

Видавництво художньої
літератури «Дніпро»
Київ — 1965

*«Моїм правилом у житті було —
працюю... працюю доги, доки служать
тобі руки й доки б'ється живе серце
в твоїх грудях, працюю на користь
свого народу і на благо Батьківщини,
дорогої тобі».*

Д. І. Яворницький

Галл Манолар

*В пошлях
Ерафів*

В кінці 80-х років минулого століття в Москві сталася подія, яка набрала широкого розголосу, особливо серед інтелігенції... Художник М. Струнников намалював на згадку про своє перебування у Дмитра Івановича Яворницького картину «Козак у бою». Картина була намальована на дверях кімнати, в якій жив тоді Яворницький, і вийшла дуже вдалою. Замишаючи пізніше свою тимчасову квартиру, вчений заохотив забрати з собою й картину. Але на заваді став домовласник. «Дозвольте,— сказав він,— двері ж то мої!»

Суперечка закінчилася судовим процесом: судді запропонували розпиляти двері навпіл і розв'язати спірку жеребкуванням. На щастя, верхня половина картини дісталася Яворницькому і до цього часу зберігається в Дніпропетровському державному історичному музеї.

Це тільки один епізод з життя відомого історика Запорозької Січі Д. І. Яворницького. Подвижницьке життя вченого дало багатий матеріал для створення книги оповідань біографічного жанру.

Оповідання виходять з передмовою М. Т. Рильського і познайомлять читачів не тільки з життям Яворницького, а й з історією рідного краю.

Розраховані вони на широке коло читачів.

ЗАПОРОЗЬКИЙ ХАРАКТЕРНИК¹

Дмитро Іванович Яворницький (1855—1940) одна з найсвоєрідніших постатей і один із найцінніших характерів, які я зустрічав на своєму не бідному на цікаві зустрічі шляху. Бачу його й нині перед собою, мов живого,— а скільки ж то часу минуло відтоді, як мені пощастило з ним познайомитись! Мов живого, згадують його і всі сучасники, що з ним хоч раз на віку зустрічалися. Тільки люди справжньої талановитості справляють завжди таке враження: вічно живих.

Це був учений і діяч з дуже широким колом інтересів: історик, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф, письменник-прозаїк, що пробував свої сили й у віршуванні. Але в центрі його уваги була історія Запорозжя, в яке він був просто по-юнацькому закоханий.

Щоправда, в деяких своїх висловлюваннях про суспільно-політичний лад Запорозької Січі Яворницький стояв на помилкових позиціях, перебував під впливом буржуазно-націоналістичної концепції про безкласовість українського народу. Однак дбайливо зібраний і систематизований ним фактичний матеріал має велику вартість і сприяє правильному розумінню прогресивної ролі запорозького козацтва в історії України.

Катеринославський (Дніпропетровський) історико-археологічний музей, яким Дмитро Іванович керував протягом багатьох літ, був його улюбленою дитиною, становив предмет його гордощів і поле невсипущої його праці.

Разом з тим, повторюю, це була надзвичайно різностороння людина. Він мав дружні стосунки і цікаві зустрічі з дуже багатьма людьми. Досить назвати серед них Рєпіна, Льва Толстого, Кропивницького, Заньковецьку, братів Тобілевичів, Миколу Лисенка, Опанаса Сластьона, Лесю Українку, В. Короленка. І раз у раз це були не випадкові знайомства, а тривалі творчі стосунки. Він був діяльним радником Рєпіна у створенні славетної картини «Запорозці» і навіть позував

Йому в одязі січового писаря. Схожість цього образу з натурщиком була такою різною, що Лев Толстой пізнав Яворницького під час спільної подорожі в залізничному вагоні, про що сам учений згадував у теплому нарисі, до речі, вміщеному в цій книзі. Він стояв при колісці створеної Миколою Лисенком героїчно-патріотичної опери «Тарас Бульба». До нього за порадами зверталися великі артисти Кропивницький, Садовський, Саксаганський... Словом, він стояв у центрі тогочасної нашої культури.

Разом з тим Дмитро Іванович, природжений демократ, під час своїх ненастанних археологічних, фольклористичних, етнографічних експедицій дуже охоче й дуже просто зближався з людьми із трудового народу — хліборобами, лоцманами, рибалками, кобзарями, бандуристами.

Він був істориком: але з тих істориків, які завжди відчувають нерозривний зв'язок минулого з сучасним, які не тільки не відривають науки від життя, а саме в їх тісній дружбі бачать запоруку розв'язування науки і поліпшення життя.

Він був палким українським патріотом, але, як сам про це говорив, нічого не мав спільного з вузьким, егоїстичним націоналізмом. Про пошану й любов його до великого російського народу, до всіх народів на землі свідчать сторінки згаданого вже нариса про Льва Толстого.

Д. І. Яворницький був не тільки видатним ученим, автором цілого ряду поважних праць, а й педагогом, що виховав чи сприяв вихованню цілої плеяди наукових робітників — археолога В. А. Грінченка, історика П. Є. Матвієвського, історика та етнографа К. Г. Гуслистого і багатьох інших.

Іван Максимович Шаповал зробив дуже добре діло, написавши спогади про Яворницького. Ми не можемо похвалитись багатою мемуарною літературою, і ця книга, безперечно, стане хорошим надбанням для широких читачьких кіл. Її з цікавістю прочитають не тільки ті люди, які особисто знали небіжчика чи яким принаймні добре відома його діяльність, а і всі, кому дорога історія рідної землі, рідного народу, що в колі братніх народів іде нині до створення комуністичного суспільства.

Хочеться й мені сказати кілька слів про зустрічі свої з Дмитром Івановичем.

* * *

В кінці 20-х років мандрував я з дружиною та малим сином пароплавом по Дніпру. Зупинилися в Дніпропетровську. Розуміється, перше, що ми зробили, — пішли до знаменитого Катеринославського музею — музею Поля, як його здавна називано, музею Яворницького, як йому личило й личить називатись. Там я й познайомився з Дмитром Яворницьким. Він прийняв нас ласкаво, як рідних. До молоді взагалі ставився він доброзичливо, а до молодого тоді українського поета, та ще й сина Тадея Рильського, був особливо уважним.

Того дня довелося мені побачити й почути, як Дмитро Іванович показує відвідувачам свій музей. Його пояснення до експонатів варто було записати фонографом. Це були блискучі імпровізації, засновані на прекрасному знанні матеріалу і зігріті

палкою любов'ю до цього матеріалу, за якою світилась любов до людини, до народу, до людей. Коли Яворницький розповідав — з приводу якої-небудь старовинної шаблі чи мушкета — про життя-буття запорозьких козаків, про їх походи, про звичаї на Січі, то здавалося, що тільки випадково цей чоловік одягнений у сучасну піджачну пару, а не в жупан і широкі, як Чорне море, червоні штани чи приваймні в ту одіж писаря з каламарем та з гусячим цером за вухом або в руді, у якій увічнив його Ілля Юхимович Репін... Словом, він здався сучасником тих подій, про які розказував. Щось було в нього спільне з тими запорозькими чудодіяннями, характеристиками, про яких збереглося стільки розповідей.

Пригадую, в споминах Шаляпіна є місце про те, як він консультувався з Ключевським під час своєї праці над образом Бориса Годунова в геніальній опері Мусоргського. Вони походжали в приміському борю, і славетний історик у діалогічній формі — в формі розмов історичних осіб — розповідав про ті далекі, криваві, «смуточные» часи. Великий артист пише, що інколи йому здавалося, ніби поруч із ним іде не популярний професор сучасного університету, а чудом воскреслий хитромудрий князь, недовговічний цар московський Василій Шуйський чи хтось інший із діячів тієї доби. Таке враження справляли і лекції чи пояснення Дмитра Івановича.

Вони, ці пояснення, густо пересипані були чисто українським і навіть, я сказав би, чисто запорозьким гумором. Елементи гумору давалося бачити і в самій експозиції музею. Згадаю, наприклад, таке: біля тієї викопаної з запорозької могили пляшки з оковитою, про яку читач знайде розповідь на сторінках цієї книги, був підпис, здається, такий: «Запорозька горілка». А поруч стояла маленька пляшечка, «сотка» царських часів, і її супроводжував напис: «А це казенний мерзавчик». Люди старшого віку пам'ятають, певне, цей кумедний п'яницький термін. Він потрапив навіть у словник Даля в редакції Бодуена де Куртене, в гніздо «мерзить»: «мерзавчик, м., со времени введения винной монополии самая маленькая бутылочка водки».

Дуже мальовниче розповідав Дмитро Іванович не тільки про історичне значення тієї чи іншої виставленої в музеї речі, а й про те, як — іноді не без великих труднощів та хитрощів — він ту річ здобув для музею. Про це також знайдуть читачі чимало цікавого в книзі, що перед ними лежить.

Побували ми тоді в гостях у Дмитра Івановича в його малому й затишному домику. Домик той також становив справжній музей у мініатюрі. Пам'ятаю, на стіні, в передпокої, картину — не знаю чийого пензля, здається М. І. Струнникова. На ній намальовані були Тарас Бульба та сини, на конях, у степу. Пам'ятаю також скриню із головою вусатого запорожця на віку. Ех, як же шкода, що так мало пам'ятаю!

У крихітному садку біля дому посаджені й посаїні були, як пояснив нам господар, лише ті рослини, що оспівані в народних піснях: берези, явір, калина, рута-м'ята, любисток, шальвія... Дуже це було характерне для Дмитра Івановича!

Під час розмови я сказав хазяїнові, що ми збираємося поглянути на Дніпрові пороги. Слово «поглянути» явно не сподобалося Дмитрові Івановичу. Він радив нам — мені з дружиною і хлопчиком — доконче проїхати порогами на човні, і то не обвідним каналом, а саме старим лоцманським шляхом. Я натякнув, що трохи побоююсь такої подорожі, а Дмитро Іванович, щоб заохотити мене до неї, сказав, що відбував цю

подорож щоліта і тільки тричі (здається, так) зламав собі руку... Дуже це миле й переконливе було захоочення!

Пригадую — за тих приблизно часів — і доповідь Яворницького в Києві в етнографічній комісії Академії наук (тоді в Академії була система комісії та кабінетів) про збирання фольклорних матеріалів. Доповідь була вельми змістовна, побудована на багатому досвіді і рясному матеріалі, всі слухали з великою увагою. Аж ось пригадав Дмитро Іванович якусь пісню і раптом заспівав... старечим, але приемним голосом, задушевне і з суто народною характерністю. Заспівав і другу, третю, все питаючи присутнього на тому засіданні Дмитра Миколайовича Ревудького, чи знає він ці пісні або, може, якісь їх варіанти, просив Дмитра Миколайовича підтягати, нарешті звернувся до всіх присутніх з пропозицією заспівати гуртом... Це вже виходило за межі наукового засідання, і Климент Васильович Квітка, що головував на тому засіданні, помітно був схвилюваний таким явним порушенням академічного стилю. А я тепер можу тільки пошкодувати, що ту доповідь із співами також не було записано на плівку.

* * *

Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не годен пошани. Книга ця — данина пошани й любові до незабутнього нашого Дмитра Івановича Яворницького. Нехай буде вона скромною рутою-м'ятою на чесній його могилі!

19/III 1962

Максим Рильський

ДОКИ Б'ЄТЬСЯ СЕРЦЕ

Якось я розповів на дозвіллі групі дніпропетровських письменників про деякі факти з життя й діяльності відомого українського історика, археолога, етнографа і культурного діяча академіка Дмитра Івановича Яворницького. Письменники уважно вислухали мене і сказали:

«Це дуже цікаво й повчально. Оскільки ви працювали в музеї, маєте матеріали про життя й діяльність Д. І. Яворницького, візьміть перо і напишіть усе так, як ви розповідаєте».

І ось я берусь розповісти своїм сучасникам про людину, якої немає вже серед нас. У великій пригоді мені стали особисті записи, які я вів, коли працював у музеї; дещо довелося доповнити й уточнити за допомогою людей, які зустрічалися чи працювали з професором Яворницьким.

Основна мета цієї книжки — показати, з якою любов'ю Яворницький збирав, оберігав і вивчав народні скарби, яку проявляв винахідливість під час збирання рідкісних колекцій з народної творчості, як служив він науці, а тим самим і народові.

Автор не ставить собі на меті аналізувати й оцінювати діяльність академіка Д. І. Яворницького як ученого-історика. Оцінку його наукової творчості в галузі історіографії та методології частково зробили вже в своїх працях спеціалісти-історики В. Голобубський, К. Гуслистий і О. Апанович.

Немає сумніву, що багатогранну наукову діяльність Д. І. Яворницького ще довго будуть вивчати фахівці окремих галузей наук.

Отже, в цій книжці — про Яворницького як збирача народних скарбів.

Дмитро Іванович Яворницький обрав у своєму житті шлях нелегкий, зате благородний — це шлях служіння народові.

«Моїм правилом у житті було — працєю; працєю, не вдивляючись вперед і не оглядаючись назад; працєю, не чекаючи півдкіля й ні від кого ні нагороди, ні подяки; працєю доти, доки служать тобі руки й доки б'ється живе серце в твоїх грудях; працєю на користь твого народу і на благо Батьківщини, дорогої тобі»².

Він був людина проста, скромна, зате діяльна і життєрадісна. Дмитро Іванович не любив виставляти себе, робити себе предметом особливої уваги. Можливо, саме тому про нього не залишилося опублікованих спогадів, тим більше — детальних розвідок. Але у Дніпропетровську і тепер живе багато людей, які пам'ятають цікаві епізоди з подвижницького життя Д. І. Яворницького.

Академік Дмитро Іванович Яворницький (Зварницький — так писав своє прізвище історик протягом багатьох років на всіх своїх наукових працях, а після 1917 року він остаточно став писати «Яворницький») народився 1855 року в селі Сонцівці, Харківського повіту. Батько його був сільський дяк. Початкову освіту вчений здобув дома, де його навчили любити твори Гоголя і Шевченка. Середню освіту здобув у Харкові.

1877 року Д. І. Яворницький пішов учитися на історико-філологічний факультет Харківського університету, який успішно закінчив у 1881 році і був залишений як обдарований студент на науковій роботі при кафедрі російської історії.

«Біографія у мене не пишна, — згадував Д. І. Яворницький. — Дід і батько мій писались Яворницькими, а мені у школі якийсь дурень причепив букву «з», й вийшов я «Зварницький», а воно на ділі «явір» — дерево таке, що скидається на клена, а тільки листя зеленіше, з зубцями на кінцях»³.

Будучи студентом університету, Д. І. Яворницький всім серцем полюбив історію та культуру свого народу, збирав і записував народні пісні на Харківщині. В цьому велику роль відіграв славнозвісний український мовознавець О. П. Потебня⁴, який захоплював Яворницького своїми чудовими лекціями.

Після закінчення університету в Д. І. Яворницького вже склалися наукові інтереси. Він серйозно захопився історією Запорозької Січі і мав намір писати на цю тему магістерську дисертацію.

Молодого обдарованого історика обирають 1883 року членом історико-філологічного товариства, яке було засноване при Харківському університеті.

Мандруючи по колишній Катеринославщині, Яворницький збирав перекази, пісні, казки, вивчав залишки старовини, історичні пам'ятки. Декілька разів відвідував молодий учений місця Запорозької Січі, мандрував по узбережжю порожистої частини сивого Дніпра, розшукував живих свідків історії народу.

Повертаючись з мандрівок до Харкова, Дмитро Іванович читав про свої здобутки публічні лекції, друкував статті про запорозьких козаків у місцевій пресі.

Портрет Д. І. Яворницького
(70-і роки).

Але такі мандрівки, а тим більше виступи молодого вченого були не до душі вищому начальству, що вважало їх за крामолу, й 1884 року він попадає в неласку. За велику любов до волелюбних запорожців, до рідної України та пропаганду своїх патріотичних поглядів серед молоді Яворницького звинувачують у сепаратизмі й незабаром позбавляють можливості працювати в університеті.

З великою гіркотою в душі Дмитро Іванович пише про це в листі до свого приятеля Г. Маркевича:

«Якби ви знали, як я люблю своє Запорозжя і його сердечних сіромах!.. Але що з того? Невже я сепаратист? І не думав, і не думаю бути сепаратистом. Люблю клатик землі! Люблю тому, що не знаходжу ніде іншої

стіхи, люблю тому, що там є широкий простір для моєї привільної натури, люблю тому, що в чистих річкових водах своєї України бачу сумний образ своєї особи. Ех, якби знали люди, як важко мені жити на світі! Одна втіха — кинутися в степ, заглибитися в дні давно минулі. Так хіба це сепаратизм?»⁵

Після звільнення (1885) Яворницький переїздить до Петербурга, де влаштовується вчителем історії та літератури в Стоюновській приватній гімназії та в Миколаївському сирітському інституті благородних дівць. Одночасно молодий вчений працює в державних архівах, а в літню пору провадить на Україні археологічні розкопки. 1886 року Д. І. Яворницького обирають членом імператорського археологічного товариства в Петербурзі.

В столиці Дмитро Іванович близько зійшовся з такими діячами російської культури, як І. Рєпін і В. Стасов, а пізніше в Москві побратався з М. Струнниковим, Ф. Коршем, І. Грабарем та В. Гіляровським.

Там же, в Петербурзі, в гуртку прогресивної художньої інтелігенції, Яворницький зустрівся з корифеями української сцени: Кропивницьким, Заньковецькою, Старицьким, Садовським, Саксаганським, Карпенком-Карим, Затиркевич-Карпинською, яких він знав ще до цього. Він часто давав їм консультації, коли вони ставили п'єси на історичну тематику.

Але незабаром цей гурток прогресивної інтелігенції було ліквідовано. Недовго довелося працювати в царській столиці і Яворницькому. Доклав до цього рук і тодішній міністр освіти Делянов, що двічі в своїх таємних листах вимагав од попечителя Петербурзького учбового округу негайно позбавити Яворницького можливості читати лекції в столичних учбових закладах. Делянов таки домігся свого: 1892 року Яворницького вислали на три роки в Ташкент під нагляд поліції, де йому заборонили викладати в гімназіях.

Перебуваючи в Середній Азії (працював на посаді урядовця при канцелярії губернатора), Яворницький і там знаходить час провадити історико-топографічні та археологічні дослідження. 1893 року він опублікував «Путеводитель по Средней Азии», а зібрані в Туркестані колекції переслав до Петербурга (в Ермітаж) і до Москви. Тут слід згадати про благородний вчинок піднаглядного вченого. Хоч і не в розкошах жив він на засланні, проте всі гроші, вторговані за путівник, Яворницький передав сиротам, батьки яких померли під час пощесті холери, що саме лютувала в Ташкенті.

Спроби Д. І. Яворницького повернутися до Петербурга не мали успіху: йому, як «вільнодумцеві», просто не давали посади в столиці Російської імперії. Тільки завдяки заступництву відомого російського вченого Ф. Є. Корша та інших, які дуже поважали передового українського вченого, Яворницькому пощастило нарешті влаштуватися 1896 року приват-доцентом Московського університету, де він до 1905 року читав курс археології, історії України та запорозького козацтва.

1901 року Д. І. Яворницький захистив при Казанському університеті магістерську дисертацію. В основу її був покладений перший том «Истории запорожских казаков». Робота в Московському університеті не заважала

вченому працювати далі над історією Запорозької Січі. Докладно досліджуючи її, він поринав у архіви Києва, Варшави, ба навіть Соловєвського монастиря. Щоб гаразд уявити собі ті місця, де запорожцям випадало бувати під час морських походів та під лиху годину, опинившись у турецькій неволі, Яворницький їздив у Туреччину, Іран та Палестину. Найбільше його цікавив, звісно, Стамбул, столиця колишньої Оттоманської імперії, яку не раз згадувалося недобрим словом в українських народних думках та переказах.

Тут він побував у місцях, що так чи так зв'язані з історією України. Бачив він могилу Роксолани або тої попівни з Богуславщини — Марусі Богуславки, яка в XVI сторіччі попала в турецьку неволю й про яку український народ склав відому думу; відвідав наш історик і «базари горя й сліз» — невольницькі ринки, де бусурмани продавали нещасних бранців — полонених. Такі ринки були ще в Смірні, Александрії, Фівах та Саїсі. Побував він і в горах, де працювали каменярами виснажені невольники й гинули отут на чужій, осоружній землі. Оглянув Яворницький і семибаштовий замок, з якого скинуто на залізний гак українського князя Дмитра Вишневецького — основоположника Запорозької Січі.

В середині XVI сторіччя Дмитро Вишневецький заклав на острові Малій Хортиці замок-фортецю, щоб захистити Україну з півдня від безнастанних наскоків лихих татарських наїзників — васалів турецького султана. Відтоді запорозькі козаки твердо стали на Низу, взяли до своїх рук широкі незаймані степи, що лежали по обох берегах Дніпра-Славути.

В «Истории запорожских казаков» Д. І. Яворницький пише, що року 1564 князя Дмитра Вишневецького підступно схопив у Молдавії боярин Томжа й передав турецькому султанові Селіму II. Лютий султан давно чекав нагоди, щоб жорстоко покарати цього Байду-Вишневецького, який став Кримській орді кісткою в горлі. Незважаючи на похилий вік Вишневецького, султан наказав кинути його з високої башти на залізний гострий гак, що стирчав у мурі над морською затокою. Вишневецький зачепився ребром за гак і в такому стані висів деякий час.

У народних переказах розповідається, що Байда-Вишневецький висів на гаку, тяжко карався, але не каюся. Навпаки, він проклинав султана і його поганську віру. Турки не стерпіли дошкульного глузування, пустили в нього стріли і вбили Байду отак висячого.

Народ зберіг у своїй пам'яті образ нескореного лицаря, прославив його трагічну смерть у піснях та легендах про козака Байду.

В пісні говориться, ніби султан запропонував Байді взяти собі за дружину найулюбленішу доньку та перейти до нього на службу. Але Байда з огидою і зневагою відхилив цю ганебну пропозицію. Він лишився вірний своїй батьківщині й, будучи приречений на смерть, ніби вихопив у джури лук із стрілами і вбив султана, його дружину та доньку.

Велика сила, мужність і незламність Вишневецького здивували його катів. Вони виїняли з грудей Вишневецького серце, порізали його на шма-

точки і з'їли, щоб стати такими мужніми й хоробрими, як був той Байда-Вишневецький.

Отож, простуючи слідами своїх чубатих предків, Яворницький побував під мінаретами Стамбула й на берегах Середземного моря, але найбільше уваги й часу він віддавав землям колишніх запорозьких вольностей. Щоліта приїздив до Катеринослава (тепер Дніпропетровськ), збирав матеріали, що стосувалися історії Січі, організував розшуки археологічних пам'яток, які потім були експоновані на XIII археологічному з'їзді в Катеринославі. Ще 1902 року Катеринославська губерньська земська управа та Наукове товариство запросили Д. І. Яворницького стати директором Катеринославського обласного музею ім. О. М. Поля, але тільки 1905 року Дмитро Іванович зміг очолити цей музей⁶.

Причиною переїзду до Катеринослава були, з одного боку, давня мрія Д. І. Яворницького поселитися поблизу Запорозжя, з другого — та матеріальна скрута, в якій він опинився в Москві через свою неблагонадійність.

В одному з листів до І. Ю. Рєпіна вчений писав:

«Я по-прежнему нищий и существование мое поддерживаю жалкими уроками в Строгановском училище, получая 52 рубля в месяц. Двадцать шесть томов трудов я напечатал, имею ученую степень магистра русской истории, а все мне нет того, что называется служебным успехом. Працюй аж до загину, і нема нікому діла до тебе...»⁷

Перед ним було поставлено завдання: впорядкувати зібрані тут археологічні та історичні матеріали, далі збирати й поповнювати музей експонатами, розпочати археологічні дослідження та розкопки могил.

І Дмитро Іванович ретельно взявся за цю роботу. До тих п'яти тисяч експонатів, що були в музеї під час його заснування, стараннями Яворницького було додано понад 75 тисяч одиниць, причому абсолютну більшість їх учений добув або по містах і селах колишніх запорозьких вольностей, або в могилах під час археологічних розкопок. Чимала частина експонатів була подарована тими, хто кохався в старовині. Особливо цінною була колекція відомого дослідника О. М. Поля, ім'ям якого, до речі, названо тоді Катеринославський історико-археологічний музей.

Ще більше експонатів, на десятки тисяч карбованців, придбано протягом багатьох років коштом самого Яворницького: цінні художні картини, портрети історичних діячів, рукописи, стародруки, запорозький одяг, збірка нумізматики та багато іншого, що передав музеєві вчений без усякої оплати. Найцінніший його вклад — це відділ запорозької старовини, який не має собі рівного в нашій країні.

Розшукуючи ці скарби, Дмитро Іванович не шкодував ні коштів, ні сил. Кілька разів він ламав собі ліву руку, тонув у Дніпрі, одного разу під час розкопок був засипаний землею і тяжко поранений, після чого довго лежав у лікарні, а потім ходив на милицях.

Український поет Я. І. Щоголів у своєму листі до І. М. Дерев'янкіна

15/II 1891 р. писав, що «завзятий запорожець... сім разів ламав руку на Дніпровських порогах і ладен сімдесят разів поламати ноги, щоб тільки пірнути в Дніпро й злізти на його скелі».

Готуючись до XIII Всеросійського археологічного з'їзду, який відбувся 1905 року в Катеринославі, професор Яворницький без субсидій земства, власним коштом, протягом трьох років розкопав до двохсот могил. Більшу частину експонатів демонструвалося на виставці цього з'їзду, і вона стала потім надбанням музею.

Робота в галузі археологічних досліджень була для вченого не просто виконанням покладених на нього обов'язків — то було горіння, поезія життя. Про це він красномовно сказав на одному з своїх ювілеїв:

«Не раз і не два я здійснював екскурсії по різних місцях колишніх вольностей запорозьких козаків: тут багато пережив я під час моїх скитань і щасливих, і радісних днів. Яку красу, яку велич і яке очарування являє собою безмежний степ ранньої весни, устелений яскравою і соковитою зеленню, увесь заселений цілим світом живих істот, що вітають початок дня, зволожений свіжою рососою і сповнений духмяним запахом найрізноманітніших квітів! А яке величезне, незбагненне і невимовне задоволення від почівлі у відкритому степу або де-небудь у широкій і розлогій балці на свіжоскошеному й пахучому сіні, коли ви, лежачи на спині і втупивши погляд у безконечну далечинь, милуєтесь м'яким і ніжним блиском зір, відчуваєте, як у ваші груди вливається аромат степових квітів, коли ви чуєте протяжне пирхання і пожовування ваших коней, що стоять біля брички, і потім поступово, мало-помалу починаєте забуватися уві сні, змішувати сон з дійсністю і, нарешті, впадаєте в повне забуття. А скільки можна віддати за те, щоб почути у відкритому й неозорому степу яку-небудь могутню пісню, яка виливається із могутніх грудей цілої сотні могутніх козаків: «Хлопці, годі вам могилу копати! Становіться в кружок та співайте мені пісень, щоб вони усе горе і лихо мое залили». Хлопці стають у широкій круг, я сідаю у траву, в середину кружка, і починаю слухати пісень. І ллються в мене од тих пісень сльози по щоках, вішків стікають на вуса, з вусів на підборіддя, з підборіддя на груди... І суму мов ніколи і не було»⁸.

Давно мріяв він заглянути в стародавні церкви і пошукати там речей музейного значення. Допитливий і наполегливий, Дмитро Іванович виклопотав у синоду право оглядати старовинні церкви й відбирати художньо-історичні речі, що перебували в церквах Катеринославської єпархії. Протягом тільки 1906 року він зібрав понад 600 експонатів церковної старовини, що характеризують кустарні й художні вироби минулих віків, переважно XVIII сторіччя.

Ще й досі зберігається в музеї рідкісний експонат, який дуже цінував Яворницький, львівський «Апостол» 1574 року видання — перша книжка на Україні, яку випустив у світ першодрукар Іван Федоров.

Академіки Д. І. Яворницький
та М. С. Самокиш

Хоч Дмитро Іванович і не пише, де він «доскочив» цього «Апостола», але відомо, що найцінніші старовинні реліквії були в Покровській церкві, звідкіля він чимало вивіз для музею таких речей.

Завдяки заходам Яворницького, до музею прибула частина картин з Російської Академії мистецтв, надходили подарунки від І. Ю. Рєпіна та інших приватних осіб.

1909 року з ініціативи Дмитра Івановича куплено для музею в селянки Є. Ю. Мазасвої⁹ з села Капулівки ділянку землі, де поховано кошового отамана Івана Сірка. Тоді ж збудовано в Кодацькій фортеці пам'ятник Богданові Хмельницькому, встановлено біля Ненаситецького порога меморіальну дошку і зроблено на ній напис про загибель біля дніпрових порогів Київського князя Святослава Ігоровича 972 року.

Вчений доклав багато зусиль і праці, щоб у Катеринославі заснувати новий, більший музей, який своїми розмірами та оригінальною архітектурою не мав би рівних собі в Росії. Ділянку для нього він уподобав по сусідству з старим музеєм. Земська управа категорично виступила проти цього, мотивуючи тим, що в нагірному районі, по головному проспекту міста, вже немає вільної площі. Але Яворницький не відступав, він доводив, що вже знайшов таку ділянку.

Старожили міста й досі згадують, як Яворницький, у супроводі сторожа музею, на кроки вимірював площу, яку він знайшов. Він таки довів чиновникам земської управи, що місце для музею вже є. Тоді архітектор зажадав од Яворницького негайно подати план нового музею.

1910 року Д. І. Яворницький власним коштом виїхав до Єгипту, щоб дістати такий план, який відповідав би останнім зразкам музейної будівельної техніки та архітектурного стилю. Невдовзі після цієї поїздки, 1912 року, за планом Каїрського музею розпочато будівництво нового приміщення для Катеринославського історико-археологічного музею. Але спалахнула перша світова війна, і будівельні роботи припинилися.

Д. І. Яворницький ніколи не міг задовольнитися надбаним уже, він прагнув набувати для музею нові експонати, всебічно відтворити в ньому славне героїчне минуле свого народу. Він умів захопити до цього й інших людей. Отак він намовив відомого художника-баталіста академіка М. С. Самокиша намалювати картину «Бій під Жовтими Водами», і музей збагатився ще на один цінний експонат, що розповідав про визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648 року.

Музей для Дмитра Івановича був не стільки місцем служби, як храмом культури, де він не просто керував культурним закладом, а священнодіяв. Щодня вранці приходив він до музею в чорному костюмі, білій лляній сорочці, вишитій блакитною та коричневою заполоччю, з коміром, зав'язаним блакитним шнурочком, що кінчався китицями. На голові в нього вліті соломяний бриль, в руках неодмінна палиця. Лишивши бриля й палицю в своєму робочому кабінеті, він ішов через музей у двір. Там у нього є свій заповітний куток незайманої природи, що нагадує клаптик давнього степу, того Дикого поля, що крило в собі постійну небезпеку татарського наскоку, якої пильнували на чатах козацької вартові. Дмитро Іванович щоранку оглядав, чи не потолочив хто часом або, крий боже, не скосив його «Дике поле». Підійде, бувало, до густої трави, стане й довго дивиться в глибокій задумі на високий хвилястий пір'їй. Вітрець легенько колише на голові вченого сиве волосся, а він стоїть і все щось думає... Може, це народжуються нові творчі задуми з історії Запорозжя, якій він віддав усе своє життя, а може, великий вчений замислився над долею козацтва, що оборонило тут від турецько-татарської загрози весь європейський Схід, а само кінець кінцем не вдержалося на своїй землі й мусило тікати від війська Катерини II аж на Дунай.

Постоявши отак сам з своїм «Диким полем» і звіривши йому свої думки, Дмитро Іванович іде до свого робочого кабінету, прикрашеного вишиваними рюшниками, картинами з побуту українського села, портретами гетьманів, кошових та видатних діячів української культури. Тут, у кабінеті, на столі, стоїть глиняний кухлик, до якого Дмитро Іванович ставиться з особливою пошаною, бо в кухлик насипано землі, яку він власноручно взяв з могили славетного кошового Запорозької Січі Івана Сірка в селі Капулівці.

За тих часів серед учених траплялися люди, фанатично захоплені своєю наукою, але байдужі до всього іншого в житті. Для Яворницького наука була самим життям, в науці він бачив для себе спосіб прислужитися за тих сумних дореволюційних часів своєму знедоленому народові, тим-то Дмитро Іванович не був і не міг бути через свою людяну вдачу замкнутим, «кабінетним»

ученим. Крім постійної роботи в музеї, де він раз у раз давав пояснення відвідувачам, Дмитро Іванович часто виступав з лекціями й статтями на різні теми з/поточного українського культурного життя, а деякий час, коли після революції 1905 року в Катеринославі утворилося культурно-просвітне товариство «Просвіта», був головою цього товариства. Чорносотенна міська управа невдовзі закрила «Просвіту», але тоді під час одної своєї лекції Яворницький мужньо сказав на повний голос: «А все-таки настануть колись краді часи для української культури!» І він не помилився: ці часи настали після Жовтневої революції.

Дмитрові Івановичу не досить було самих тільки архівних документів, він хотів чути з уст народу про ту старовину, що зберегла народна пам'ять у переказах, піснях, загадках. Йому треба на власні очі побачити той край, де жили запорожці.

Він не боявся курних шляхів і негоди. В припорошених пилом чоботях, з обличчям степовика Яворницький сходяв уздовж і впоперек усю величезну територію колишніх запорозьких вольностей, досконало вивчав топографію місцевості, записував із уст людей, таких, як столітній дід Іван Розсолада, усе, що збереглося, що люди бачили колись самі й чули від батьків та дідів своїх.

Багатий лексичний матеріал зібрав Дмитро Іванович від сліпих бандуристів, од пастухів та копачів могил.

«Я,— розповідав Дмитро Іванович,— не знаходив і тепер не знаходжу більш зручного і більш простого способу для зближення з простим народом, як розкопки курганів або могил. Ось іде у мене розкопка кургана де-небудь у степу: за працею п'ятдесят, навіть сто чоловік. Раптом линув дощ, і розкопка тимчасово припинена, але робітники поки що залишаються на місцях, зважаючи на те, що важко зібрати їх знову, і сподіваючись на швидке припинення дощу. Але як розважити бездіяльну юрбу? «Хлопці, ідіть лишень сюди, до палатки, улазь хто в палатку, а хто лягай біля палатки та кажіть мені казки,— за кожну казку по копійці плата!» — «Я вам на копійку — дві». — «А я на копійку — три».

Починається розказування казок. Від казок оповідачі переходять до чортів; відьом, домовиків, упирів, потім до панів, попів, дяків і самісіньких мужиків; тут же загадуються загадки, чути прислів'я, нісенітниці, приказки, затагуються пісні на різні голоси. Мій етнографічний матеріал все більше і більше збагачується, і кінець кінцем після цілого ряду подібних розкопок могила я повертаюсь до себе з безліччю всіляких записів, якими потім користуюся для моїх робіт»¹⁰.

Внаслідок його великих археологічних та етнографічних пошуків по-явився твір «По следам запорожцев».

З переїздом до Катеринослава Дмитро Іванович цілком віддається історії, етнографії, археології та організації музею. За цей час вийшли в світ такі ґрунтовні праці, як «Источники для истории запорожских казаков» (1903),

«Вольности запорожских казаков» (1890), «Малороссийские песни», що їх він зібрав з 1878 по 1905 р. переважно на Катеринославщині. Цей цінний збірник разом з раніше виданим етнографічним матеріалом приніс Дмитрові Івановичу ім'я й славу одного з видатних українських етнографів.

Його праці з етнографії високо цінили такі знавці української культури, як Іван Франко, який підкреслив «істотну цінність матеріалу, що був у розпорядженні Яворницького», та О. Пипін, який відзначав «корисний внесок в українську етнографію» наукових праць Д. І. Яворницького. Це підбадьорило вченого в його дальшій роботі в цьому напрямку.

Готуючись писати історію Запорозької Січі, Яворницький збирав лексичний матеріал, який він тільки частково використав. Велика кількість цього матеріалу, за згодою вченого, увійшла в українсько-російський словник Б. Грінченка, частина — у перший том словника української мови, який він видав 1919 року. Решта (близько 80 авторських аркушів) і досі лежить в архівах. Неабияке наукове значення мають історичні думи, пісні, народні перекази про Семена Палія, Івана Сулиму, Петра Сагайдачного, Івана Сірка, Петра Калнишевського, що їх записав Яворницький.

Учений поставив собі на меті зібрати найповніше все те, що збереглося в пам'яті народу про минуле, про волелюбних і хоробрих запорожців. Узвзяв він за це діло з великою любов'ю, шануючи пам'ять славних предків, як добрий син шанує пам'ять батьків.

Дмитро Іванович дуже любив поезію. Особливо захоплювався він творами Т. Г. Шевченка та Лесі Українки. Інколи на дозвіллі він і сам пробував писати вірші. Деякі з них були надруковані в газетах, журналах, а 1910 року вийшли окремою збіркою («Вечірні зорі»).

Його перу належить також ряд белетристичних творів українською мовою та збірник сатиричних нарисів з життя місцевих поміщиків («Поміж панами»).

1928 року з'явилась оригінальна праця Яворницького «Дніпрові пороги». Це гарно ілюстроване видання автор написав із великим знанням історії місцевого краю, написав цікаво — чудовою і дохідливою мовою.

Нещодавно мені довелося побачити один примірник «Дніпрових порогів» у місцевої вчительки-пенсіонерки Олени Павлівни Лук'янович.

— Чому,— питаю,— ця книжка така заложена?

— А тому,— відповіла вона,— що книжка «Дніпрові пороги» дома не ночує, весь час на руках. Один просить — дайте переписати цікаві легенди, другий хоче намілюватися краєвидами Дніпра, третій збирається пливти до Дніпрогесу, четвертий цікавиться історією краю. Отож і довели книжку до такої ветхості.

Свого часу про ці твори Дмитра Івановича і взагалі про нього як про українського белетриста багато писала преса, яка відзначала знання народного побуту, художнє зображення й красу народної мови в творах Яворницького.

Культурне життя міста Катеринослава тісно зв'язане з ім'ям Д. І. Яворницького. Він брав активну участь у відкритті одного з найстаріших у Росії гірничого училища, згодом читав лекції студентам Інституту народної освіти (пізніше — Дніпропетровський державний університет), часто виступав з лекціями перед учителями, робітниками й селянами, майже 40 років очолював музей.

Свою педагогічну діяльність, розпочату в Петербурзі та Москві, Дмитро Іванович продовжував і в Катеринославі. 21 липня 1918 року його обрано професором Катеринославського університету по кафедрі історії України.

Колишні студенти пригадують, як Дмитро Іванович в 1918 році перед початком своїх лекцій попереджував, що він свою дисципліну буде читати українською мовою, а екзамен з історії місцевого краю прийматиме і російською, і українською мовами: «Бо в такій справі я ніколи не держався вузького погляду, і те, що гарне своє, і те, що хороше чуже, однаково схилили мене до себе»¹¹.

Будучи директором Історико-археологічного музею, Дмитро Іванович керував науково-дослідною кафедрою українознавства, що підлягала тоді Головнауді (1925—1930). В музеї і на кафедрі було чимало співробітників і аспірантів, які глибоко поважали й шанували вченого. Дмитро Іванович також виявляв до своїх учнів сердечну турботу й всебічно допомагав їм завершити наукову кваліфікацію. З його аспірантів і співробітників музею вийшли відомі археологи (В. А. Грінченко), історики-педагоги й наукові працівники (П. Є. Матвієвський, К. Г. Гусликий, Ф. М. Сап'ян, Я. І. Хомак, М. О. Бабінцев та ін.).

Після Великої Жовтневої революції розширилися роботи археологічних та етнографічних досліджень на Дніпропетровщині.

«З цього часу для музею Дніпропетровського, — писав 1923 року Яворницький, — настали гарячі й багаті жнива. В останні роки він здобув стільки добра, що тепер правдиво вважається майже першим музеєм на Україні, уступаючи по значенню хіба музеям Москви та Петрограда»¹².

У Радянському Союзі почалась електрифікація. Настав час перетнути сивий Дніпро, використати його могутню енергію в народному господарстві. Розпочалося будівництво Дніпрогесу. Музей активно взявся за всебічне дослідження історично-археологічного характеру наддніпрянської смуги, що мала бути затоплена водою.

«Нам ніхто не простить, — казав тоді Дмитро Іванович, — якщо ми не зуміємо провести глибоких досліджень узбережжя та островів Дніпра, що тепер навіки затопить вода».

1925 року на керівника наукової експедиції для вивчення цієї території призначено найкращого знавця історії місцевого краю професора Д. І. Яворницького, який енергійно взявся за роботу. До цієї експедиції запрошено також спеціалістів-археологів з інших музеїв та інститутів. Розгорнулися широкі археологічні роботи, потрібні були великі кошти. Клопотання Дмитра

Івановича вирішили справу: з державних коштів на археологічні роботи було асигновано 30 тисяч карбованців. Додатково виділив кошти і Дніпропетровський окрвиконком.

Великі асигнування уряду на ці дослідження свідчать про те, що українська наука тільки в роки радянської влади стала бурхливо розвиватися, ширитися й зростати.

Численні колекції музею поповнилися новими експонатами, добутими археологічними експедиціями під час спорудження Дніпрогесу.

У К А З

ПРЕЗИДІИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР

ПРО УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА Д. І. ЯВОРНІЦЬКОГО

Присвоїти ім'я академіка Д. І. Яворницького Дніпропетровському історичному музею.

Доручити Раді Народних Комісарів УРСР: встановити на могилі академіка Д. І. Яворницького надгробний пам'ятник; зберегти за дружиною померлого академіка Д. І. Яворницького — С. Д. Яворницькою державну академічну пенсію в розмірі 600 крб. на місяць.

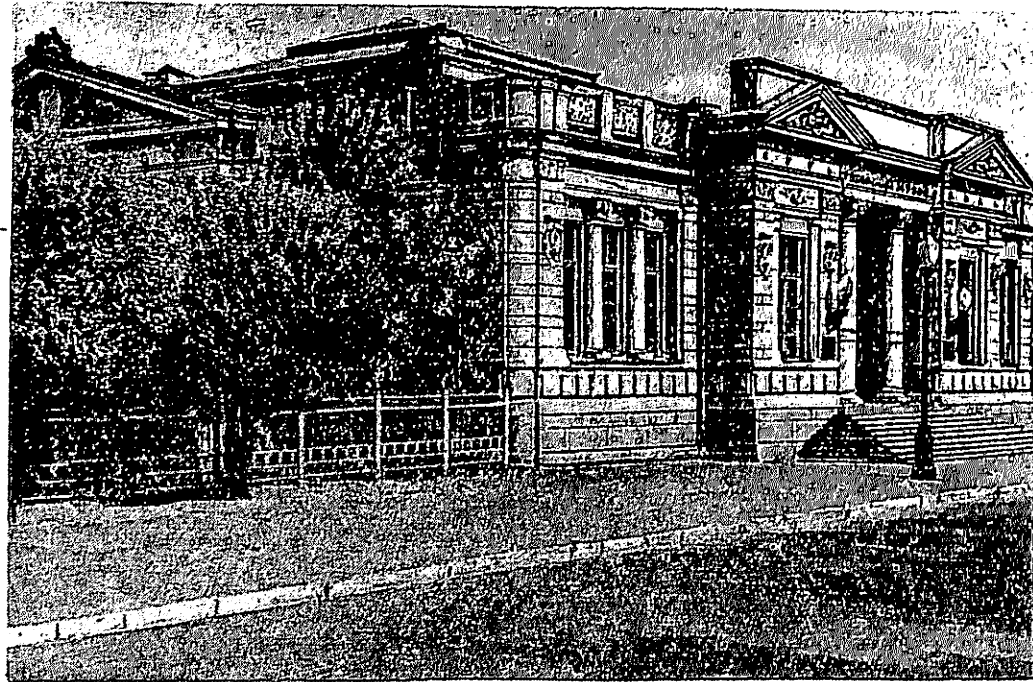
Голова Президії Верховної Ради УРСР М. ГРЕЧУХА.

Секретар Президії Верховної Ради УРСР О. МЕЖЖЕРІН.

м. Київ, 11 жовтня 1940 р.

Незважаючи на свій похилий вік, Дмитро Іванович брав активну участь у роботі Академії наук УРСР, в її історичних, археологічних та етнографічних дослідженнях. Він був дуже освічена людина: крім української та російської, він володів французькою, німецькою і грецькою мовами. 1924 року його обрано членом-кореспондентом, а 1929 року — дійсним членом Академії наук Української РСР. Заслугу його перед наукою і народом відзначалося не раз — і в пресі, і в книзі відгуків Дніпропетровського історико-археологічного музею. Ось що писав 3 серпня 1926 року народний комісар освіти РРФСР А. Луначарський: «З величезним інтересом оглянув Катеринославський краєзнавчий музей. Вважаю своїм обов'язком висловити мою подяку професору Яворницькому за його люб'язні і повчальні пояснення, схилиюсь перед повною любові і знання працею, яку особисто він вклав у створення музею».

3 липня 1927 року Г. І. Петровський залишив таку думку: «Як музей, так і його засновника і охоронника треба підтримати. Для молодого поко-

Дніпропетровський державний історичний музей імені академіка Д. І. Яворницького.

ління в музеї є багато експонатів — характерних зразків творчості історичного значення».

11 січня 1928 року народний комісар освіти УРСР М. Скрипник зазначив: «Оглядав Крайовий музей і заслухав пояснення його фундатора професора Яворницького. Один з найліпших музеїв України. Сила зразків запорозької старовини, безліч любові й праці вкладено в нього. На жаль, приміщення музею не дозволяє ширше розвиватися йому, і старовинні речі зараз губляться серед нового побутового матеріалу та зразків мистецтва. Треба поставити питання про добудову нового будинку для музею».

До самої смерті Дмитро Іванович не залишав свого творчого пера. 1937 року, коли йому було вже 82 роки, він написав «Історію міста Катеринослава», де показав перебудову промисловості й піднесення культури цього величезного індустріального міста в роки радянської влади.

«Шість царів, починаючи з Катерини II, — пише він у цій книзі, — боролися з порогами Дніпра, щоб подолати їх і зробити ріку доступною для вільного плавання по ній суден. Пороги були нездоланні для царів. Але те, що було неподоланним для царської влади, те виявилось цілком здоланним

для радянської. Тепер Дніпро, який має нижче порогів шлюзи, що підняли води в Дніпрі на велику висоту, являє собою вільний і безперешкодний шлях в Дніпро-Бузький лиман, із лимана в Чорне море, прямо в Царград, вліво — до берегів Анатолії, вправо — до гирла Дунаю».

Яворницького радує велика перспектива розростання Дніпропетровська як великого індустріального міста, що вбирає в себе й територію давніх поселень запорожців.

«З усього цього, — пише історик, — утвориться стоверсте, велелюдне, багате, блискуче місто, своєрідний славний український Манчестер. Індустріалізація, техніка, економіка, культура духовна — все у ньому закипить»¹³.

Уряд УРСР високо оцінив творче життя академіка Д. І. Яворницького. Щоб гідно увічнити пам'ять ученого, Президія Верховної Ради УРСР видала 11 жовтня 1940 року Указ про надання імені Д. І. Яворницького Дніпропетровському державному історичному музею та встановлення на могилі академіка надгробного пам'ятника. Виконком Дніпропетровської міської Ради депутатів трудящих ухвалив два рішення: одне з них — 17 лютого 1941 року — про перейменування Залізної вулиці на вулицю імені Яворницького, а друге — 18 липня 1946 року — про відкриття філіалу історичного музею в будинку академіка Яворницького.

Колектив музею, на чолі якого десятки років стояв Д. І. Яворницький, провів велику й плідну роботу. За роки своєї діяльності музей зібрав 85 тисяч експонатів.

При будинку Дмитра Івановича (нині філіал музею) створено окремий фонд. Тут висять картини І. Рєпіна, М. Струнникова, М. Самокиша, І. Іжакевича, зберігається близько двох тисяч листів видатних артистів, композиторів, художників, письменників, археологів, істориків, етнографів Росії та України до академіка Яворницького. Серед них листи М. Кропивницького, М. Лисенка, М. Старицького, П. Саксаганського, І. Рєпіна, М. Коцюбинського, археолога П. Короленка. Листувався він з І. Нечуєм-Левицьким, В. Самійленком та іншими діячами української культури. Ці листи являють великий інтерес для науки, чимало з них ще не опубліковано.

Серед архівних документів багато є таких, що зв'язані з славною боротьбою катеринославських пролетарів проти самодержавства, з зародженням перших марксистських гуртків і організацій, з революціями 1905 і 1917 років, громадянською війною, відбудовним періодом і славними п'ятирічками.

В музеї зберігається велика кількість рідкісних фотографій, що розповідають про революційну боротьбу катеринославського пролетаріату, про перемогу Великого Жовтня, про громадянську війну та побудову соціалізму.

Нині наукові співробітники музею збирають експонати, що відображають героїчну працю радянських людей в перехідний період від соціалізму до комунізму.

Працював Дмитро Іванович доти, доки билось його серце. У серпні 1940 року він навіки склепив свої очі. Його поховано в Дніпропетровську.

5 січня 1961 року виконком Дніпропетровської міської Ради депутатів трудящих за клопотанням громадськості, яку підтримав депутат Верховної Ради УРСР академік К. Ф. Стародубов та письменники міста, ухвалив перенести останки академіка Д. І. Яворницького і надгробну плиту з старого кладовища на територію музею.

Видатний вчений Д. І. Яворницький присвятив своє свідоме життя служінню науді, а тим самим і народові. Широкі кола громадськості свято шанують його світлу пам'ять.

ЯК ЦЕ ПОЧАЛОСЯ

Ще студентом, під час канікул, Яворницький чіпляв торбу за плечі і йшов курними шляхами України — спочатку як фольклорист — тільки по словесні, а потім — і по матеріальні скарби свого народу.

Під час мандрівок він уважно оглядав місця, де були бої запорозьких козаків з польською шляхтою та кримськими татарами. Хтозна, чи думав він тоді, що писатиме колись історію Запорозької Січі, чи, може, простоним керувало почуття пошани до своїх героїчних предків, але юнак збирав усе, що стосувалося історії, що свідчило про минуле його народу. Йому пощастило придбати різними способами старовинні господарські та побутові речі, рідкісні зразки запорозької зброї; находив він самопали, пістолі, кинджали, шаблі, порохівниці, баклажки, жупани, чоботи-сап'янці, люльки-носогрійки і зберігав до слухного часу, де тільки міг і як міг.

Ще замолоду Дмитро Іванович довідався, що запорожці приймали в Січ тільки тих, хто перепливав найстрашніші дніпровські пороги. Щоб пересвідчитися, чи гідний він сам називатися козаком, Яворницький вирішив випробувати себе — перепливти деякі пороги. Ця спроба мало не коштувала незагартованому юнакові життя. Але який же він був щасливий, коли, поринаючи одного разу в річку Скарбну, що тече біля колишньої Чортомлицької Січі, знайшов справжню запорозьку чайку!

Чайка являла собою довге дерев'яне судно, яке вміщувало до 50 козаків, озброєних мушкетами та шаблями. На таких чайках хоробрі запорожці не раз перепливали через Чорне море, досягали Стамбула і робили там такий переполох, що сам султан не знаходив собі місця в столиці і не раз залишав її, тікаючи в глиб країни.

Молодий вчений не міг, звісно, заспокоїтися однією, нехай і вдалою, знахідкою. Він, як водолаз той, поринав на дно річки, поки не знайшов там помадки другу чайку з мідним дубовим дном. Човен лежав уперек річки і був прив'язаний до іншого, знайденого раніше.

Виліз юнак із води, сів на березі і не знає вже, радіти йому чи не радіти такій знахідці. Скарби один за одним ідуть до рук, а куди подінеш їх? Чайки — це вже не люлька, у торбу їх не забереш. Може, це й добре, що вони лежать під водою, може, то найкраще для них сховище.

Чи не тоді саме й виникла в Яворницького думка: організувати історичний музей на Україні. Але поки що він був звичайним учителем, та й канікули кінчалися. Час кликав його до аудиторії.

Прибувши через рік на Дніпро, Дмитро Іванович знову почав досліджувати дно річки, цього разу не тільки Скарбною та Підпільною, а й Дніпра. Поринаючи то в одному, то в другому місці у воду, молодий історик скидався на шукачів скарбів, що їх чимало тоді блукало по степах, шукаючи щастя-долі. Але в нього ці пошуки були не дивацтво, а певне передчуття, бо Яворницький таки ж натрапив на скарб. Та який скарб! Йому поталанило знайти одразу сімнадцять чайок, цілу запорозьку флотилію! А біля зв'язаних мідними ланцюгами чайок історик виявив там же таки, на дні старого Дніпра, і троє козацьких суден, навантажених різним військовим спорядженням.

Що це: удача чи, може, більше — чудо? Але яке ж чудо, коли човни таки є? Скільки не пірнав, з якого боку не заходив, а вони таки є. І скільки човнів, яке спорядження!

Одно з суден було заповнено кулями та ядрами, на другому стояла заржавіла гармата, на третьому валялася крива шабля у срібній оправі. Схоже, що судна трофейні. Але чому вони на дні? І чому чайки на дні та ще й зв'язані? Які події, які обставини змусили козаків потопити свій флот? Коли їх потопили?

Довго блукав того літа молодий Яворницький по берегах Дніпра, багато думав, однак думки нічого не підказували йому. Окрім хіба того, що на дні лежить скарб, якась велика і, може, нікому не відома сторінка з історії волелюбного народу. А це ж не все. Хто знає, скільки лежить їх, отаких сторінок, на дні дніпровому, скільки розкидано по хатах, гниє у високих козацьких могилах?

Ні, він таки недаремно прийшов до Дніпра, обрав цей шлях — шлях шукача народних скарбів. На цій землі є що шукати, і він повинен шукати.

СОЛОВЕЦЬКИЙ В'ЯЗЕНЬ

Багатьма істориками розмовляв згодом Д. І. Яворницький, в багатьох архівах шукав загублені сліди запорозьких ватажків, проте, хто й коли затопив у Дніпрі чайки — довідатись не вдалося. І чим більше думав про них молодий вчений, тим більше переконувався, що затоплення цілого флоту стосується, мабуть, все-таки останньої сторінки історії запорозького козацтва. А коли так, то чи не розплутає йому цей клубочок трагічна доля останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського?

Народжена в пошуках думка не давала спокою дослідникові, аж поки не вистиг намір — їхати на Соловки, куди був засланий Петро Калнишевський «по высочайшему повелению» цариці Катерини II.

Д. Яворницький навесні 1887 року вирушає в дорогу далеку й тяжку. Саме там, серед холодних вод Білого моря, в Соловецькому монастирі, повинні зберігатися архівні документи про запорозьких ватажків.

Колись у Білому морі існував знаменитий Соловецький монастир, який був не тільки релігійним центром старої Росії, але ще з часів царя Івана Грозного став місцем заслання та ув'язнення небажаних царському урядові й церкві багатьох відомих діячів Російської держави.

Як тільки молодий вчений прибув до Архангельська, одразу ж з'явився до губернатора Д. Голіцина, який пообіцяв допомогти йому в пошуках.

До Соловецького монастиря довелося їхати пароплавом сімнадцять годин. На острові Яворницький зайшов перш за все до головного монастирського собору і там побачив біля самої стіни три надгробні плити. Побачив і очам своїм не повірив. Під третьою плитою лежали останки тієї людини,

*Сігалин
Запорозький*

заради якої історик приїхав у той далекий і суворий край. Напис на плиті сповідав, що «Здесь погребено тело в бозе почившаго кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Калнишевского, сосланного в сию обитель по Высочайшему повелению в 1776 году на смирение».

Пізніше, десь через десять років, дослідник пише:

«Так ось де знайшов собі останнє місце для заспокоєння славний отаман славних козаків! Важко придумати що-небудь найгірше і найобразливіше тієї іронії долі, яка спіткала «славного і вольного» отамана «славного і вольного» низового товариства. І справді, народитись і вирости на лоні м'якої, ніжної і чарівної природи України, провести молодість і зрілі роки на вільній запорозькій вольниці, бачити й полюбити всією силою багатирської душі вільні й безмежні степи, владарювати і тримати в своїй руді цілі тисячі вільного й волелюбного народу, зноситися з державними і вінденосними особами, розпоряджатися великими багатствами і потім під кінець усе це промінати на темну, сиру в'язницю, на далекий-предалекий, на краю світу, серед холодного моря, глухий монастир; мучитися цілі 25 років в темному ув'язненні, не бачити в очі правдивого світу божого і рідко чути голос людський! Важко придумати більш гірку і більш жорстоку іронію долі над людиною»¹⁴.

Більшість місць, де раніше сиділи заслані на упокорення, були вже замуровані, і лише деякі можна було побачити з дозволу найвищого начальства — архімандрита Соловецького монастиря.

Оглянувши ті місця, Яворницький вирішив познайомитися з монастирським архівом. З великими труднощами знайшов він там опис цих страхливих місць. В одному з документів говорилося:

«Колись усі в'язні поділялися на три розряди. Перший — ті, які перебували на покаєнні; вони жили в тюрмі і повинні були щодня відвідувати церкву. В'язні другого розряду сиділи у в'язниці в окремих камерах і під замком. З дозволу архімандрита їм інколи можна було виходити взимку — на прогулянку, влітку — на роботу. Нарешті, в'язні третього розряду могли виходити тільки тричі на рік, решту часу безвихідно сиділи під замком. У монастирі таких в'язнів називали великими грішниками... Дехто з цих грішників сидів у рогатці. Рогатками називався металевий обруч, що його надівали в'язневі на голову, від лоба до потилиці, потім замикався на замок за допомогою двох ланцюгів, що спускалися вниз од скронь до підборіддя. До цього обруча було прироблено перпендикулярно декілька довгих залізних шипів (колючок). Таким чином ці рогатки не дозволяли людині лягти на бік, горілиць або на живіт, і вона повинна була спати тільки сидячи. В'язні з третього розряду здебільшого або вмирили, або, за виразом селян, робилися блаженними, тобто божеволіли, і тоді жили довго. Крім того, в Соловецькому монастирі показували дві тюрми (які вже вийшли з ужитку) — Жаравину і Корчагину. Корчагіна тюрма називалась так тому, що в ній не можна було сидіти інакше, як тільки скорчившись. А Жаравина, певно, від того, що там

було дуже жарко. Всі тюрми були в той час у монастирському мурі. Камери були дуже малі, а вікна такої величини, що можна тільки руку просунути»¹⁵.

Але на цьому «святотому» острові були ще й гірші, ще жахливіші підземні тюрми. Вони містилися під самими баштами, яких там було вісім. Всі ці башти побудовано в низьких місцях, тому в ями просочувалася ґрунтова вода, що набагато погіршувало й без того тяжкі умови ув'язнених.

Особливою жорстокістю й нелюдськими умовами славилась вежа Корожней. Хоч вона стояла на високому горбі, в її підземеллі від стороннього ока була схована найстрахітливіша тюрма, викладена диким каменем. Сюди кидали найтяжчих злочинців. В ці тюрми ніколи не пробивалося світло, в камерах була нестерпна холоднеча.

«В'язням, приреченим сидіти в таких ямах, спершу заковували залізом обидві ноги з лівою рукою, вільною залишали тільки праву руку, а потім по драбині спускали людину в яму. Після цього з ями витягали драбину, пристукували залізною лядою або кришкою, через яку потім подавали злочинцеві хліб і воду. В ямі в'язень дерев'янів од холоду, він не знав ні тепла, ні світла, тіло його, особливо закуті ноги, вкривалися страшними болячками, а в суглоби ніг і рук проникав нестерпний ревматизм; одяг в'язня перетворювався на лахміття, нігті виростали і ставали схожими на пазури, власні випорожнення отруювали міазмами всю яму, і, на додаток до всього цього, на нещасного в'язня нападали цілими зграями голодні пацюки. Тоді порушувалося питання про те, чи можна спустити в яму палицю, щоб в'язень відганяв од себе злих пацюків. Але це питання вважалося за таке важливе, що з приводу цього зверталися по дозвіл до самої столиці, і поки звідти приходив дозвіл, пацюки завдавали безсилим мученикам тяжких страждань: вони об'їдали їм носи, вуха, пальці ніг, закутих у кайдани. Щоправда, такі в'язні недовго мучилися в ямах: вони або божеволіли, або зовсім прощалися з життям»¹⁶.

Такі ж камери були і в Прядиленій вежі. Досить сказати, що одна тільки стіна цієї вежі була завтовшки дев'ять аршин. У цій стіні була зроблена камера, в якій панували темрява й сморід. Ось як про неї писав Дмитро Іванович:

«Вона зроблена на зразок арки і має вигляд великої печі для варива. Її довжина становить чотири з половиною аршини, висота має понад два аршини; в ній не було ні грубки, ні вікон, ні меблів сидіти й відпочивати; зовнішній світ проходив сюди через невеличку, зроблену в стіні щілину, розміром завширшки 5 вершків і завширшки 2 вершки, через яку просовували в'язневі харч і воду. Камера зачинялася двома дебелими дверима: з середини — залізними, а зовні — дерев'яними... обоє дверей замикались величезними пудовими замками»¹⁷.

Десь у 80-х роках минулого сторіччя Соловки відвідав громадський діяч з Архангельська М. А. Колчин. Він поцікавився долею запорозького отамана і попросив старих монахів показати йому місце ув'язнення Калнишевського. Колчин так описує цю камеру:

«Житло в'язня має форму лежачого зрізаного конуса з цегли завдовжки чотири аршини і завширшки сажень. Стіни вогкі, запіснявілі, повітря заткле, задушливе. У вузькому кінці камери є маленьке віконце верхків шість у квадраті. Промінь світла, немов крадькома, через три рами і двоє ґрат тьмяно освітлює цей страшний каземат. При такому світлі читати можна було тільки в найсвітліші дні, та й то з великим напруженням зору. Після півгодинного перебування в задушливій атмосфері каземату стає тяжко дихати, кров приливає до голови, з'являється якесь безмежне почуття страху... У кожного, хто побував, хай він буде найсуворішою людиною, мимоволі виривається з грудей якщо не крик жаху, то тяжке зітхання, і з язика злітає запитання: «Невже тут можна жити? Невже люди були настільки міцні, що могли витерпіти роки цього могильного життя?»

Від старожилів-монахів учений з гіркотою в душі дізнався, що саме ув'язнений у цій кам'яній могилі Петро Калнишевський просидів чверть віку.

Вартові, монахи і сам архімандрит пильно стежили за тим, щоб П. І. Калнишевський під час прогулянок або відвідування собору не бачився і не розмовляв з сторонніми людьми. Лише кілька слів почули від нього богомольці, про які дізнався допитливий історик і заніс їх до своєї книги. Ось вони:

«Прийшли ми до трапезної, — розповідав самовидець-богомалець селянин Лукін, — перед обідом, чекали монахів з порціями. Коли це проходить чоловік незнайомий у супроводі трьох солдатів з рушницями і питає нас: «Хто царем тепер? Як царі живуть тепер і як ведеться на Русі тепер?» Ми відповідали, що царем Олександр Павлович; живуть, як і раніше, всі, слава богу, щасливо й добре. Він би й ще розпитував нас, та солдати не дозволили. «Від цього чоловіка, — казали вони, — відійдіть геть, з цим чоловіком не слід вам розмовляти». І монахи теж заборонили: «Архімандрит побачить, казали вони, так недобре вам за це буде». Коли появився архімандрит, він підійшов до нього для благословення. «Древен ты еси, землею пахнеші», — сказав архімандрит тому чоловікові. І справді він був дуже кволий і старий. Тут він і життя своє скінчив. Пізніше монахи казали, що це якийсь кошовий отаман»¹⁸.

Ще більше Яворницький був схвилюваний і обурений, коли довідався від живих свідків, літніх монахів, в яких тяжких умовах перебував Калнишевський у камері Прядилової башти:

«...Коли кошового перевели з Прядилової камери в інше приміщення, то від нього залишилося в камері більше як на два аршини нечистот; що, просидівши в тюрмі такий довгий час, він здичавів, став похмурий і втратив зір; що в нього, як у звіра, вирости великі пазури, довга борода і весь одяг на ньому, каптан з гудзиками, розпався на лахміття і звальювався з плечей»¹⁹.

Все це багато чого відкрило Яворницькому, але на цьому він не зупинився. Його тягло до монастирських архівів. Документи, які він знайшов, уже не задовольняли його. І от він знову гортає поживклі від часу аркуші.

Умови праці дослідника були дуже несприятливі: він терпів холод, недоїдання й недосипання; навіть у літній час доводилося одягати пальто. Серед запилених сувоїв грубого паперу Дмитро Іванович, напружуючи зір, вишукував кожне слово, яке стосувалось імені кошового.

Про що ж розповідають знайдені архіви?

Як свідчать історичні джерела, кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський належав до заможної козацької верхівки. Очолюючи Запорозьку Січ і будучи одним з найбагатших землевласників на Запорозжжі, він підтримував, природно, заможне козацтво. За згодою царського уряду Калнишевський проводив політику ліквідації виборності старшини і обмеження прав рядового козацтва. Саме тоді козацька влада на Запорозжжі втратила своє колишнє значення і зосередилася в руках так званої старшинської сходки. Калнишевський брав участь у російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. і виявив себе здібним военачальником. Та, незважаючи на все це, в 1775 році після зруйнування з наказу Катерини II Запорозької Січі Калнишевського було заарештовано і вислано у Соловецький монастир.

До рук Дмитра Івановича попала копія Указу імператриці Катерини II за № 1419 від 10/VI 1776 р., в якому говорилось про заслання кошового отамана Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського в Соловецький монастир.

З документів, знайдених в архівах монастиря, Яворницький довідався, що в переслідуванні останнього кошового отамана Запорозької Січі цариці Катерини II ретельно допомогли всесильний фаворит Григорій Потьомкін та «святейший» синод. В'язня вважали за секретного й дуже важливого, тому монастирській варті наказано суворо й пильно доглядати його. Отамана пильнували не тільки озброєні вартіві, — з нього весь час не спускали очей монахи. Ці святобожні інквізитори в рясах сліпо, але віддано, пеухильно, з тупою жорстокістю виконували «высочайшие» укази.

Ніде в документах не було зазначено, за що саме Калнишевського позбавлено волі. Та їх і не могло бути. Тут зрозуміло й без документів: Потьомкіну й Катерині треба було якнайскоріше покінчити з запорозькою вольницею. І тут Потьомкін приклав свої брудні руки, щоб сфабрикувати на Калнишевського донос, за яким було козацького ватажка, як небажаного царській владі, схоплено, закуто й відправлено в Соловки, а Запорозьку Січ ліквідовано.

Далі Яворницький знайшов касові книги монастиря, з яких видно, що П. Калнишевському було визначено утримання по карбованцю на день. Але дивна річ! Кожного разу в одержанні цих грошей розписувалися караульні солдати Василь Соханов та Лука Зубков, що були приставлені охороняти отамана. Немає сумніву, що ці гроші, якщо не цілком, то у великій мірі, не доходили до Петра Калнишевського.

Дехто з старих ченців монастиря розповідав дослідникові, що цариця Катерина поставила перед Калнишевським умову: «Одержуй волю і маєток,

тільки зречися козаччини». Калнишевський будімото відповів: «Ні, або воля козацька, або тюрма».

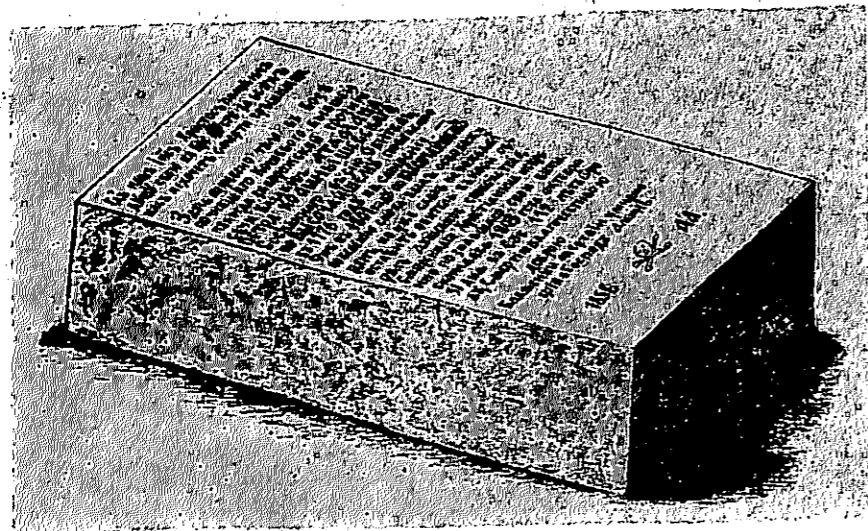
Через 25 років, коли імператор Олександр I зійшов на престол, П. І. Калнишевський за маніфестом царя одержав «волю». Та кому потрібна та воля, коли отаман ледве пересував ноги. Він відмовився від дарованої йому «воли» і лишився на острові до самої смерті, яка сталася через два роки (1803). Прожив Калнишевський 112 років.

Вартий уваги і такий цікавий факт. Коли імператор Олександр I відвідав Соловки й побачив яму, в якій сидів кошовий Петро Калнишевський, він «пришел в ужас». Щоб чимось задобрити невинного мученика, імператор спитав Калнишевського, яку б він хотів винагороду за перенесені муки й страждання? Калнишевський зневажливо зміряв поглядом царя: «Нічого мені, государю, не треба, окрім одного: накажи збудувати острог для таких же мучеників, як і я, щоб вони не страждали в земляних ямах»²⁰. Цар наказав ями ліквідувати, але збудував такий острог, в якому в'язні почували себе анітрохи не краще, ніж у ямах.

Закінчивши справи, що були зв'язані з розшуками слідів кошового отамана П. І. Калнишевського, історик почав розглядати визначні місця монастиря і його околиць. Він побував у музеї, в старовинних церквах, нічого не пройшло повз його допитливе око.

Після триденного перебування на Соловках Дмитро Іванович пароплавом повернувся до Архангельська, а звідти — на Україну.

Дорогою до Катеринослава Дмитро Іванович заїхав у Качанівку на Чернігівщині. Там він оглянув багатющу колекцію запорозької старовини, що зберігалася у власному музеї колекціонера Тарновського.

Надгробна плита на могилі кошового отамана П. І. Калнишевського.

В будинку Тарновського зберігався альбом, в якому свого часу зробили записи М. Гоголь, Т. Шевченко та інші видатні люди. Тарновський запропонував гостеві занести до альбома свою яку-небудь думку. Дмитро Іванович на дванадцятій сторінці альбома написав:

«1887 року, 14 червня, якраз у сто дванадцяті річницю скасування Запорозької Січі відвідав чарівну Качанівку Дмитро Іванович Яворницький, коли повертався з Соловецького острова після розшуків там могили останнього кошового отамана Петра Івановича Калнишевського».

НА МОГИЛІ СІРКА

Давно збирався Дмитро Іванович поїхати в село Капулівку, Нікопольського району, щоб оглянути могилу, в якій спочиває прославлений і найвидатніший з усіх кошових отаманів Іван Дмитрович Сірко. І ось його мрія здійснилася.

Тут, на Нікопольщині, чи не найбільше лишилося слідів від запорозького козацтва. На тому місці, де тепер Нікополь, стояла довгий час Микитинська Січ. 1648 року тут обрано Богдана Хмельницького на гетьмана. З Микитинської Січі Богдан Хмельницький виступив у похід на польську шляхту. Внаслідок цієї війни сталося історичне возз'єднання українського народу з братнім російським.

Перед тим як піти в Капулівку, Яворницький пробрався на високий острів Чортомлицький і оглянув руїни колишньої Чортомлицької Січі, що владилася великими історичними подіями.

Видатного військового діяча Івана Сірка п'ятнадцять разів обирали кошовим отаманом на Чортомлицькій Січі, чого не заслужив жоден кошовий в історії Запорозжя. Сірко був організатором численних переможних походів запорожців проти турецько-татарських загарбників.

Сірко був непримиренним ворогом турецько-татарських людоловів та польської шляхти. В зв'язку з цим він боровся проти тих українських гетьманів, що наклали з турками, татарами чи польськими панами. Це він протягом двадцяти років боровся проти татаро-турецьких наїздів, змушував своїх ворогів тремтіти за морем і за горами, а коли вони насмілювалися йти на Україну по «ясир», де бто брати людей в неволю, Сірко рубав їх на полі й на морі, продирався через Перекоп аж у самий Крим і наганяв там такого переполоху, що грабіжники мусили кидати награбоване й чимдуж поспішати назад боронити свої улуси.

Не раз ходив він і на турецькі заслони по берегах Чорного моря, зруйнував зокрема місто Очаків, а 1675 року очолював спільний похід запорозьких козаків і братнього російського війська проти кримської орди.

З усіх кошових, що були до й після нього, Сірко був найяскравішим виразником інтересів народних мас і тому мав велику популярність не тільки на Запорозжі, а й серед широких кіл українського селянства.

Кожного разу, коли Дмитро Іванович бував на місці Чортомлицької Січі, його огортав сум. Він казав: «Скільки тут діяло славних героїв, скільки тут зав'язувалось і розв'язувалось подій, скільки тут було життя, веселощів, музики і поезії! І тепер на місці всього цього стоїть сумний, покритий гірким подином, невеликий острівець, що приховує під своїми руїнами мало не третину всієї історії Запорозжя»²¹.

У Капулівці Дмитро Іванович кинувся шукати старих дідів. Перш за все він зустрівся з дідом Кіндратом Дивниченком, про якого казали, що він «балакучий» і «дуже» кохається у запорозькій старовині.

Це був середній на зріст дідусь, геть білий, як молоко, з навислими над очима, мов острішки, сивими бровами, з маленькими, глибоко посадженими, але живими й повними вогню й веселості очима, з свіжим, майже юнацького кольору обличчям. Симпатичний і приємний дідусь з першої зустрічі сподобався професорові і назавжди залишив у нього світлі спогади. Він ще раніше чув про історика Яворницького й охоче йому розповів кілька легенд про Івана Сірка й про Чортомлицьку Січ.

«Це було давно-давно, — оповідав дід, — коли я був ще малий. Минуло чимало років від того, як Сірко був, а слава його й досі не пропала: він був для ворога страшний, а для православних милостивий. Оце ж я хочу розказати, як одного разу християн забрали в полон татари і як їх визволив Сірко. Одного разу запорозці пішли кудись у похід, а татари вскочили у Січ та й ну хазяйнувати там. Як хотіли, так і хазяйнували: всіх православних християн забрали та й повели в полон. А вони, бідні, не хочуть іти, плачуть та ридують, а татари на плач не вдаряють та нагайками їх підганяють. Дізнався про це Сірко, зібрав своїх козаків та й погнався за татарами, в погоню, православних людей визволяти. Бачить Сірко, що татар багато, а козаків мало, летить, як птиця, а сам хитриться. Стали козаки доганяти татар, спинив тоді Сірко коня та й кричить на козаків: «А постійте, братця, підждіть, не шевеліться!» Устав з коня, віддав його якомусь козакові, а сам кувирть! — та й зробився хортом, такий став гарний хорт! Нагнав татар, а татари побачили хорту, сподобався він їм і взяли його, нагодували й напоїли. От як привик до їх хорт і як стали вони десь відпочивати, то він їм таке зробив, що вони всі послули. Тоді Сірко повернувся до козаків, забрав їх з собою, приїхав з ними до татар та й вирубав їх усіх сонних, а християн понад шість тисяч забрав назад. Християни дуже раділи, що вернулись на свободу, подякували Сіркові і попливли Дніпром додому, а Сірко поїхав на Січ з своїми козаками»²².

Залишивши привітну хату дідуся Дивниченка, Дмитро Іванович попрямував до другої хати, де зустрів цілу групу дідів. Тут були Трохим Лисий, Федір Коваль, Микита Явтушенко, Іван Соломаха. В їх товаристві професор

просидів далеко за північ. Мова більш за все йшла про Сірка. Дід Микита Явтушенко мав добрий голос, співав старовинні пісні. Він виконав одну пісню про Сірка, яку зразу ж записав етнограф до своєї книжечки. Потім співав Дмитро Сукура.

Та ой, як крикнув же та козак Сірко,
Та ой, на своїх же, гей, козаченьків:
«Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
Та збирайтеся до хана в гості!»
Та тумач поле покриває,
Гей, та Сірко з Січі та виїжджає,
Гей, та ми думали, та ми ж думали,
Що то орли та із Січі вилітали,
Аж то військо та славне запорозьке
Та на Кримський шлях з Січі виїжджало.
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що сизий орел по степу літає,
Аж то Сірко на конику виїжджає.
Гей, ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що над степом та сонечко сяє, —
Аж то військо та славне запорозьке
Та на вороних конях у степу вигравало.
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Що то місяць в степу, ой, зіходжає,
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху та татар оступає»²³.

Так ось де вони, сліди історії, — в самому народі! Щиро подякував Яворницький дідам за розповіді та за гарні пісні і запропонував організувати на могилі Сірка поминки. Діди охоче згодилися.

Другого дня вони добули в річці Чортомлику найкращої риби, зварили разом з Дмитром Івановичем добру юшку, добули «оковитою» та стали поминати славного і вічно пам'ятного кошового Івана Сірка. Наповнивши першу чарку горілкою, Яворницький вилив її на Сіркову могилу, потім почастував дідів.

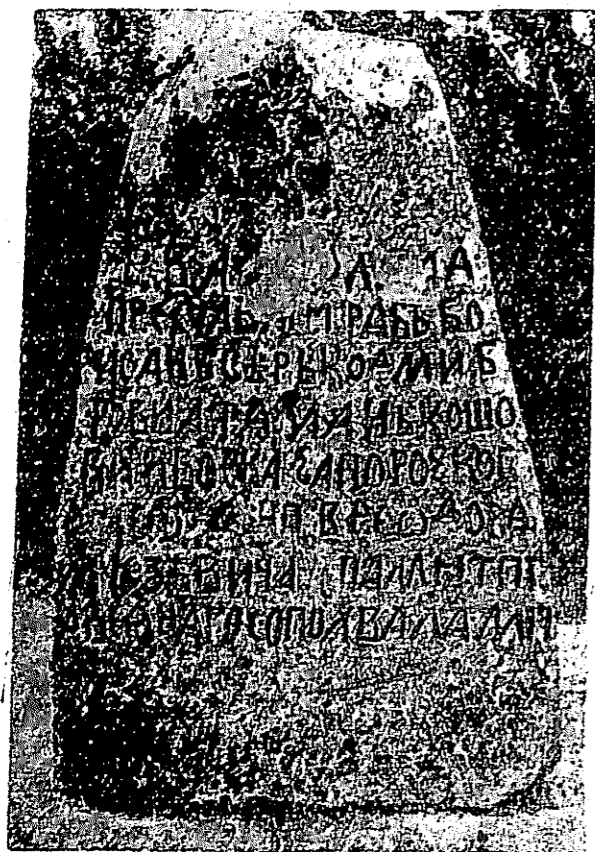
На цій могилі, в садибі Є. Ю. Мазаєвої, стояв пам'ятник. Дмитро Іванович прочитав на ньому такі слова: «Року божого 1680, місяця авгушта 1-го дня, преставився раб божий Іоанн Сірко Дмитрович, отаман кошовий війська Запорозького...»

Поки Дмитро Іванович записував ці слова до своєї книжечки, навколо могили зібралися люди. Один з дідів, на прізвище Іван Соломаха, порадив Яворницькому зайти до Грицька Безштанька, в нього, молляв, в запорозькі речі.

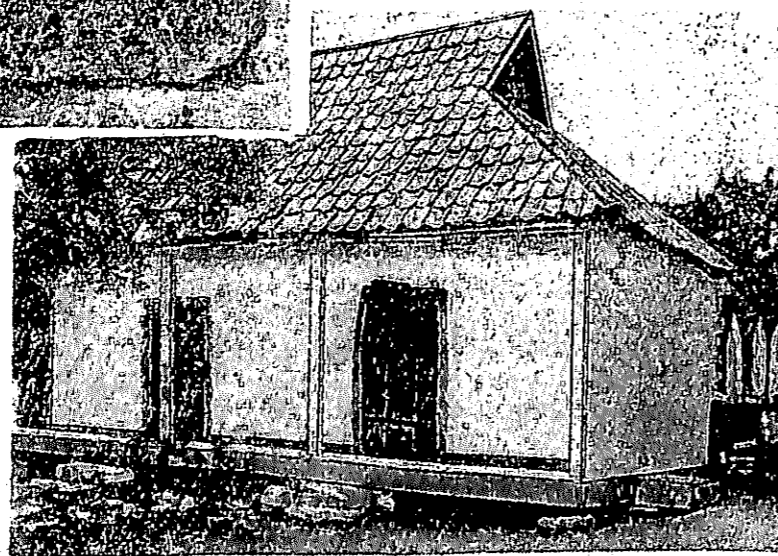
Пішов. Тільки-но він спустився в одну вулицю, як біля воріт побачив дідуся, середнього зросту, сухорлявого, вже ослабленого прожитими роками.

— Чи не знаєте, діду, де тут живе Грицько Безштанько?

— Тут живе Грицько, та тільки не Безштанько, а Таран, на прозвище Слабий.

Надгробний пам'ятник на могилі Івана Сірка.

Запорозький курінь.

— Так де ви і є?

— Це я і є!

Сіли вони під хатою, і дідок довго розповідав Яворницькому про Січ, про Сірка, про войовничих і веселих запорожців.

ЛЕГЕНДАРНИЙ ЛИЦАР

З покоління в покоління передавали в народові перекази про легендарного, славнозвісного ватажка запорозьких козаків Івана Сірка. Яворницький довго й наполегливо збирав і вивчав народні думи, пісні, перекази, а також і архівні історичні матеріали про Сірка. 1894 року в Петербурзі вийшла його книжка: «Іван Дмитрієвич Сірко, славний кошевой атаман войска запорозьких низових казаків».

Перегорнімо, шановні читачі, деякі сторінки цієї книги, а разом же й інші, де мова мовиться про цього славного лицаря.

Іван Сірко — син козака, родом з Мерефи, Харківської області. У народі живе старовинна легенда, що Сірко народився з зубами, а коли баба-повитуха піднесла його до столу, то він схопив пиріжок і з'їв його. Це була певна ознака того, що він усе своє життя буде гризти ворогів²⁴.

Сірко був зовсім неписьменний, але мав великий природний дар полководця. Друзі й вороги були про нього однієї думки: Сірко — людина рідкісного військового обдаровання й покликання. Не дарма ж історики прирівнювали його до Чингісхана і Тамерлана, а татари називали Сірка не інакше, як шайтаном (чортом). Коли придивитись до характеру його дій, неважко переконатися, що це був тип справжнього запорожця — хоробрий, відважний, винахідливий.

Усе своє свідоме життя Сірко провів на війні і як справжній патріот присвятив його боротьбі з ворогами своєї вітчизни. Він з великою мужністю визволяв з татарської і турецької неволі всіх, кого спіткала гірка доля, чи то був росіянин, чи українець, поляк чи литовець.

В боях з непроханими гостями він був надзвичайно хоробрий, нещадний, завжди вмів дати раду в найскрутнішому становищі. З десятьма запорожцями Сірко розбивав сотні ворогів, а коли біля нього була сотня козаків, він перемагав тисячі воєнків ворожого війська.

«Ім'я його, як ватажка, оточене було ореолом нездоланного, і тому вороги боялися його більше вогню, більше бурі, більше пошесті світової»²⁵.

Любив Сірко повторювати прислів'я: «Нужда закон змінює». Дотримуючись цього прислів'я, він, як і всі запорожці, хоч і визнавав над собою протекцію російського царя ще з часів Богдана Хмельницького, та за давньою традицією вважав себе за вільного й незалежного, тому залишав за собою право мати зносини з сусідніми державами й сам вирішувати з ними питання миру й розмиру.

Улюбленець козацької громади, Сірко був душею Запорозької Січі. Він мав величезний авторитет, любов і пошану. Його багато років обирали на кошового отамана, бо запорожці вважали, що мудрішого ватажка, як Сірко, немає на світі.

Легенда переповідає, що Сірко перемагав не тільки людей, а й чортів. У творах Яворницького є зокрема такі рядки: «Річка Чортомлик, де стояла Січ за Сірка, від того й зветься так, що в ній Сірко вбив чорта, який хлюпався у воді: він тільки мликнув вверх ногами, коли Сірко луснув його з пістоля»²⁶.

Вперше на історичну арену Сірко виступив як вінницький полковник, а вже через три роки він очолював Запорозьку Січ. Він брав найактивнішу участь у визвольній війні українського народу 1648—1654 років, боронив Україну від лихих наїзників — татар і турків. Сірко був непримиренний не тільки до зовнішніх ворогів, але й до своїх, якщо вони накладали з ворогами вітчизни (гетьмани І. Виговський і П. Тетеря).

За своє військове життя Сірко брав участь у 55 битвах і завжди, за винятком однієї, виходив переможцем.

Про того Сірка — слава, слава й прослава: «Він такий був, що знав дещо. Оце, було, гука на свого хлопця: «Ану, хлопче, візьми пістоль, стань отам та стрілай мені в руку!» Той хлопець візьме пістоль та тільки бух йому в руку. А Сірко візьме в руку кулю, здаве її та й назад і кине»²⁷.

Коли 1672 року Сірко очолив старшинську опозицію, що не бажала обирати на гетьмана України Самойловича, царський уряд з намови Самойловича заслав Сірка в Сибір (до Тобольська).

Хоч цар Олексій Михайлович і недолюблював Сірка за його волелюбство, проте в грізний час згадав свого засланця. Як тільки 300 тисяч турків перейшло Дунай і хмарою кинулися на Поділля, а потім взяли курс на Київ, що загрожувало Росії, запорожці зажадали від царя Олексія повернути на Січ грозу бусурманів — Сірка. Цар був змушений відпустити запорозького ватажка на Січ.

Але перед тим, як відпустити Сірка, цар запросив до своїх палат патріарха і в його присутності змусив запорозького отамана дати присягу на вірність царській величності.

Повернувшись із заслання, Сірко здійснив кілька походів на Кримське ханство і причорноморські турецькі фортеці. Під його керівництвом запорожці визволили з неволі багато українських і російських полонених.

Запорозька Січ для татар була більмом на оці, вона сковувала орду, не давала їй розгулятися на широких просторах України й Росії. Низові лицарі-козаки часом завдавали кримському ханові й турецькому султанові великих прикростей.

Султан Магомет IV ще здавна виношував план підкорити собі Запорозьку Січ. Спочатку він спробував схилити запорожців до покори, але

з цього нічого не вийшло. Тоді він подумав будь-що знищити Січ, а за одним заходом і покінчити з козацтвом.

Султан викликав до себе кримського хана, щоб у великій таємниці розробити з ним план нападу на Січ. Цей план обговорювали також на спеціальній нараді з кримськими агами й мурзами.

Восени 1674 року, коли вже план визрів, султан дав наказ відправити на кораблях з Константинополя в Крим п'ятнадцять тисяч добірних стамбульських яничарів. Кримський хан підняв сорокатисячну орду і вирішив, як настане зима, стерти з землі Запорозьку Січ.

Цю підступну операцію надумали провести на різдво, саме тоді, коли козаки після доброї вечері у свят-вечір поспуть. Задум був такий — заскочити січовиків зненацька й вигубити їх.

Настала зима. Морози скували Дніпро. Хан посадив 15 тисяч яничарів на добрих коней, узяв свою сорокатисячну орду й, тримаючись далі від Дніпра, щоб не помітили запорожці, повів військо на Україну.

Як оповідає історик, на третю ніч різдва, пізньої пори, хан підійшов до Січі й несподівано захопив варту, що була на віддалі від коша. Старі загартовані козаки, що стояли на варті, хоч і зазнали тяжких тортур, усе ж нічого не виказали. Але між ними був один молодий козак, який спокусився тим, що хан пообіцяв йому волю й нагороду, розповів, що всі запорожці перепилися й сплять по куренях. У Січ можна пройти через єдиний відкритий перелаз.

Хан зрадив цій звістці, вирядив з козаком усіх яничарів у Січ і наказав їм вирубати сонних запорожців усіх до єдиного, а Сірка схопити живцем.

Віддавши такий наказ, хан оточив своїм військом усю Січ і пильнував, щоб ніхто з козацтва не втік під час різанини. Але султан і хан пошилися в дурні з своєю стратегією. Вони не знали, що саме на різдво, за старим звичаєм, багато козаків, які зимували по дніпровських низових лугах та островах, прибували до коша обирати військову старшину. Всі ці козаки, які теж почували в куренях, були тверезі.

Стояла морозна ніч. Запорожці й гадки не мали про лихий намір ворога, вони зашпунтували свої курені й безжурно відпочивали в них. Яничари через відчинену хвіртку тихо зайшли на територію Січі, захопили виходи, гармати і вже були готові кинутися на сонних козаків.

Саме в цей час в одному курені, де було 150 чоловік, прокинувся козак Шевчик. Він виглянув і не поиняв віри своїм очам: усі вулиці Січі гучо заповнили турки.

Кмітливий козак не розгубився, а тихенько свиснув тим, що не спали й грали в карти, збудив інших своїх товаришів. Про підступний напад дізнався курінний отаман; він наказав частині козаків узяти мушкети й стати біля вікон, щоб безперервно стріляти просто в натовп турків, іншим — заряджати рушницю та подавати стрільцям. Усе це робилося тихо й швидко. Коли всі вже були напоготові, курінний наказав відчинити вікна й стріляти в яничарів.

Одностайні постріли збудили всіх і осяяли спалахами всю Січ. Почали стріляти й з інших куренів. Пострілами скошували враз по два-три яничари. Вороги розгублено стояли перед запорожцями, як на долоні. А з вікон по них безупинно поливали свинцем. Яничари метушилися, панічно бігали по вулицях, шукаючи порятунку. Але всюди наскакували на смертоносний вогонь.

Коли серед живих яничар лишилося мало, запорожці за командою Сірка припинили вогонь з вікон. Вони вискочили з куренів, озброєні мушкетами, луками, списами, шаблями, а то й дрюччям, і зав'язався бій врукопаш.

Настав ранок. Сонце освітило жахливу картину: вулиці були завалені замороженими трупами. З 15 тисяч яничарів лише півтори тисячі втекло з Січі через єдину відчинену хвіртку. Непрохані гості, як нав'язані, бігли світ за очі. В полон було взято 150 яничарів і чотири аги, а полягло їх 13 500. У нічному бою загинуло 50 козаків і 80 поранено.

Коли хан, який стояв біля Січі, почув про страшну поразку, він поспішно зняв облогу і щодуху помчав у Крим, увесь час оглядаючись, чи не жнуть за ним запорожці.

Сірко швидко спорядив двохтисячний загін козаків, сам скочив на коня й кинувся навздогін ханові, але наляканий хан так швидко накивав п'ятами, що наздогнати його запорожцям не вдалося.

— Що ж, батьку, нам робити з трупами яничарів: закопувати їх у землю, чи як? — спитали козаки Сірка.

— Ні, в нашу святу землю бусурменів не треба ховати. Прорубайте побільше ополонок і — в Дніпро їх: звідкіль прийшли, нехай туди й плинуть!

Звістка про безславну загибель яничарів у Січі швидко долетіла до турецького султана. Він страшенно розгнівався на свого візира, який напумив його на цю безглузду операцію. Спочатку султан хотів скарати візира на горло, а потім зглянувся: дарував йому життя, але загарбав усе його майно, а самого візира назавжди заслав на острів Родос.

Після цієї поразки турки довго не насмілювалися затівати походи проти запорожців. Зате Сірко не залишився в боргу.

1675 року в кінці липня він скликав Раду запорозького товариства, на якій було вирішено: помститись ханові за харцизький наскок на Січ, за тривоги й шкоду, завдану низовому товариству. Нехай знає хан, що запорожці не стерплять кривди й зневаги. Кошовий отаман наказав своєму війську підготуватися в похід, запастися харчами й військовим спорядженням на три тижні.

Сірко відібрав 20 тисяч найхоробріших козаків, перейшов Дніпро і швидко повів своє військо на Крим. А щоб не помітили його татари, він пішов не просто на Перекоп, а взяв ліворуч — степом, а потім швидко пройшов знайомий йому брід через Сиваш.

Усе робилося за наперед розробленим планом. Сам Сірко з чотирма тисячами козаків зупинився біля воріт Криму — броду Сиваша, решту війська

поділив на кілька загонів і під керівництвом досвідчених ватажків відрядив у Крим, щоб «підпустити диму» ханові. На п'ятий день усім загонам наказано повернутись до броду. За ці п'ять днів вони потрясли весь Крим: міста й села віддано вогню й мечу. Хан ледве встиг вискочити з своєї столиці Бахчисарая і разом з агами та мурзами сховався в горах. За ним бігли татари, рятуючись від запорожців. Коли хан почув, з яким невеликим військом Сірко наполював увесь Крим та яким шляхом він проскочив у його царство, зібрав 50 тисяч татар і кинувся з своєю ордою до Гнилого моря — до сивашського броду, щоб замкнути козаків.

Хоч який хитрий був старий хан, та Сірко був ще хитріший. Кошовий отаман розгадав наміри хана ще тоді, як посилав козаків у Крим. Він не тільки не кинув броду напризволяще, а навпаки — сам засів там.

Запорожці поверталися з трофеями до броду. І ось тут натрапили вони на орду, що підступала до Сірка. Враз ударили з тилу, розбили військові загопи хана, взяли кілька тисяч у полон татар і турків, навіть мало не схопили самого хана.

Після цієї блискучої перемоги Запорозьке військо забрало великі татарські табуни овець і визволило з полону своїх братів-невольників. Потім перейшли сивашський брід, а далі подались на Запорожжя.

В Січі ухвалили гучно відсвяткувати перемогу над давнім ворогом. Два дні бенкетувало січове товариство під безугавний грім гармат і випали мушкетів.

А коли відлунали святкові салюти, Сірко разом з козацькою громадою написав 23 вересня 1675 року кримському ханові глумливого й дошкульного

Куболь Івана Сірка.

листа, в якому кошовий отаман повідомляв бахчисарайського володаря, що наскок козаків на Крим зроблено з вини самих же татар за підступний різдвяний напад на Січ. У цьому ж листі він нагадав ханові про давню славу запорозьких лицарів і застерігав гордовитого хана на майбутнє.

Ось цей лист у скороченому варіанті:

«Ясновельможний мосць хане кримський со многими ордами, близький наш сусіде! Не мислили би ми, войско низовое Запорожское, входить в войну і неприязнь вашею ханською милостію і со всім кримським панством, если би не увиділи начала ея с вашей стороны; ваша ханская милость, послушав дурного совіта сумасбродного і безумного цареградського візиря, а по нем і приказанія найяснішого і найвельможнішого султана свого, начали с нами войну прошлой зими. Ви приходили к нам, низовому Запорожському войску, с султанськими яничарами і со многими кримськими ордами; подкравшись ночним временем к нашей Січі і сняв стоявшюю за нею нашу стражу, ви отправили в Січ п'ятнадцять тисяч яничар, которим приказали (что стыдно было вам ділать) не «покавалерству» вибить і істребить всіх нас, молодцов, войско Запорожское, сонних і не чующих нікакой біди, а кучу нашу січевую до основанія раскопать і разорить; сами же ви с ордами стали било около Січі, чтобы і духа уходивших молодцов не упустить. Но ваше наміреніє і замисле Христос бог і премилосерднійшій наш спаситель обратил на благо, а болізьн і бідствія на голови турецьких яничар, о чем ваша ханская мосць хорошо знает. Не предвидя от вас нікакового злого умисла і скритнаго дієствія (ібо ви хотіли дієствовать тайно в отношеніі тих людей, которие занимаються рицарським ділом), ми нігде не ожидали вас, не брали предосторожності і не були готові к тому, чтобы дать вам отпор. Один господь бог спаситель сохранил и защитил нас от вашей напасти і нашего бедствія. І так как ваш поступок огорчил нас і причинил нам, войску Запорожському, досаду, то ми, по приміру древніх предків і братьев наших, рішили постараться за обіду і огорченіє воздать і отомстить вашей ханской мосць і всему ханству ровним за ровное, но не тайно, како ви поступили, а явно, по-рицарськи... І если та «гостина» наша в вашем панстві показалаь нам «недишкретною», то, бить-может, так оно і есть, ібо козаки, как не одной матері діти, так і не одного права: одні стріляли направо, другіє наліво, а третіє прямо, но так добре, что всі в діль попадали. Да і «недишкретіі» той ми от вас научились, а не сами видумали... І если ми в етом торжестві чим-небудь обезпокоїли вашу ханскую мосць і вам показалось что-нібудь с нашей стороны «недишкретним», то ізвіні нас на том, ваша ханская мосць; не забывай, однако, что всякая «недишкретія» обикновенно платиться за такую же «недишкретію». Не ізволь, ваша ханская мосць, смотрїть на сраженіє, как на пугало, і нас, войско Запорожское, ні во что ставить, а впредь на нас открытой войной наступать; в противном же случай, если будеш поступать іначе, то і ми, взаімно собравшись уже гораздо лучше і в большей силі, явимся в кримское панство не на сивашськую переправу, а прямо в самый Перекоп, виломав у нїм

і отворив для себе ворота, на что імієм всі средства, і до тих пор із него не вийдем, пока, при всесильной божьей помощи, не увидим конца свого діла. І так, ми, войско Запорожское низовое, не желаєм воевать і бить в распрі с вашею милостію і со всім кримським панством; однако, если снова увидим с вашей стороны повод к войні, то ми взаімно не побоїмся напасть на кримское панство. Изложив все ето, желаєм вашей ханской мосць доброго здоров'я і счастливой жизни. Вашей ясновельможной ханской мосць доброжелательные приятели Иван Сірко, Атаман кошевой со всім войска низового Запорожского товариством»²⁸.

Як бачимо, і цього листа написано з уїдливою дошкульністю й дотепністю, властивою запорожцям. З його сторінок постає образ розумного, хороброго, далекоглядного й чесного ватажка низового войска Запорозького.

Сірко гаряче любив свою батьківщину, віддав їй усе своє життя і нічим себе не заплямував. Він був напрочуд чесна людина, не горда, не пихата, для всіх доступна; служив своєму народові не задля власної користі, а для загального добра.

Звісно, що з усіх сусідніх з запорожцями державців кошовий отаман найбільше поважав московського царя, він завжди доводив і клявся, що вірно служить цареві, проте не хотів поступитись перед ним ні особистою волею, ані політичною незалежністю всього Запорожжя.

І. Д. Сірко помер 4 травня 1680 року в запорозькому селі Грушівці, на своїй пасіці. Могила його і досі збереглася поблизу місця старої (Чортмлицької) Січі, в якій він був кошовим, у селі Капулівці, Нікопольського району, Дніпропетровської області, в садибі селянина Миколи Олексійовича Мазая.

У СТЕПУ ШИРОКОМУ

І я вирішив поповнити мій архівний матеріал матеріалом археологічним.
З промови Д. І. Яворницького на ювілеї

Д. І. Яворницький під час археологічних розкопок часто зустрічався з простими людьми, які своїми розповідями збагачували його матеріальну та духовну скарбницю. Про ці зустрічі з людьми багато залишилось цікавих спогадів. Але ніхто краще не міг розповісти про них, як сам Дмитро Іванович.

Отож і подаємо окремі фрагменти з його книжки «По следам запорожцев», в якій свого часу були опубліковані ці розповіді.

Поблизу одної могили, яку розкопував Д. І. Яворницький, проїздила валка чумаків. Ідуть вони, коли це бачать — люди розкопують могилу, і зупинилися. Від возів одійшло трое чумаків і попростувало до могили.

- Здрастуйте!
- Здрастуйте.
- Це ви копаєте?
- Копаємо, А ви їдете?
- А ми ідемо.
- Що ж ви везете?
- Веземо хуру. А ви що копаєте?
- Копаємо золото.

— Яке ж там у гаспида золото, як викидаєте черепки та маслаки?
 — Еге! Черепки та маслаки! Ти думаєш, звідкіля цей пан приїхав, що копає?

— А звідкіля?
 — З Петербурга — он звідкіля! А хіба там дурні люди, що будуть їздити сюди копати черепки та маслаки? Не стало там своїх черепків та маслаків! Він оце копа та кладе собі в кишеню золото, а тобі здається черепок. Чув?

- Чув!
- Так ото ж і знай!

Чумаки мовчки спускаються з могили і йдуть просто до намету, де сидить Яворницький. Ось один з них простяг руку до дверей, щоб одчинити їх і розпитати, що цей пан хоче знайти в могилі. Але тут, як з-під землі, вискакує грізний сторож-дід Грицько і кричить на чумака:

- Ти куди? Іч, який прийомний!
 - А що там у тебе за птах сидить?
 - Птах! Тут сам пан сидять, — бомагу пишуть! Геть звідділя! ²⁹
- І чумаки подалися до своїх возів.

Був літній день. Сонце так пекло, що копачі познімали з себе сорочки й підставили спину під слабенький вітерець, щоб прохолодити тіло й зігнати рясний піт з обличчя. Копачі примітили, що до них шкутильгає степом якийсь дід. Його, видно, зацікавило, що то люди тут роблять. Він, не довго думаючи, підходить до могили, збирається на високий бічний гребінь, дивиться вниз і кричить:

- Пани, здорові були!
- Здоров був, діду! Що доброго скажеш?
- Скажу вам, що не тут ви копаєте!
- А де ж би нам копати?
- Копати б вам у Нешкребівці!
- А що ж у тій Нешкребівці є?
- Що у тій Нешкребівці є? Там є могила і поверх тієї могили орел сіда, а всередині її дванадцять ставників стоїть, у тих ставниках дванадцять

свічок горить, а під ставниками дванадцять пістолів лежить, а під тими пістолями дванадцять бочок з золотом закопано. Так от де б вам копать!

— Чого ж ти, діду, сам не копаєш, як знаєш, що там дванадцять бочок з золотом заховано?

— Еге, мені очі повилазять, бо там таке заклятів лежить, що хто викопа, то в того й очі повилазять на лоба.

— А як у нас повилазять?

— Вам нічого — ви пани! ³⁰

Дружним вибухом сміху відповіли копачі на такі слова діда. Цей гомеричний регіт увесь час то в одному, то в іншому місці проривався з великою силою. А дідок, винуватець сміху, давно вже пошкутильгав од могили в степ.

Жарти, дотепи, примовки, що їх охоче підтримував Дмитро Іванович, усе більше й більше поширюються серед людей, що копають могилу.

— Пане, що я вас хотів оце спитати, — звернувся до Яворницького рудий кремезний селянин.

— А що ти хотів мене спитати?

— Я хотів вас спитати, чи багато ви получаете жалування?

— Тисячу карбованців! — відповів Дмитро Іванович наважання.

— Не маленьке й жалування! Чув, Грицьку? — каже другому селянинові.

— Чув.

— А який на вас чин?

— Археолог!

— Не маленький же й чин! Архангел! Чув, Грицьку?

— Чув.

— А як же ви копаєте — од царя?

— Од царя!

— Од самого царя?

— Од самого царя!

— Од правительства?

— Од правительства!

— Од самого правительства?

— Од самого правительства!

— Од самісінького?

— Од самісінького!

— Ото яке дурне правительство!

— Як так?

— А так: могили копати, так гроші в нього є, а ховрашків із нір вига-

няти, щоб врятувати наш хліб, так для цього нема,— невоспотребним ділом займаються...³¹

Розкони могили тривають далі. Ось випав один, другий дощик, і всі стали надіятись на добрий урожай. Але поля сусідніх сіл дощ не захопив, там посуха погрожує неврожаєм.

— Чи добрим ми ділом займаємось, що могили копаємо? Може, за те бог і врожаю не дає, що ми викидаємо з могил християнські кістки так, що аж шумлять? — сказав найстаріший богобоязливий дідок.

— А чи ти знаєш, що ми копаємо? — втрутився в розмову Яворницький.

— А що?

— Скіфів.

— Що ж вона за скехва така?

— Та це така, що вона не вмивалася, богу не молилася, церков не знала і без штанів ходила.

— Отака вона падлюка?

— Отака ж вона і є падлюка!

— Ну, так маслуй же їх лопатками, коли так!

Добрий настрій знову відновлюється, і робота триває³².

Якось улітку 1883 року Дмитро Іванович їхав у село Славгород. Його візник, на прізвище Чорний, виявився людиною балакучою і багато чого розповів про селянські звичаї, про попів і панів та їхні примхи.

— Ну, як ти такий знаючий чоловік, то, може, розповиси мені, чому у вас село зветься Гнидиним? — спитав Яворницький з прихованою посмішкою.

— Та вже, мабуть, од якогось запорожця Гниди пішло, від такого, що, мабуть, паршивий та миршавий був, на гниду схожий. Тепер тут живе пан, од того ж таки Гниди покоління: тільки він себе зве Гнедін, а народ усе-таки по-старому велича — Гнида та й Гнида. Він за кріпосного права скільки перепоров своїх людей, щоб не сміли казати Гнида, а казали б Гнедін, так де там! Гнидою так і zostавсь! А ото як уже мужики вийшли на волю, так один гнидівський чоловік, такий, що чумакував у Крим по сіль, вернувшись додому з дороги, прийшов до пана та й каже: «Оце я, паночку, чумакував у Крим та бачив там по дорозі вашого родича». — «Якого?» — питає пан. «Та пана Вошу. Побачив мене та й пита: «Ти звідкіля, чоловіче?» — «Із Гнидиного!» — «А, це звідтіля, де мій родич живе, пан Гнида. Ну, так скажи ж йому, що кланяється йому Воша...»

— І що ж тому чоловіку за таку річ од пана було?

— А що? Вигнав у потилицю від себе, та й більш нічого!³³

Увечері, коли вже селяни повернулися з степу й пішли спати, Дмитро Іванович тихою ходою пройшовся селом. Йому не спалося, кортіло зустрітись з старою людиною і поговорити з нею про старовину. Вдихаючи свіже повітря, змішане з пахощами польових квітів та свіжого сіна, вчений почув, як збоку, біля громадського амбара, заокотіло калатало.

«Ага,— подумав Дмитро Іванович,— мабуть, якийсь тут дідок вартує. От і добре». Підійшов ближче. Познакомився. Це був дід Микола Рибалка. Коли дід Микола помітив, що перед ним сидить не гордовита, а проста людина, він сказав Яворницькому:

— Пане, що я вас хочу спитати.

— А що ти мене хочеш спитати?

— Хочу щось спитати, та не знаю, як воно покажеться вам.

— Питай, може, воно й добре покажеться!

— Ви, бува, не з тих, що могили копають?

— Ні, братику, не з тих!.. Хіба ти знаєш кого-небудь з них?

— Знати я нікого з них не знаю, а чути про них — чув.

— А що ж ти про них чув?

— Та чув, будім вони багато золота викопують з могил. От там, по той бік Дніпра, за Лоханським порогом, бог насіяв багато могил. Так до тих могил, кажуть, виїхав із Петербурга якийсь панок. Балакають, що він ще й молодий, а цікавий, каторжний чоловік. Ну, так той панок поїхав до могил та й давай їх копати. І що б, ви думали, він там викопав?

— Не знаю, братику, що він міг викопати!

— Викопав сорок пудів золота! От що. Викопав, навалив на пару здоровенних волів та й посунув у губернію. Шкура на волах тріщить, а він суне золото у губернію. А з губернії прямо до царя повіз. От воно що!... І як ви думаєте, спитаю я вас, своєю ото він силою викопав те золото?

— Хто його знає? Думаю, що не своєю.

— І я так думаю, що не своєю. Потому, бачите, виймає із своєї кишені якусь стрілочку та й дивиться на неї, а вона йому показує, де скарби, де що друге в могилі лежить. Вона так і тіпається в нього в руці. Він каже: «Ось тут скарб!» А вона показує: «Ні, брешеш, он де скарб!»

— Ні, братику, я не з таких! Та невже ж таки правда тому, що в тих могилах таке багатство закопано?

— Мабуть, що правда, коли у нас усі так кажуть. Як ото сорока сорці, ворона вороні, так оце й ми...³⁴

Одначе для повноти зображення історії запорозьких козаків мені й цього здавалося мало: я вирішив... зібрати етнографічний матеріал у вигляді народного повір'я, історичних дум, пісень, приказок, прислів'їв.

Із виступу Д. Яворницького на ювілеї

Хто хоче знати духовне життя простих людей, хоче почути стародавні пісні, казки, перекази, прислів'я, тому слід звертатися до старих людей і насамперед до сліпців. Сліпець не бачить сонця, позбавлений єднання з оточенням і утворює в собі особливий світ.

Більшість сліпців, замість втраченого чуття зору, винагороджуються сильним розвитком чуття слуху, пам'яті, музикальних здібностей і творчої уяви. Сліпець, особливо той, що вештається поміж людьми, це багатющий скарб різноманітного духовного матеріалу. Треба тільки зуміти до нього підійти, а головне, треба з ним зжитися, треба викликати в нього до себе довір'я і прихильність. Для цього інколи доводиться позбавляти себе так званих культурних вигод життя, спати з ним в одній хаті, віддавати себе на з'їдення тим же паразитам, яким часто віддає себе сліпець, їсти з ним убогий харч, а інколи випити з ним смердючої горілки, від якої очі рогом лізуть з лоба й душа назовні проситься. За таких умов можна що-небудь вивудити від сліпця і поділитися здобутими матеріалами з тими людьми, які цікавляться внутрішнім життям простолюдина, але самі не зможуть знайти до нього путі, зблизитися з ним.

З усіх сліпців, з якими мені довелося зустрічатися в своєму житті, більш за все запам'ятався мені сліпець Хома Васильович Провора, що жив у селі Богодарі, Олександрівського повіту на Катеринославщині. Йому тепер понад 55 років. Це людина вище середнього зросту, з дисою головою, що мала великий обсяг і оригінальну форму — таку, яку на Україні називають: голова як коробка. Така голова вміщує в собі дуже багато мозку і, як це підказує особисте спостереження, визначається допитливим розумом. З природи він дуже чепурний, охайний, завжди голить свої вуса й бороду, робить усе це сам — напوماцьки. Народився Хома Провора зрячим, але зробився сліпцем через нещастя, яке сталося з ним на шостому тижні після народження. Це було так: його мати дуже натопила піч і поклала малятко на черинь, де було насипано сушитися просо, а сама пішла з хати на панщину. Дитину залишила під догляд своєї маленької дочки, яка зразу ж, коли мати пішла з хати, побігла до річки купатися. В цей час дитина прокинулася від сильної жару, стала кричати, пручатися й вимахувати рученятами, від чого гаряче просо понабивалось їй в рота, вуха і в очі. Коли мати прибігла з панщини, то вона змогла очистити дитині тільки рота і вуха, а з очима, хоч як вона

старалася, нічого не змогла вдіяти. Після цього випадку почали в дитині гноїтися очі, і гноїлися вони доти, доки зовсім не вигнили.

Ось така нещасна дитина стала навіки сліпцем, і, як сам він сказав: «Так добре й не роздивився ні батька, ні матері».

Хлопчик виріс, став здоровий і навіть гарний парубок, але так і залишився нежонатий. Він ще з дитинства вирішив жити в селі Богодарі, при панському дворі, раз назавжди відмовився брати на плечі торбу і йти по світу старцювати. Це було йому не до душі, і він вважав за краще бути останнім рабом, ніж волочитися по світу з торбою та костуром і простягати руку за милостинею: він був занадто гордий для такого низького діла. До того ж він дуже любив свій куточок, де Гайчур сходився з Вовчою, і ні за що в світі не хотів розлучитися з ним. Зате він далі свого Богодара й далі найближчого до нього села Покровського ніде на своєму віку не бував. Проживши стільки часу в Богодарі, він добре знав кожний рівчак, кожний камінець і завжди ходив і по двору, й до річки, й у сад, і в ліс без палиці, без поводиря. Знаючи всі заулки, суточки Богодара, він знав і всіх мешканців — живих і тих, що давно помирали. Хома Провора — це ходячий літописець, досить тільки його думки навести на минуле, як він розповість усе до дрібниць. Та це ще не все. Хома Провора знає багато переказів про кожну річку, про кожну балочку, про кожний шлях, що з одного чи з другого боку підходить до Богодара; він знає безліч казок, багато всякого роду оповідань, примовок, прислів'їв, приказок, нарешті, він чудово співає народних українських пісень, а ще краще грає на сопілці.

— Скрипку та гармонію нечистий видумав, а сопілочку... Е, на сопілку сам святий Петро грав, — казав Провора.

Такого витонченого артиста, такого дотепного віртуоза гри на сопілці, як Хома Провора, важко знайти по всій губернії. А вся ціна його сопілці — три копійки! Але що він на ній тільки не висвистував, які тільки на ній не виводив трелі, — цього не передати, не розповісти: для цього треба послухати самого артиста-віртуоза. То він насвистує задушевно мелодійну козацьку пісню, то вдарить на сопілці пальцями й утне козачка, зорьку, катеринку, полтавчанку або горлицю, комара, циганочку, то вшкварить закаблунками єврейського триндика, метелицю, то протягне яку-небудь божественну, то введе російську «Сашеньку», яку він тільки що, напередодні, сдухав від захожої людини і яку вже з усіма відтінками виводить на своїй сопілчиночці.

Грати на сопілці для Хоми Провори було не тільки розвагою, але й високим, нічим іншим не замінним естетичним вдоволенням і насолодою: він вкладав у сопілку свою душу, всі свої думки, всі свої почуття. Тут він ставав вищий за самого себе, тут він справді підіймався до рівня артиста і забував увесь світ, забував свою гірку долю, свою самотність, свою вбогість, забував навіть страшне «сліпе» горе своє, яке іншим часом давалося взнаки на кожному кроці.

В тиху місячну ніч, коли всі на селі впораються й підуть спати, коли парубки й дівчата, що гуляють до пізньої ночі, розбудуться з вулиць по своїх домівках, коли степові річки впадуть у тихий і легкий напівсон, коли навіть степові коники припинять свою завзяту тріскотняву і коли місяць уже високо-високо підіб'ється під ясні зорі й залле своїм світлом увесь вільний степ, тоді Хома Провора вилізе з великого, зробленого над дверима стайні слухового вікна, спустить вниз свої ноги, візьме до рук сопілочку й починає тихо й протяжно насвистувати яку-небудь пісеньку. І журливий мотив тієї пісні йде назустріч сонній річці, зливається з легеньким шелестом високого очерету по берегах, долинає до невеликого берестового гаю, який виставав чорною плямою з правого берега річки, падає на вершини близьких могил і потім губиться десь далеко-далеко, в безмежно широкому степу... Сопілочка спочатку свистить тихо, але потім її свист дедалі дужчає; сам гравець усе частіше й частіше перебирає пальцями і більше й більше оживає. Інший чоловік уже й виспитья, вже кілька разів підійметься з свого ліжка, а Хома Провора все насвистує і насвистує, і чим далі, тим свист його здійсмається все вище й вище, і натхнення його зростає все сильніше й сильніше.

— І коли тільки цей Хома спить? — питає інший чоловік, довго прислухаючись до гри Хоми Провори.

— Е, то ж йому, бідоласі, тільки й утіхи, що пограє на сопілочці та повеселить душу свою музикою...

Та ось сопілочка затихла, і на зміну їй понеслися з гаю дивні трелі солов'я — цього єдиного і неповторного артиста-віртуоза, але не в царстві людей, а в царстві пташок. Соловейко також забув увесь світ, забув самого себе, весь віддав своєму співові, і його чарівні, його граціозні, його дивні й чарівно-ніжні переливи голосу стеляться по тому ж широкому степу, падають на ту ж напівсонну річку, віддаються в тих же величних і вічно мовчазних могилах і потім поступово затихають і поступово віддаляються від співця, стають все менше й менше чутними і під кінець зовсім зникають у несяжному морі безмежних степів і в прохолодних струменях плавної і вільної річки...

І змагаються між собою два солов'ї, і сперечаються доти, доки на небосхилі не появиться ранкова зоря.

Опріч гри на сопілці, Хома Провора дуже любив і пісні. Таким уже, мабуть, і народився співучим. Оце зимою які замети, який холодяка! Руки поклякнуть, ноги позамерзають, а тут же ж чи ходиш по кучугурах, чи тягнеш солому до груби, а на думці в тебе яка-небудь пісня: «Та наш пан отаман по табору ходить, та по табору ходить, коня в руках водить». Хто його зна, може, воно за ці пісні й гріх, а тільки парубкам та дівчатам вони дуже до вподоби: тут у нас одна дівчина жила, — брала така була! — кухарка дочка. Так вона оце, як заспіваю я, бувало, пісню: «Та як вийду за ворота, та луги та болота, та як вийду за нові, а трава зеленіє, та трава зеленіє, мов серденько нє, нє-пониває, а що милого немає», — так, кажу,

як заспіваю я цю пісню, то вона обійме мене обома руками за шию, слуха слуха, а далі й каже: «І що б я тобі, Хомушко, якби ти молодий був, за цю пісню сказала, що б я тобі зробила!»

І таке захоплення дівчини піснями Хоми Провори цілком зрозуміле: в пісні, як і в грі на сопілці, Хома Провора виливає все своє горе, в пісні він передає всі свої душевні страждання, передає всі свої сердечні занепокоєння, свою тривогу. Пісня для нього не тільки розрада, а справжнє життя, де він уявляє собі живих людей, чує їхню розмову, входить в їхні думки, розуміє їхні почуття. Більш за все припали до серця Хоми Провори пісні жалібного тону й широкого розмаху; це ті пісні, які тепер уже відходять у давнину і яких співають тільки старі люди.

Ото, було, сиджу я вночі, проти відчинених вікон, що-небудь пишу в своїй кімнаті. Прямо з відчинених вікон будинку відкривається далекий краєвид на степ, на могили, на шлях, який проходить повз могили. Чисте, наповнене пахощами степових трав повітря вривається через розчинене вікно в невеличку кімнату і всю заповнює її собою. За мною тихо, ледве чути, відчиняються двері, і через ті двері до кімнати входить Хома Провора.

— А що — ви все шкрябаєте?

— Усе шкрябаю!

— Мабуть, так, що все про запорожців?

— Та, мабуть, так, що все про запорожців!

— А не чули ж ви одієї пісні?

— А якої там пісні?

Породила мати сина Василя,
А іспородивши, вигодувала,
А вигодувавши, та й ізростила,
А ізростивши, та й оженила.
Та взяла невісточку не до любові,
Та не білеє личенько, не чорнії брови,
Посилає сина та в путь-дорогу,
Молоду невісточку полоти льону:
«Не виполеш льону — не йди додому,
Стань же ти в полі хоч билиною,
Тонкою, високою, кучерявою».
Як приїхав син Василь з пути-дороги
Та вклонився матері низенько у ноги:
«Ой, що ж то я бачив же в полі билину,
Тонкою, високою, кучерявою».
«Ой візьми ти, синку, гостру сокирку,
Та й ізрубай, синку, та ту билинку,
Тонкою, високою, кучерявою!»
Як поїхав син Василь рубать билину,
Та як кинув син Василь гостру сокирку,
Та як кинув вперше він, кинув — прокинув,
А в другий раз кинув він, кинув, не вдарив,
А в третій раз кинув він — заговорила:
«Не бий мене, миленький, я твоя мила,

Це ж твоя матусенька так паробила,
Що я в полі стала та билинонька,
Тонкая, високая, кучерявая».

— Так чули, кажу, цієї пісні?

— Ні, не чув і не знаю! Співай, я її зараз же і на голос запишу.

Хома Провора сідає навпочіпки, впершись спиною в стіну, виймає з рукава своєї сорочки сопілочку і починає в неї свистіти і після кожного свисту виводить пісню на голос. Я записую слова і помічаю мотив пісні. Але дивна річ: як тільки співець дійде до того місця пісні, де говориться, як билиночка здригнула й заговорила, так несподівано й розридається. Тут він і сопілочку свою з рук випустить, і співати перестане, і одне тільки те й робить, що сльози рукавом сорочки витирає, і тут же сам себе соромить і вмовляє: «Ото! Дивись, пісню співа та й плаче! Хоч би що путне, а то пісню!..»

Заспокоївшись, Хома Провора витирає сльози і знову починає все з самого початку, як він каже, «з краю», насвистуючи на сопілці й виводячи на голос. І знову, коли дійшов до того самого місця, проти своєї волі, проти свого бажання, став плакати, і плаче, як мала дитина...

— Що це таке? Ото козак так козак! А ще, кажуть, прадід мій запорожець! Добрий запорожець, що від пісні плаче! Тьфу ти, на самого себе! Хоч би очі були, а то й зовсім нема, а плачу... Ну, слухайте ж далі: беріть у руки перо та виводьте.

Я беру в руки перо, але сам почувую, що в мене самого руки тремтять від хвилювання. Хома Провора підбадьорюється, піднімає тон вище й заспіває: «Гей, та породила мати сина Василя, а іспородивши, вигодувала...»

Але цього разу він і до половини пісні не дійшов, і я чую з тону голосу й з нерівного свисту сопілки, що він знову не витримає.

— Слухай, Хомо, що я тобі скажу: хай уже ця пісня ти виведеш мені на голос іншим разом, а тепер заспівай мені якої-небудь або запорозької, або гайдамацької.

І Хома Провора заспіває мені знову пісню. І отак скільки пісень понало до мене в мою записну книжку від Хоми Провори! І яких пісень! Як тільки він почне виводити голосом яку-небудь пісню, як тільки він заграє її на своїй сопілці, так я вже й чую, що то стародавня, самобутня і ні з чим незрівнянна пісня. Багато цілих годин і цілих тижнів веселих і сумних (більш за все сумних) провів я з Хомою Проворою, заслухуючись його грою на сопілці і тшачись його мелодійними піснями, які за душу брали, але я ніколи не бачив його, щоб він плакав від іншої пісні, окрім наведеної. Чому саме ця пісня розхвилювала до сліз Хому Провору — мені так і лишилося невідомо: я не став своїми розпитуваннями тривожити його хвору душу, сам же він з приводу цього завжди залишався німим, як риба.

Крім пісень, Хома Провора багато знає переказів, легенд, різних оповідань про минуле. Розповідав він захоплююче, цікаво, дохідливо. Багато можна

знайти на Україні, в різних закутках, розповідачів-болянів, але далеко не всякий з них володів даром передавати свої розповіді в таких художніх образах, з такою живою мімікою і з таким неудавано-веселим гумором, як це передає і зображає Хома Провора. Мало того: Хома Провора розповідає не тільки художньо, але й оригінально.

— У якомусь царстві, у якомусь господарстві була царівна, така начитана, така написана...

— Як же то написана? Хіба так можна казати?

— А чому ж не можна? Як кажуть начитана, то повинні казати і написана.

— Ну добре: «Така начитана, така написана».

— Така, кажу, начитана, така написана, що он яка! Зробила вона собі корабель, ізгрузила його грузом, сіла в нього та й гайда по морю, по окіяну. Тут де не взялася буря! Як підхопила вона той корабель та як х-у-р-к-н-у-л-а! Та й викинула аж у Гамазонське царство... А як ви там записали?

— А ось як: «Тут де не взялась буря! Як підхопила вона той корабель та як хуркнула!..»

— Не так!

— А як?

— Де не взялася буря! Як підхопила вона той корабель та як х-у-р-к-н-у-л-а! Та й викинула корабель аж у Гамазонське царство!

Розповідач саме домагався того, щоб записувач так же роздільно й з такою ж інтонацією і наголосом записав «хуркнула» та інші подібні слова, як вимовляв він сам. Тільки тоді, за його словами, казка буде записана «настоящим маніром».

У Хоми Провори... шахрай — не шахрай, а «митець»; не почервоніла, а «зашарілася»; не розсердився, а «заярився»; не заручилися, а «порукалися»; не обтесався чоловік, а «охмолостився» («поміж людей став бувати, то й охмолостився трошки, а то був такий патика та матула, що й казати нічого»). У Хоми Провори «коняка не пішла в руки од того, що за нею «зжалковано». У нього... якщо вода в річці, то «вода як сrebro», а коли степ чи ліс, то неодмінно «дрімливий ліс, сонливий ліс». У нього царівна не наїхала, а «налучила на скелю», і не заплакала, а «ударилась у великий плач». Хмарка не нахмарила, а «хмарка засмутилася». Казку він найчастіше закінчував так: «Задав пир на весь мир, і я там був, а не бачив того аж ніяк...»

УКРАЇНСЬКІ ЧОРТИ ³⁶

Дорогою з Бердянська Дмитро Іванович заїхав до старого міста Ногайська, щоб познайомитися з художником Анастасом Гордійовичем Смоквітєм і поговорити з ним про запорозьку старовину.

Смоктій зустрів професора з великою радістю: обнялися й поділувалися, за старовинним звичаєм.

— А, голубчику, так он який ви з себе! Знаю, добре знаю ваше призвище, чував і читав вас!

Цілий тиждень історик прогостював у Смоктія — справжнього нащадка запорозьких козаків.

Смоктій був рідкісною людиною. Він дуже любив свою батьківщину, свою рідну мову, народні пісні, старовину, чудово співав старовинних запорозьких пісень, знав козацькі думи, грав на кількох музичних інструментах, особливо на сопілці.

А скільки він знав казок, прислів'їв, народних оповідань! Для Дмитра Івановича це — скарб. Гостюючи в Смоктія, він увесь час записував ці зернини духовної культури свого народу.

Ось до них підходить літній уже сусід Антін Павлович Підлужний. Босий, без шапки, в грубій сорочці і в нанкових штанах. Починається розмова. Дмитро Іванович бере ініціативу до своїх рук.

— Скажіть, голубчики мої, яких ви знаєте українських чортів?

— Українських чортів?

— Еге ж, українських чортів. Які вони є?

— Я знаю одного Безп'ятого чорта.

— А який же той Безп'ятий чорт?

— Чорт як чорт, а Безп'ятий зветься тому, що вовк йому п'яту відкусив.

Ну, як хочете ви знати, то чорти бувають водяні, степові, хатні й лісові. З водяних найголовніший — анцяболот. Це головне начальство над усіма водяними чортами; потім водяний чорт — це той, що греблі рве; далі синьководяний — це старий бородатий чорт, такий, що вночі хапає людей та топить їх між лотками у водяному млині; є ще з водяних рябий біс — це дуже злий чорт, моя баба, було, як лається, то каже: «А щоб тебе рябий біс узяв». Із степових чортів найголовніший — кудак, — у шкоді десь був та й хвоста збувся; далі танцюристий чорт: у вихорі танцює та б'ється з іншими чортами; кажуть, як кинути в той вихор ножа, то він увесь у крові буде. Є ще шутчорт: цей украде або оброть, або путо в хлопця чи в дядька, що пасе коней у степу, та й закине геть. То хлопець ходить-ходить, а далі й каже: «Ну, годі вже, пошутив і годі», — то він і підкине. Один чоловік бачив степового чорта: він, каже, як і чоловік, та тільки без с...и. З хатніх чортів найперший чорт це — дідько. От, було, в старовину так лаялися: «Що ти робиш? дідько б шанував твого батька!» Або: «Щоб тебе дідько взяв!» Цей дідько як удень, то все на горищі сидить, а як уночі, то шастає по сінях та по коморах. Так от, для того, щоб він не шастав уночі, треба ляду на горищі на ніч закривати, бо він спуститься з горища до діжки, що в сінях стоїть, та й локоче воду, як той пес. Так баба моя, було, шовечора й каже: «Хвесько, га, Хвесько, чи ти закрила ляду на горищі?» З хатніх же чортів є ще біситель-чорт. Отож і лаються ним: «Біситель твоєму батькові!» Потім

того — луганька. Це дуже капосний лукавий чорт. Він, якщо треба кому капость яку-небудь учинити, так уже так підстроює, що будеш чмихати увесь день: той так підведе, що й на печі ус...я: не найдеш вночі дверей спроронку та й учхашся; одне слово, дуже капосний біс. Хатні чорти плохі, а степові та й учхашся; одне слово, дуже капосний біс. Хатні чорти плохі, а степові дикі. Отож і птиця домашня плоха, а степова дика. Із лісових чортів є лісовик-чорт; він сам білий, а п'ятки смалені; цей кріпко дурить людей: він оце скинеться чоловіком та й іде по лісу на такому возі, що так полудрабки й сплять з нього, а він знай лупить та торохтить, як скажений, по лісу; то лісовий сторож дума, що воно злодюга якийсь забрався в ліс, та давай за ним гнатися, аж то чорт.

Один дід на призвище Попенко оповідав про того лісового чорта таке: «Іду, каже, раз я по лісі й дожджу до річки, а в нашому лісі та, бачите, річка Озниця протікає; дожджу до річки, дивлюся, стоїть біля берега човен. Я сів у той човен та й давай гребтись до другого берега. Гребуся собі та й гребуся, коли це вибрався на середину, аж тут човен як розколихався, як розколихався, і хто його знає від чого. Дивлюсь я, аж на дні човника лежить якесь собачатко, так, як ото шарча, лежить, і п'ятка в нього на одній нозі обсмалена, звернулося в клубочок та мугиче. Та не знаю вже, чи воно в мене була на голові шапка, чи не було, а тільки я й весло з рук випустив. Тільки що човен став підходити до другого берега, а воно з човна бульк! Та так у воду й булькнуло. Отож воно й був настоящий лісовик...»

Окрім цих чортів, є ще чорт Людипер. Це вже страшенний чортюга. Усім чортам чорт! Це, мабуть, той, що в німців зветься Людихвер. Ще є якісь чорти, наші-таки, українські, та тепер я ніяк не пригадаю всіх, а чув, як малим був.

— Знаєте, Анастасе Гордійовичу, що я думаю? — сказав Яворницький.

— А що?

— Я думаю, як би так, щоб намалювати в картинах усіх наших українських чортів.

— А що ж, це чудова думка.

Незабаром той задум було здійснено: в музеї з'явилася вітрина, а в ній були виставлені всі чорти. Були там і намальовані, і виліплені, та так майстерно, що біля «чортячої» вітрини завжди було весело.

МАНДРІВКА В СІЧ³⁷

Дмитро Іванович часом казав: «Дніпровські скелі, острови та кручі — найкращі в світі». Особливо привертав його увагу своїм мальовничим краєвидом великий острів Хортиця. Тут він був частим гостем, бо саме сюди колись злітали запорозькі козаки на своїх улюблених чайках. Звідси вони вирушали в походи на турецького султана і кримського хана. Саме сюди колись з усієї України збігалися всі знедолені й пригноблені, хто не хотів коритися польським та своїм панам і глитаєм.

На цьому славетному острові є велика скеля, яка має назву Диван. Якось Дмитро Іванович зійшов на цю скелю, глянув навколо себе і сказав: «Яка чарівна краса!»

І справді, звідси, як на долоні, було видно Велику Хортицю, Новий і Старий Дніпро, колонію Кічкас.

— Це місце цікаве ще й тим, — розповідав Дмитро Іванович, — що коли піднятися на цей Диван і крикнути, то від того крику виразно, з повною інтонацією, залунають голоси по всій окрузі. Крикнеш басом — луна відповість басом, крикнеш дискантом — луна відгукнеться тим же, вилайтесь — і луна теж добре вилається.

Вчений спустився нижче. І ось біля цього Дивану він побачив цікаву заглибину, зроблену у великій брилі граніту.

Від рибалок дослідник дізнався, що це місце тут зветься Запорозькою мискою. Зміряв цю «миску», вона має 3 аршини в діаметрі і 1,5 аршина в глибину. Оце так миска! Вчений уважно розглянув її і прийшов до висновку: ця «миска» виникла від того, що в заглибину скелі з м'якої породи якось попав камінь з твердої породи. Цей камінь, напевно, виром почало крутити. Заглибина поступово розширювалася й поглиблювалася. Отак і виникла велетенська «миска».

Дмитро Іванович спустився ще нижче і побачив двох дідів, які мовчки сиділи на своїх човнах і ловили рибу.

— Здоровенькі були, рибалки!

— Здрастуйте!

— А чи знаєте, чого я до вас прийшов?

— Скажете, то й знаємо!

— Чи не знаєте ви, чому цю миску названо Запорозькою?

— Знаємо!

— А чого?

— Та того, що з неї їли запорожці!

— А як же вони їли з такої миски?

— Та, мабуть, так, як їли в цариді Катерини в Петербурзі. Посідали один проти одного та через миску і годуються: цей того, а той цього!

Кажуть, що коли запорожці гостювали в цариді Катерини II, так їм подали такі ложки, що держалки були довші від руки (а треба за самий кінець держати). Щоб не бути голодними, вони почали цими довжелезними ложками один одного годувати, та й були ситі.

— Ну, спасибі вам за цікаву розповідь. Бувайте здорові.

Бувайте, пане, здорові.

Як воли та корови!

Бувайте, пане, здорові,

Та й нас не забувайте!..

Етнограф хутко дістав з кишені записну книжечку і зразу ж занотував ці слова.

Запорозький табір і вози.

Майже щороку, влітку, Дмитро Іванович відвідував історичні місця, де була Запорозька Січ. Туди він їздив не просто для прогулянки, а проводив наукові дослідження, з любов'ю вивчав села, що розкинулися навколо Січі.

«Мое життя, — писав він до свого приятеля етнографа П. Я. Новицького, — в науці. В ній моє життя, в ній моє серце, в ній моя пристрасть, увесь мій юнацький запал»³⁸.

Вчений спішив розшукувати старих людей, які чули від своїх батьків, дідів та прадідів про героїчні подвиги славних синів України.

Якось історик помандрував у містечко Покровське, що на правому березі річки Підпильної. Саме тут була остання Запорозька Січ. Обходив Дмитро Іванович це святе для нього місце вздовж і впоперек, але нічого не знайшов. Від такої невдачі засумував Дмитро Іванович. Ішов по Січі з опущеною головою, з торбою за плечима. Глянь, а біля нього, як з-під землі, виріс дебелий засмаглий дід з білою головою, за плечима в нього висів ятір, а в руках — палиця. Яворницький зрадів і зразу ж кинувся до нього.

— Скажіть, дідуно, ви тутешній?

— Тутешній!

— Де ж ви були, куди йдете?

— Рибу ловив, а це пора й додому!

— Звідкіля ж ви, як вас звати?

— Я з Покровського, а звати мене Митрофан Чорний! А ви тут що поробляєте? — подікавився дід, оглядаючи незнайомого чоловіка в капелюсі.

— Я шукаю запорозьку старовину. Та не пощастило мені: окрім глиняних черепочків та люльки, нічого путящого не знайшов.

— Погано, мабуть, шукали!

— Чому ви так думаете?

— А тому, що тут наші покровчани після великих дощів і весняної поводи багато всякої всячини підбирали.

— Що ж саме підбирали?

— Тут знаходили пістолі, кинджали, шаблюки, рушниці, гармати, ядра, кулі, свинець, дріт, глечики, кафель, персні, бочки з смолою, прошарки вугілля, склепи сухарів, купки пшениці, гудзики, пряжки, намисто, гроші, люльки-носогрійки та люльки-буруньки³⁹.

— А де ж усе це поділося? Може, вкажете, в кого воно зберігається?

— Е-е-е, де тепер його знайдеш!— журився дід.— Багато чого розгубили, а то порозкидали, розламали, бо ми люди темні: не зуміли зберегти, а бачу, що ці штуки, мабуть, потрібні для чогось.

Обидва повагом ішли по Січі, гомоніли між собою, непомітно й до села дісталися.

— Ось і моя хата! — вказав палицею Митрофан Чорний.

Підійшли ближче. Хата стояла біля самої запорозької церкви. Яворницький придивився до хати, обійшов її з усіх боків, а потім спитав Чорного:

— Ви свою хату добре знаєте?

— Та начебто добре. Мій батько розповідав, що в цій хаті 1747 року запорожці раду радили.

— Ти бач! Та ви живете в історичній хаті! Це добре. Раджу вам, діду Митрофане, зберігати цю хатину, доглядати її. А я візьму її на облік, як дорогий пам'ятник минувшини.

Митрофан Чорний, як виявилось, був гостинна людина. Він запросив історика до хати, нагодував його і залишив у себе переночувати. Господар приготував для вченого добре ліжко, вимостив його пуховими подушками, але Дмитро Іванович категорично відмовився від такого комфорту, він попросив господаря принести в хату оберемок соломи. На цю солому кинув просте рядно, поклав укривало.

— Запорожці не любили ніжитися, — кинув Яворницький.

Другого дня Дмитро Іванович за допомогою Чорного знайшов у селянина Корнія Забари чотири сволоки, які збереглися від запорозьких хат ще з 1710 року. Таку ж знахідку виявив і в другого мешканця Покровського — Кліма Пироговського.

Повернувшись після довгих мандрювань знову до Митрофана Чорного, Яворницький сказав йому:

— А що, діду, як ми завтра сходимо з вами на Січ?

— А чого ж, я охоче піду. Тільки що ми там будемо робити?

— Пошукаємо козацьких могил.

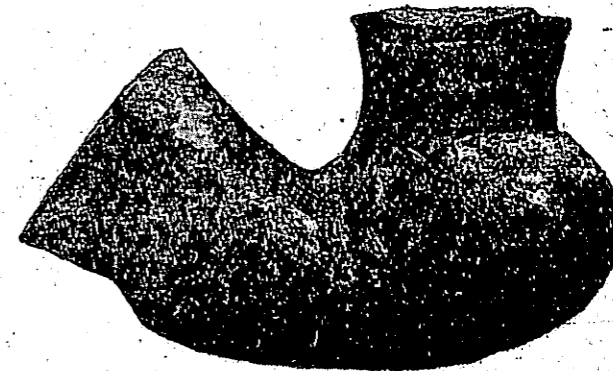
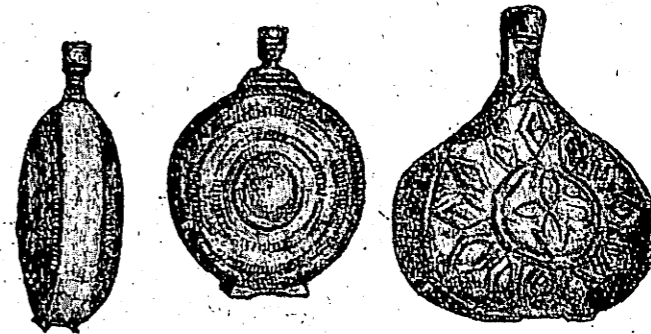
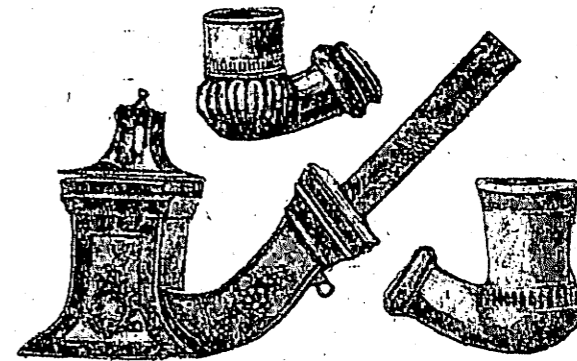
— Добре, деякі могили і я знаю. Чого ж — ходімо!

Мандрівники взяли собі на підмогу ще трьох чоловіків з лопатами. За кілька днів вони розкопали шість невеличких запорозьких могил. Але тільки

Запорозькі казан,
порогівниця, каламар.

Люльки, баклажки.

в останній, сьомій, натрапили на знахідки. На цій могилі стояв невеличкий хрест з написом: «Раб божий Іоанн — Титаровського куреня».

Заглибившись у могилу на один сажень, Яворницький знайшов соснову труну, а в ній великий кістяк запорожця, з чубом на голові, тричі обмотаним на тому місці, де було ліве вухо, з довгими рудими вусами над верхніми зубами, з сукняною шапкою з барашковою околицею, з зеленим поясом та двома монетами в кишені: одна з них мідна — російська полушка 1731 року, друга — срібна турецька монета. В інших могилах Яворницький знайшов кістяки, які добре збереглися, біля них були монети часів Катерини II (1763), жупан, мідні гудзики, кулі, ядра тощо.

Всіх старих покровських дідів Дмитро Іванович уже знав напам'ять. Але тільки три з них — Андрій Балахин, Сава Самардак та Іван Чавунний — дещо розповіли йому про запорожців. Найцікавішим виявився дід Іван Чавунний — бо був запорозького «заповіту». Його дід із запорожців, був за Дунаєм, та знову повернувся на рідну землю.

П'ять днів Дмитро Іванович «викачував» з козака-«знаюка» все, що він знав про запорожців. Ось що той розповів допитливому етнографові:

— Запорожці — це хоробрі люди. Ото, було, схватить козак у голу жменю бомбу та й дивиться на неї, а вона аж шкварчить, а йому байдуже, потім підніме вверх, як шпурне її на ворога, так з його тільки шмаття летять! А як ото впала Січа, так тут зосталося ще два запорожці: Вилькодворець та Піскун. Вони, бідолахи, жили у вербових дуплах, на плавні. Інколи вийдуть, було, з плавні, випросять собі шматок хліба на селі та вп'ять і подадуться у плавні. Там десь і помиралі, там десь і кісточки їх погнили.

— А чого ж ті запорожці залишалися тут? — спитав Яворницький.

— Гроші запорозькі берегли. Ті гроші, що були зібрали на церкву. Чули, як воно було?

— Ні, не чув!

— Як не чули, то я вам розкажу. Збирає, значить, якось кошовий отаман своїх козаків на раду. Вдарили в бубна, походилися, стали на майдані, ждуть. «А нащо я вас, добрі молодці, зібрав?» — «А нащо, батьку?» — «Можете ви прожити чотири годи без жалування?» — «Можемо!» — «Ну так видайте ваше жалування мені. А чи знаєте нащо?» — «Ні, батьку, не знаємо!» — «Хочу постройти на Січі монастир, та такий, щоб він був найкращий від усіх монастирів на всім світі. А чи гаразд, пани-молодці?» — «Гаразд, батьку, дуже гаразд!» Ото й почали вони збирати гроші; зібрали велику суму. Коли це ви-йшов од цариці такий лист, щоб зігнати запорожців геть звідділя. Прислано було сюди військо. Тоді запорожці бачать, що лихо, давай тікати. Тільки трудно було їм піднятися з грішми. Що з ними робити? «Давай їх закопаємо!» — «Давай!» От і давай їх закопувати, та отут, де тепер у нас іконо-мичецький сад, і закопали, а двом запорожцям, Вилькодворцеві та Піскунові, приказали глядіти ці гроші. Уже давно помиралі і той кошовий, і ті запо-

рожці, і ті сторожі, а гроші і тепер десь лежать. Я й сам бачив, як вони перечищались год десять тому назад, під різдво: так і горять, так і горять: уперше — як свічка, удруге — як валок сіна, а утретє — як полум'я з високою шапкою зверху.

— Ну, а грошей тих, що в саду закопали, ви не шукали? — спитав Дмитро Іванович.

— Де вже не шукали? Шукали! Раз я орав коло саду. Орю собі та й байдуже, коли це зирк, аж передо мною старовинний п'ятак, а на ньому ще й кінч вилитий. Стоп! Випряг я волів та й давай копати череслом землю; рив-рив череслом, тоді давай сокирою рубати; рубав-рубав та аж до самісінького вечора догаявся; така думка, що ось викопая клад, так де тобі: сім грошів найшов та з тим і пішов.

Попрощавшись з дідом Чавунним, Дмитро Іванович шанобливо потиснув йому руку й сердечно подякував за розповіді.

Але дослідник на цьому не зупинився. Він почав обходити майже всі села, які лежали поблизу колишньої Січі. В селі Грушівці знайшов сволок з чудовим різьбленням, який зберігався в хаті селянина Онуфрія Петровича Метельченка. Етнограф запевняв, що кращого різьблення йому ще не доводилось бачити. Цей сволок був завдовжки 7 аршин, зроблений з осокора, розмальований різними фарбами. На всю довжину сволока був зроблений напис, який свідчив, що цей будинок збудував 1747 року 12 квітня козак Щербинівського куреня Трохим Киян. Усе, що було на сволоці, етнограф замалював у свою записну книжечку.

Після цього Дмитро Іванович рушив до Нікополя. Він знав, що в цьому історичному місті збереглася запорозька церква.

Коли вчений зайшов до цієї церкви, в нього розбіглися очі. Перед ним відкрилося рідкісне багатство, яке попало сюди з найстарішої запорозької церкви, що була до цього в селі Покровському.

Серед багатьох церковних речей Дмитро Іванович зразу ж звернув увагу на ікону Покрова богоматері. Його вразив оригінальний витвір того майстра-малюра. На липовій дошці зверху була зображена божа мати, що її вважали, так би мовити, за патронесу Січі, а нижче в повному озброєнні, в чоботях, широких шароварах, у жупанах, підперезаних зеленими поясами, з гладко поголеними головами — стояли чубаті запорожці. Вони були розміщені півколом по краях ікони. Посередині їх — запорозький прапор, гарщені півколом по краях ікони. Внизу ікони, від козаків, що стояли попереду, тягнувся майже до самого вуха богоматері такий напис: «Молимся, покрий нас чесним твоїм покровом, ізбави от всякого зла». Трохи вище цього напису зроблено другий: «Ізбавлю і покрию, люди моя».

Запорожці сліпо вірили в чудодійну силу цієї ікони. За переказами, на ній було зображено кошового Петра Калнишевського з його товариством, яке молилося, щоб Покрова спасла Січ від нещастя, яке сунуло на неї від цариці Катерини II. Але молитва ця, як відомо, не допомогла...

Трохи пізніше ця ікона опинилася в музеї. Дмитро Іванович порадив попові скоріше позбутися її, щоб не влетіло часом від архієрея, бо запорожці не святі, а молящі вважають козаків за апостолів.

Як відомо, Дмитро Іванович мав мандат від синоду, з яким ходив по всіх церквах і вилучав з них усе, що мало будь-яке музейне значення. Ось і цього разу, показавши свого мандата попові, він зразу ж попрямував до престолу, де лежало величезне євангеліє. Спробував його підняти, а воно й з місця не зрушилося. «Що таке?» — подумав. Піп пояснив: «Це євангеліє святе, та й вагою воно два пуди, з місця не так легко його зрушити!» Розглядаючи рідкісне євангеліє, Яворницький знайшов дату — 1759 рік. У цій книзі самого срібла було 28 фунтів. Користувалися цим євангелієм тільки двічі на рік. Носив його завжди один дужий, побожний нікопольський дідусь. І це рідкісне євангеліє теж перейшло до музею.

Проводячи екскурсію по відділу релігійних культів музею, Дмитро Іванович показував це євангеліє і казав: «Гляньте на срібне оздоблення цього двопудового євангелія, зверніть увагу на чудовий орнамент — це ж витвір золотих рук! Ось чому йому місце в музеї!»⁴⁰

Після огляду запорозької церкви Дмитро Іванович пішов у село Лапинку, щоб побачити одного селянина на прізвище Мокій Лось — нащадка запорозького козака. Він ще від нікопольських дідів дізнався, що Лось у великій таємниці зберігає запорозьке вбрання.

Дід Лось виявився впертим і неподатливим: він зовсім не хотів розлучитися з своїм скарбом, що переходив з покоління в покоління.

Дмитро Іванович шість років їздив по Запорожжю, шість років шукав такого випадку, щоб тільки побачити справжнє запорозьке вбрання. Після довгого прохання та частування Лося оковитою власник скарбів розкрив потаємну скриню й витяг на світ козацьке вбрання. Яворницький узяв його в руки й став розглядати. Один з жупанів був на козака високого зросту, другий — на козака середнього зросту. Обидва жупани пошиті з червоного сукна малинового кольору, на клітчастій підшивці персіяньського виробу, дуже просторі в плечах і дуже вузькі в перехватах, застібаються вони на грудях шовковими гудзиками та петлями. Рукава були вузькі, а на кінцях ще більше звужувалися, з внутрішнього боку, проти долонь, кожен з рукавів мав розріз у чверть довжини, через це кінці дуже легко відвертаються назад і називаються «закавращі». Жупані були обкладені темно-блакитним оксамитом і застібалися в розрізах металевими гапличками. З обох боків жупанів між швами зроблено по одній кишені.

Етнограф запитав, що крій цього вбрання в деякій мірі схожий на той, що пізніше носили чорноморські козаки. З двох жупанів більший зберігся краще, а менший майже весь поточила міль. Дмитро Іванович, як знавець запорозької старовини, визнав, що це ті жупани, які запорожці носили під кунтушами — довгим і широким убранням з відкидними рукавами, а чорноморці — під черкескою.

Крім цих двох жупанів, Дмитро Іванович знайшов у скрині Лося запорозький пояс, витканий з шовкового сирцю, розміром дві з половиною чверті завширшки та 11 аршин завдовжки, темно-малинового кольору з позолоченими кінцями та з шовковими плетеними шнурками завдовжки в аршин, які були прикріплені до кожного з кінців поясу.

— Ну що ж, діду Мокрію, як ми з вами будемо розраховуватися?

— Та, бачите, я такої думки, щоб зовсім не продавати: жалко!

— Та ви ж гляньте на це вбрання — міль поїла, вам бог за це не простить! Через рік-два з цих жупанів лишиться сама труха!

— Яке б воно не було, а все ж — запорозьке вбрання, не можу з ним розлучитися! — не поступався дід Лось.

— Скільки ж ви хочете за нього?

— Сто п'ятдесят карбованців!

— Ні, грошей таких у музеї немає. Ви б краще подарували для народного музею, — благав Дмитро Іванович.

— Ні, так не буде! Ото сто карбованців дасте — беріть та й з богом!

У Яворницького в кишені була єдина десятка на харчі. Що ж робити? Яворницький сказав:

— От що, дідуню, беріть останні мої десять карбованців і на додату мій годинник, пам'ять мого батька, та давайте сюди жупан і пояс.

Дід узяв кишеньковий годинник, повертів у руках, приклав до вуха — цокотить!

— Ну, гаразд, беріть: це тільки для вас, для науки поступився, а для чогось іншого — ніколи б не віддав!

Д. І. Яворницький присвятив себе науці, нічого не жалкував для неї.

...Не даремно Яворницький застряв у селі Лапинці. Окрім запорозького вбрання, він знайшов там ще два цінні експонати: запорозьку шаблю та карафку. Шаблюка — велика, завдовжки два аршини, на кінці трохи зігнута, вкладалася в дерев'яні піхви, обтягнуті шкірою, руків'я її закінчувалося головою птиці, зробленої з дерева.

Особливий інтерес являла запорозька карафка. Вона збереглася ще з часів тої козаччини. Зроблено її з тонкого зеленого скла з ручкою, орнаментована вона мережкою у вигляді невеличких півкіл. Ця карафка вміщує шість склянок горілки.

Повернувся Дмитро Іванович з мандрівки на Січ з коштовними трофеями, які потім були експоновані в музеї.

ЗА ДВОМА ЗАМКАМИ

Це було десь 1913 року. Ідучи на археологічні розкопки, Дмитро Іванович дорогою зустрів одного балакучого дідуся. Він розповів йому, що знає селянина з Тритузного Остапа Лигуна, який зберігає коштовні запорозькі речі — пістоль і срібний пояс.

Історик витяг з кишені книжечку й щось записав туди.

Дідусь попередив, що в Лигуна ці речі нелегко здобути, бо він їх тримає під надійними замками.

Через кілька днів Яворницький з'явився в Тритузному. Та не одразу він кинувся розшукувати діда Лигуна, а спершу зайшов до місцевого попа й почав з ним раду радити, як найкраще підійти до діда Остапа.

Піп знав Яворницького, бо він і раніше бував у місцевих церквах і все, що стосувалося старовини, забирав до музею. Піп думав, що професор, маючи мандат від синоду, і цього разу почне нищпорити по церкві, вилучати з неї історичні речі. А коли почув, що мова йде про якогось діда Лигуна, про запорозькі речі, — в нього відразу ж відлягло від серця, і він охоче погодився піти разом з Дмитром Івановичем до побожного діда Остапа і вплинути на нього, щоб той поступився своїми скарбами.

Пішли. Піп був старенький, невеличкого зросту, сухорлявий, з рудувато-попелястою довгою борідкою, в золотих окулярах і з високою патерицею в правій руці. Яворницький мав поважний вигляд — в осінньому пальті, в капелюсі, окулярах, з маленькою дорожньою валізкою в руках.

— Здоровенькі були, бабусю! — чемно привітався до господині професор.

— Здрастуйте! Заходьте до хати.

На порозі піп перехрестився. Зайшли.

Посідали біля столу. Бабуся зніяковіла: несподівана поява попа і якогось незнайомого чоловіка трохи лякала її.

— Де же це ваш дід Остап? — спитав Яворницький.

— Та десь пішов отави накосити для корови.

— Скажіть, бабусю, чи правда, що у вас є запорозький пістоль та пояс? — спитав Дмитро Іванович.

— Не знаю, що вам і сказати: є і немає.

— А це ж як слід розуміти?

— Та так: біля скрині, де зберігаються пістоль та пояс, висять два замки.

Від одного замка ключ у діда, а від другого в мене. Отож ніхто з нас поодинокі не відкриє скрині. Такий порядок дід наш завів ще здавна.

— Он як! — підморгнув Яворницький. — Добрий порядок завів дід.

А що ж це він, не довіряє вам, чи що?

— Та ні, він, бачите, хоче, щоб ми вдвох хазяйнували. Он і сало у нас у бодні лежить під двома замками. Так, каже, буде надійніше.

Через півгодина щось у снігах зашаруділо. До хати ввійшов дід Остап. Привітався. А коли побачив, що тут і піп, зняв шапку і підійшов до нього під благословення. Дід хоч і старий віком, та ще дебелий: видно, що з дужого роду.

— Ми до вас, діду Остапе, ось в якій справі, — почав Яворницький. — Чули ми, що ви зберігаєте запорозьке причадалля. Хотілося нам побачити, яке воно, що за речі. Може, покажете?

— Та чому ж, можна й показати. Це діло просте.

Дід Остап пошукав у своїй глибокій кишені, витяг ключа, відімкнув один замок, а потім глянув на бабу. Та швидко зрозуміла діда, мовчки підійшла до скрині, відімкнула своїм ключем другий замок. Тоді дід обережно, як святиню, вийняв пістоль з кременним запалом та срібний пояс.

— Ось вони, подивіться.

Яворницький як великий знавець української старовини одним поглядом оцінив речі.

— От що, добрий чоловіче, я директор Катеринославського історичного музею Яворницький. Хочу вас просити, голубчику, щоб оді речі ви подарували музею. Це буде дуже благородно з вашого боку! Чи згода?

Піп уже був підготовлений до розмови з дідом, сидів мовчки й вичікував слушного часу, коли буде зручніше вплинути божим словом на діда Остапа.

Видно було, що дід і баба вагаються, не хочуть розлучатися з коштовними речами предків — запорозьців.

— Та воно, конешно, нічого, — сказав дід Остап, — тільки... От якби продати, тоді друге діло! Ви купіть, ми дешево віддамо.

— Скільки ж ви хочете за них?

— 50 карбованців!

— Та ви бога б побоялися! Що це ви? Де це видано, — казав Дмитро Іванович, пронизуючи діда гострим поглядом, — щоб за старовину отакі гроші цупити!

Дід
Загалом
добра

Тут озвався піп.

— Раб божий Остапе і раба божа Уляно! — сказав піп. — Не забувайте всемогутнього господа бога: він дав, він і візьме, — в цьому його сила! Не будьте сріблολюбцями: гроші від лукавого, тільки він спокушає вас на це. А даючого рука не зубожіє.

— Правильно батюшка каже, — не впускає нагоди Яворницький, — гроші — полова: сьогодні є, а завтра їх немає. А от совість, честь людська — дорожча за все!

Дід і баба трохи вагалися, а потім тихенько пошептались і сказали:

— Ми порішили так: не треба нам ваших грошей. Раз це для музею, беріть пістоль і пояс безкоштовно. Нехай назавжди йде в музей. Може, й нас коли-небудь люди згадають.

— Спасибі вам, добрі люди, — сказав Яворницький, потиснувши руки старим і поцілувавши діда Остапа. — Ви зробили велике й добре діло. Тепер ваші імена навіки будуть занесені в музейну книгу. Про вас будуть знати покоління, будуть віками згадувати добрим словом.

ШУКАЧІ СКАРБІВ

1915 року до музею дійшла чутка, що в Юр'ївському районі, недалеко від Катеринослава, селяни розкопують могили і шукають у них скарби. Не гаючись, Дмитро Іванович Яворницький спішно спорядився й виїхав на місце події. Ще здаля побачив він розриту могилу. Але туди одразу не пішов. Спочатку вивідав усі подробиці про розриту могилу в селян.

— Тут у нас дід Охрім з своїм сином та жінкою цілими ночами розкопує могили, шукає якогось золота, — розповідали селяни. — Ми йому кажемо: облиш, Охрїме, кинь цю дурну затію, он твоє жито визріло, косити треба, а він усе копає й копає, забув і про своє господарство.

— Ну й що ж він там викопав? — спитав їх Дмитро Іванович.

— Скарбів так і не знайшов, а все попадаються якісь череп'я, кісточки, старовинна іржава зброя тощо, — відповіли діди.

— А де ж він живе, той дід Охрім?

— Он, бачите, стара хата під соломою, друга від краю, — показали діди.

Професор попрямував до двору діда Охрїма. У дворі — тиша, віконниці зачинені. «Значить, спить дід», — подумав археолог. Постукав у вікно — не чути. Тільки після другого, дужого стукоту відчинилися двері й на порозі з'явився невеличкий сивий дідок із заспаними очима, з розкуйовдженою чуприною на голові.

— Здрастуйте, діду Охрїме!

— Здрастуйте! А звідки ви мене знаєте? — трохи злякано запитав старий.

— Як не знати! Чутка пройшла по всій губернії, що ви тут золотий скарб викопали. Чи правда?

— Ну, які ж тепер люди пішли: тільки взявся за лопату, тут уже й скарб викопав, начебто це картоплю копати!

— А що ж ви там викопали?

— Та он лежить череп'я, кісточки, бронзове вістрячко і всякі там залізячки, а скарбу так-таки й не викопав, — бідкався дід Охрім.

— У вас водички можна напитися? — спитав Дмитро Іванович.

— Та чого ж, можна! А хто ви будете, відкіля йдете і куди прямуєте? — поцікавився дідок.

— Та я сам з Катеринослава, приїхав сюди, щоб оглянути пам'ятки, та й могилами зацікавився, — відповів Яворницький. — А добра у вас водичка. Спасибі. Цікаво все-таки, покажіть, що ви викопали.

Дід Охрім розсортював накопані речі на дві купки: в одну з них він склав, як йому здавалося, малоцінні речі — кісточки, а в другу — коштовні речі: залізні стремена, бронзові наконечники стріл, кинджал тощо.

— Чув я, — каже дід Охрім, — що отакі штуки, як я накопав, можна продати. Чи не купите?

— Дозвольте мені, добрий чоловіче, розглянути їх.

— Прошу, дивіться.

— А цікаво, скільки б ви, голубчику, хотіли взяти за одні маслочки та залізячки? — спитав археолог.

— Четвертну дасте?

— Та що це ви, добрий чоловіче, воли продаєте, чи що? Хіба ж таку ціну можна правити?

— Я ж скільки ночей не спав, усе копав, трудився, а вас ціна моя дивує!

— Ні, тут дива немає. Бачите, я директор музею професор Яворницький. Може, ви чули?

— Чути не чув, а в музеї був. Бачив там отакі штуки, як і в мене. А коли повернувся — і думаю: візьму лопату, попробую, може, що-небудь і я викопав. От і викопав, бачите?

— Копати, сизий голубе, так не можна. Це не по закону. Копують не так, кому як заманеться. Цим займаються археологи — люди, які вичають пам'ятки минувшини. Ви ж копали без пуття, що, мовляв, знайду, те й візьму. Цього вам не слід було робити. А якщо ви хотіли золото викопати і розбагатіти, то, повірте мені, — не в могилах його шукають. Викиньте з своєї голови ці нікчемні мрії. Скажіть мені, дідуся милий, ви письменний?

— Ні!

— От бачите, і розписатись не зможете?

— Не вмю.

— Так от: письменність є неоціненний скарб для людини. Оцей вам скарб треба шукати. І його не в могилі шукають, а в книзі.

— Та я розумію. Так злидні заїли, темнота наша... Не до грамоти!

Дмитро Іванович присів на призьбі, склав акта про розриту могилу і занотував туди всі речі, що їх викопав дід Охрім.

— Тут слід вам розписатись, дорогий друже,— звернувся Яворницький,— та жалко, що не вмієте. Як же бути?

— Та я хрестика ставлю: ото й уся моя грамота.

— Тоді ось тут ставте хрестика,— показав професор.— Так от що, жалко мені вашої марної праці. Всі оці речі, що ви викопали, я заберу до музею: у вас вони будуть без діла, а там ми їх виставимо для огляду.

— А як же мій труд? — спитав дід Охрім.

— Бачите, за цей труд держава не платить, бо ви по своїй невідомості зруйнували пам'ятку старовини, зіпсували деякі речі. Я вам трохи дам грошенят за це, та раджу більше не шукати в могилах золота.

Дмитро Іванович не мав грошей, щоб оплачувати таку роботу, не мав їх і на придбання експонатів. Однак він пожалів працю діда Охріма і, скільки міг, заплатив із своєї кишені.

— Ось візьміть десятку. Це від себе даю.

— Спасибі й за це.

— Ну, бувайте здоровенькі. Дякую, що приберегли, не розгубили викопані речі.

— Бувайте, щастя вам!

— Ось що,— згадав Дмитро Іванович.— Виберіть у неділю час і приїздіть до музею. Та не самі, а візьміть з собою побільше селян. Там, у музеї, я багато чого розповім вам: і про археологію, і про скарби, і про таке, що ви й не чули.

— Дякую! Постараємося приїхати.

ЗАЯВА ДИРЕКТОРОВІ МУЗЕЮ

Дорогою до Катеринослава Дмитро Іванович заночував у замощеного селянина з Томаківки Рябошапки. На квартиру поставив його сільський староста.

Повечеряли. Після вечері селянин поцікавився гостем:

— Хто ж ви такий за чоловік?

— Я з музею. Прізвище моє Яворницький.

— Так. А чим же ви займаєтесь, що ви тут, у наших краях, робите?

— Розкопую могили, збираю всяку всячину для музею.

— І старі гроші, мабуть, збираєте?

— Збираю і старі гроші.

— Купуєте чи так?..

— Буває, що й купую, а більше так, у дар приймаю, бо в музеї грошей як на жабі пір'я.

— Подивіться на мої гроші.

— Покажіть,— зацікавився Дмитро Іванович.

Рябошапка — дід огрядний, натоптаний, з червоним одутим обличчям і двоповерховою потилицею — пішов повагом у другу кімнату, дзенькнув замком і виніс капшук з мідяками.

— Ось гляньте оцю монету, що вона, дуже стара?

Рябошапка витяг з капшука одну монету і показав її вченому.

Яворницький добре розбирався в старовинних грошах і зразу ж оцінив музейне значення знахідки. Щоб остаточно зробити її оцінку, він сказав Рябошапці:

— По одній монеті трудно визначити. Ви всі виспайте на стіл, тоді ясніше стане, що воно й до чого воно.

Рябошапка вагався, топтався важкими чобітьми на місці, капшук з грішми тремтів у його руках.

— Де ж ви взяли ці гроші? — спитав Дмитро Іванович.

— Орав город. Чую, леміш заскреготів. Туди — а там оці гроші.

— Що ж ви там ще знайшли?

— Підкову, кинджал, стремено — все іржаве, так і сиплеться з нього руда іржа. Воно мені не потрібне — я й залишив там, а гроші — це друге діло, гроші в хазяйстві пригодаються...

— Жаль, що ви не забрали оте залізчя.

Другого дня вранці Дмитро Іванович розшукав місце, де Рябошапка вибрав гроші, дослідив його. Знайшов і залізні речі, обережно зібрав їх і забрав з собою.

— Так що ж ви, професоре, скажете за гроші? — турбувався Рябошапка.

— А те скажу, що вони великої цінності не мають. В хід їх пустити не можна — старі, неходкі. А от для музею вони підійшли б!

— Скільки ж ви даєте за них?

— Не знаю! А скільки ж ви хочете?

— Бачите тут, у капшучку, 65 монет. Дасте за них 15 карбованців — беріть з собою.

— Ні, чоловіче, таких грошей у музеї немає. Ціна їм 5 карбованців. Але справа ось у чому. Ви подумайте самі — вони вам дісталися даром, то чи слід на них заробляти що-небудь? А ось куди б краще було, якби ці монети віддали в музей безкоштовно. Ото діло! Ви багач, людина з достатком, у вас усе є, всього вдосталь, без п'ятірки обійдетесь. Вам бог дасть. А для музею — це честь, святе діло!

Рябошапка почував свою масну потилицю, примружив ліве око, завагався. Йому жалко було розлучатися з грішми, хоч вони й втратили свою цінність.

Дмитро Іванович влучив мить, коли багатій під впливом доброго агітатора став на роздоріжжі, тицьнув йому шматок паперу.

— Що це? — здивовано спитав Рябошапка.

— Ось вам олівець — пишiть, я продиктую.
Рябошапка повагом узяв олівець і налагодився писати.
— Пишiть так! — диктував Яворницький: —

«Директорові музею професорові Яворницькому

З а я в а

Коли я розорював свій город, знайшов мідні гроші та залізне причадалля. Все, що я знайшов, мені не потрібне, а для музею — пригодиться. Отож прошу вас, прийміть од мене в дар музею все, що знайшов на своїй садибі.

Жовтень, 1915 р.

Рябошапка».

Господар повільно виводив літеру за літерою.

— От і все! — сказав Яворницький.

— Ні, не все. Ви мені хоч розписку на пам'ять дайте.

— Це можна. Будь ласка.

Дмитро Іванович вирвав з блокнота папірець і написав розписку.

— Візьміть цю розписку, — сказав Дмитро Іванович. — І вважайте за честь, що ці речі попали до музею. Музей — храм культури.

З ЙОГО ПЕРЕПУСТКОЮ

У селі Вовнігах, що розкинулося на березі Дніпра нижче Дніпропетровська, Дмитро Іванович бував дуже частим гостем. Там чимало в нього було приятелів, до яких учений заходив відпочити, живе слово почути, якусь річ розшукати.

Уперше він заглянув туди 1904 року. Десь довідався вчений, що в діда Корнія Пиндича — старого рибалки — зберігаються дві коштовні речі: козацька шабля та пістоль з кременним запалом. Зайшов Дмитро Іванович до хати, привітався, розпитав, як живуть, яка сім'я, як господарюють. Його цікавило все — де, чим і як ловлять рибу, розпитував про вбрання на селі, про весілля, уважно прислухався до мови, цікавився звичаями, побутом. Сидів з господарями до пізнього вечора, а потім спитав:

— А чи знаєте, чого це я до вас прийшов?

— Скажете!

— Чув я, що у вас і досі зберігається старовинна зброя. Чи можна на неї глянути?

— Можна! — відповів дід Корній. — Зараз покажу цю зброю.

Пиндич дістав шаблю й пістоль, передав їх Дмитрові Івановичу. Було видно, що речі сподобалися гостеві. Він уважно оглядав їх, обережно торкався до них руками, немов до святині. Господарі дивилися на нього і чекали,

що ж далі буде, чого хоче вчений? Нарешті він, усміхнувшись, ввічливо сказав дідові Корнієві:

— Дивлюсь я на цю шаблюку та на пістоль і думаю, як би вони прикрасили наш музей. Саме таких зразків зброї у нас і не вистачає. І хочу я вас, голубе сизокрилий, дуже просити: подаруйте ці речі музею. Повік вам буде честь і слава!

Дід Корній дуже любив цю зброю, часто показував своїм приятелям, гостям, пишався, що він зберіг таку старовину. Тутий був дід Корній на подарунки. А цього разу зрадив себе. На превеликий подив усій сім'ї, відповів: — Ну що ж, беріть! Нехай і мій внесок буде в народному музеї.

Дмитро Іванович широко потиснув руки дідові Корнієві, дружині та їхньому синові Андрієві, а потім, виходячи з хати, сказав:

— Я напишу на всю вашу сім'ю і ваших найближчих родичів постійні переписки: заходьте по них до музею безплатно.

З того часу Пиндичі стали частими відвідувачами музею.

...В іншого селянина того ж села Дмитро Іванович роздобув чумарку. Приємно, що ці речі і досі зберігаються в музеї.

— Одного разу, — згадав Андрій Пиндич, — я знайшов на околиці міста Катеринослава старовинну монету. Зразу ж відніс її в музей. Дмитро Іванович спершу очистив, потім узяв лупу, розглянув і визнав, що це дуже рідкісна й цінна монета. Він виставив її у спеціальному відділі музею, а мені широко подякував.

Яворницький дуже поважав тих людей, які допомагали йому розшукувати старовину, приносили свої знахідки до музею. І, навпаки, гнівався на тих, хто не розумів великої любові вченого до музейних скарбів, ставився до них байдуже.

З приводу одного невдахи Дмитро Іванович записав до «Хроніки подій у будинку Яворницького»: «Прибув з Капулівки Васька Кривошій-Шевченко. Хлопець виявився просто погань. Скільки часу прожив на місці преславної Запорозької Січі, жодного черепка на ній, жодного цвяха, жодної люльки не знайшов, жодної пісні не записав, жодного хатнього малюнка не привіз. Повна нікчема!»

Часто Андрієві Пиндичу доводилося супроводжувати Дмитра Івановича, коли той їздив на археологічні розкопки, вивчати пороги, острови Дніпра.

— Інколи мене питають, — каже Андрій Пиндич, — а чи багато ми, копачі, заробляємо грошей? Декому, мабуть, здається неймовірним, коли я скажу, що ми робили зовсім безплатно, просто з власного бажання. Чому? А тому, що той, хто хоч раз побув з Дмитром Івановичем на березі Дніпра, хто хоч раз почув його мову, його цікаві оповідання, той не відстане від нього. Такий був і я, без грошей ходив на роботу. Правда, за харчі вже він сам турбувався: голодними ми ніколи не були. Найчастіше він готував для нас юшку. А яка то була смачна юшка! Ви собі уявити не можете. Дмитро Іванович клав у казан на десять чоловік свіжу рибу, яку ми ловили в Дніпрі,

додавав туди лаврового листу, перцю запашного, картоплі. Так ви знаєте, було, так їси, так їси, що й за вуха не відірвеш од казана. Ото була юшка!

Якось на дозвіллі, звертаючись до археологів, Дмитро Іванович сказав:

— Хочете, я почастию вас козацькою картоплею? Знаєте, як її готують?

— Ні, не знаємо: приготуйте, будь ласка.

Дмитро Іванович попросив господаря, в якого квартирували археологи, щоб він приніс чавунчик і підігрів духовку. Потім узяв кілограмів два звичайної картоплі, висипав у чавунчик і облив її теплою водою. Далі взяв щіточку і старанно почистив нею кожну картоплину, помастив олією і посипав сіллю. Чавунчик з картоплею поставив у духовку, а через сорок хвилин козацька картопля вже була готова.

— А як же цю картоплю їсти — треба чистити чи просто не обчищеною?

— Ні, цю картоплю їдять необчищеною. Ось так!

І Дмитро Іванович перший з'їв свою картоплину. За ним — археологи й копачі.

— Ну, як? — усміхаючись, спитав Яворницький.

— Дуже смачна. Виходить, що запорожці вміли готувати таку картоплю, від якої не можна відірватися.

— Так! Голота хитра на вигадки!

Після вечері — цікаві розповіді, пісні. Ніхто з нас ніколи не сумував, бо Дмитро Іванович завжди частував нас веселими дотепами. Ми й роти, бувало, роззявимо та слухаємо, не відриваючи від старого очей.

— Одразу за Ненаситецьким порогом, — казав він, — іде Вовнігівський поріг. У народі його звуть Внук-поріг, а Ненаситця — Дід-поріг. На погоду вони між собою часто перегукувалися. Один час чути було, як реве, шумить, гуде, струшує землю Дід-поріг; потім замовкне раптом, тяжко застогнавши. Тоді починає Внук-поріг: реве, шумить, гуде. І знову тиць — і обірвалось усе, аж застогнало.

Одного разу до копачів під'їхали на волах два чоловіки із сусіднього села. Привіталися з професором, а потім кажуть:

— Ми оце до вас, Дмитре Івановичу, в такій справі: завтра їдемо до Катеринослава. Якщо є вантаж чи якісь інші речі, зможемо безкоштовно доставити до музею.

— Є в мене до вас прохання, — сказав Дмитро Іванович, — завезіть до музею кам'яну бабу і п'ять ящиків з речами, що ми тут накопили біля Вовніг.

Де б не був Дмитро Іванович, селяни скрізь допомагали йому чи то копати могили, чи приставити здобуті експонати до музею. Це робилося дурно, з поваги до вченого і любові до музею. Андрієві Пиндичу доводилося бувати з Дмитром Івановичем на всіх порогах. Але найбільше він запам'ятав Ненаситецький поріг. Це найстрашніший і найцікавіший з усіх порогів. І дорослі, й учні великими валками сунули літньої пори на цей поріг, щоб побачити дивне явище природи, щоб помилуватись його дикою, а разом з тим і чарівною красою. Мета всіх подорожей — скеля Монастирско. Бо кожному приємно

було посідити на камені, подивитися на півяві струмені води, що з ревом та грюкотом перебігають каменем. На тому камені видно дві ямки, які скидаються на миски. Про них розповідають усякі легенди. Кажуть, що тут стояла 1787 року під час подорожі Дніпром цариця Катерина. Вона сходила на цей камінь і пила чай. Ямки лишилися ніби від її ніг. За іншою легендою, обидві ті ямки були для запорожців замість мисок.

Коли Пиндич був з Дмитром Івановичем на цьому порозі, учений показав йому видовбані на скелі тарілку, виделку і порося. Розповідають, що їх теж видовбали запорожці. Над зображенням був ніби й напис: «Пий та їж, добрий чоловіче».

Гостинні були наші запорожці!

До Ненаситця добиралися різними шляхами: водою і суходолом. Коли їхали суходолом, то зараз за міськими дачами дорогу перерізував тунель нової Мерефо-Херсонської залізниці. Далі доводилося проїжджати біля двох високих могил-близнят; одна могила лежала ліворуч од шляху, друга — праворуч.

Про ці могили в народі казали, ніби колись жив тут якийсь цар, що мав багато жінок. Одну з них він любив найбільше, чим і викликав велику ненависть до неї інших жінок. На біду свою, люба жінка дуже довго не мала дітей, а потім одразу породила аж двох. Жінки, що не любили її, підмовили лікаря царського сказати цареві, що його люба жінка — зрадниця. Цар розгнівався й звелів закопати її з близнятами живцем у землю. Через якийсь час виявилось, що лікар набрехав на царицю. Розлютований цар звелів лікареві насипати дві могили: одну на тому місці, де було закопано царицю з близнятами, а другу — поряд неї. Цар хотів цією роботою заморити лікаря, та той мав при собі якусь зілля, що поновлювало його сили, жив довго й усе сипав та сипав землю, насипав аж он які могили, а все — живий. Тоді цар звелів відібрати від нього всяке зілля, після цього лікар помер. Потім цар звелів під другою могилою. Щороку вночі на одній могилі з'являється в огні цариця й тримає на руках близнят, а на другій могилі, де поховано лікаря, горить стовп вогняний.

Ці могили дуже високі, і з них одкривається чудовий краєвид на околиці.

ЩОБ БУЛО ЧУТИ НА ВСЮ УКРАЇНУ

Влітку 1925 року на вулицях Катеринослава замайоріла велика кольорова афіша. В ній повідомлялося, що до міста приїхала перша київська капела кобзарів, яка виступить в оперному театрі з концертом. Далі в афіші повідомлялося, що перед початком концерту лекцію про кобзу та кобзарів прочитає професор Д. І. Яворницький.

Ім'я Дмитра Івановича викликало великий інтерес до концерту, і квитки розкуплено ще за кілька днів до концерту.

Коли оголосили, що слово для лекції має Дмитро Іванович, у залі вибухнули гучні оплески. Лектор говорив цілу годину.

Спершу він виклав історію кобзи, потім докладно розповів про славнозвісного кобзаря Михайла Кравченка, який створив думи «Про Сорочинські події 1905 року» та «Про чорну неділю в Сорочинцях».

У театрі стояла така тиша, що чути було, як муха пролетить. Кожен намагався не пропустити жодного слова лектора.

— Тут, у Катеринославі, проходив у 1905 році археологічний з'їзд, — сказав Дмитро Іванович. — Я розшукав і зібрав на той з'їзд тільки дев'ять сліпих кобзарів. Ходили вони по базарах та ярмарках, співали всякі псалми, випрошуючи тим копійки на свій прожиток. Більше кобзарів не знайшлося, бо кобзарство, на жаль, завмирало. А колись, за давніх часів, кобза була найулюбленішим і найрозповсюдженішим у запорозьких козаків музичним інструментом. Під її звуки запорожці любили співати й танцювати. Вони так танцювали, що земля гриміла, пилюка стовпом підіймалася.

Граї, граї! От закину зараз ноги аж за спину,
Щоб світ здивувався, який козак вдавля!

Кобзарі, що грали в цій капелі, та присутній на концерті науковець М. А. Федченко особливо запам'ятали один цікавий фрагмент із лекції Дмитра Івановича.

— Я зібрався ранком іти в музей, — розповідав Яворницький. — Відчиняю двері, а вони не піддаються. Глядь, а там, на східцях, сидить яєсь хлоп'я років п'ятнадцяти. Я й питаю його:

— Звідкіля ти, хлопче?

— З Солоного.

— Так, а чого ж ти тут сидиш, кого чекаєш?

— Я розшукую Яворницького! Чи не ви це будете?

— Я. А що в тебе за діло до мене?

— Я хочу навчитися грати на кобзі, а кобзи немає!

— Добре діло задумав, хлопче. А як же тебе звати?

— Микола Петренко.

Тоді Дмитро Іванович запросив Миколу до себе, нагодував його, дав грошей і вручив йому листа до свого приятеля Гната Мартиновича Хоткевича⁴¹. Дмитро Іванович писав до свого друга:

«Чолом тобі, сизокрилий голубе!

Посилаю до тебе хлопця з села Солоного Миколу Петренка. Чує моє серце, що з нього вийде путящий кобзар. Отож, любий друже, прийми його по-батьківському, допоможи сердешному: зроби з нього такого кобзаря, що коли заграє, так щоб чути було на всю Україну.

Назавжди твій Д. Яворницький».

— Ось тобі, Миколо, десятка й лист. Сідай тепер на поїзд і гайда з цією цидулкою на Харківщину, до мого давнього приятеля Гната Хоткевича. Він допоможе тобі стати кобзарем і навчить грати.

Минуло два роки. Дмитро Іванович уже й забув про того хлопця. Аж чує одного разу — хтось дзвонить біля дверей. Вийшов Дмитро Іванович, придивляється — не впізнає. Перед ним стояв хвацький молодий красень з кобзою під рукою. Звернувшись до Дмитра Івановича, юнак спитав:

— Чи вже, професоре, не впізнаєте мене?

— Щось не пригадую!

— Ви ж мене з листом до Хоткевича посилали. От я маю тепер кобзу і вже дещо навчився грати на ній.

— Ти бач! А я й забув. Тоді ходім до мене... Ану, козаче, ушквар мені такої, щоб земля затряслася.

Микола Петренко широ подякував Дмитрові Івановичу за допомогу стати добрим кобзарем. І заграв, розуміється. Та так заграв, що в господаря аж сльози на очах виступили — пізнав науку Хоткевича.

Дмитро Іванович добре знав народну мову, знав народний звичай, побут, згадує М. Федченко. Він уміло користувався на лекціях чи в бесіді народними прислів'ями, характерними висловами. А це прикрашало його розповідь, захоплювало слухачів. Після того пам'ятного концерту я часто ходив у музей, щоб послухати мову Яворницького в його розповідях. Її простота, дохідливість, образність дуже цікавили мене, бо я сам лектор, та й було чого повчитися в Яворницького.

Коли закінчився концерт, Дмитро Іванович вийшов на сцену, обняв кожного з кобзарів, подякував їм за добру гру на кобзах, за їхні щирі пісні.

— От що, друзі мої, прошу вас усіх завтра до мене на обід!

Наступного дня Дмитро Іванович гостинно прийняв у себе кобзарів. Частував їх добрим обідом та домашніми наливками. Після обіду Дмитро Іванович звернувся до гостей:

— Ну, козаки, заграйте мені на своїх кобзах думи народні! А перш за все заспівайте мені, синки, запорозький марш!

Забриніли струни — і полилася бадьора пісня запорозького маршу:

Ой зібрався орли чайку рятувати, слави здобувати.
Ой чи пан, чи пропав — двічі не вмирати,
Гей нумо, хлопці, до зброї! На герць погуляти,
слави здобувати!

Ой чи пан, чи пропав, вдруге не вмирати.
Гей нумо, хлопці, до зброї!

Нам pomoже святий Юрій ще й пречиста
мати турка звоювати.

Ой чи пан, чи пропав, вдруге не вмирати.

ЗНАЙДЕНИЙ ТАЛАНТ, АБО ЩЕ ОДИН СКАРБ

Знайомство мандриківського тесляра Михайла Тимофійовича Овчаренка з професором Д. І. Яворницьким почалося ще з перших років створення музею. Він і його брат Василь були добрі теслі — робили чудові меблі й вітрини. Про це довідався Дмитро Іванович. Одного разу професор Яворницький прийшов у Мандриківку, знайшов Михайла Тимофійовича й запросив його до музею на постійну роботу. Найбільше йому доводилося там робити вітрини на експонати. Ці вітрини своєю красою були неперевершені.

Майстерня, де виготовлялися вітрини, містилася в підвальному приміщенні музею. Тесляр М. Т. Овчаренко мав таку звичку: працює і співає. Якось його дзвінкий голос почув Дмитро Іванович. Він спустився в підвал, став за дверима і уважно слухав пісню тесляра. Потім відчинив двері й зайшов до майстерні.

— Ви, я чую, співаєте добре? — усміхаючись, сказав Дмитро Іванович.

— Та трошки співаю. Це, так би мовити, для душі. У нас весь рід співучий. Ось ми три брати — всі співаємо, — відповів Овчаренко.

— Он як! Це добре. Ану, прошу вас, Михайле Тимофійовичу, утніть мені якої-небудь.

— Яку б ви хотіли?

— Та ту, що ви найбільш любите.

— Я проспівую для вас улюблену пісню: «Між горами вітер віє».

— Добре, послухаю. Співайте!

Дмитро Іванович присів на ослоні, а тесляр став біля свого верстата. І полилась чудова мелодія. Співав Михайло Тимофійович Овчаренко тенором, ледь примружуючи карі очі. Голос його силою й тембром був скоріше лірико-драматичний.

Вчений слухав його пісню і радів, що знайшов доброго майстра, а ще кращого співака.

— Добре ви співаєте. Ану, спробуймо вдвох проспівати, — запропонував професор.

— Добре! — згодився Михайло Тимофійович. — Тільки ж якої? Може, «Дивлюсь я на небо»?

— Хай буде «Дивлюсь я на небо».

Обидва вони підхопили знайому мелодію і дружно вивели її до кінця.

Дмитро Іванович став частіше зустрічатися з співучим теслею. Професор запрошував його додому і там слухав пісні, які тесля виконував під акомпанемент кобзи.

Дмитро Іванович ще більше полюбив Михайла Тимофійовича, коли довідався про його дружбу з відомими артистами — близькими друзями Яворницького — Паторжинським та Цесевичем.

Колись артист Паторжинський керував у Дніпропетровську хором ім. Лисенка. До складу цього хору входили три брати Овчаренки — Михайло,

Іван та Василь. А з Цесевичем вони часто виступали на концертах у місті та в приміських селах. У Василя Овчаренка ще й досі збереглося фото капели, на якому видно Паторжинського, багато мандриківчан, а серед них і братів Овчаренків.

— У нас тут, — сказав Василь Тимофійович Овчаренко, — вся Мандриківка співає. Так здавна повелося.

— Я ніколи не забуду, — згадує Ольга Михайлівна Овчаренко, — як мого батька хотів Дмитро Іванович вивести в люди. А це було так.

В музей, до професора Яворницького, прибув з Петербурга великий російський співак — артист Леонід Віталійович Собінов. Дмитро Іванович весь день водив гостя по музею, а під кінець сказав йому:

— Я вам, голубе, не все показав.

— А що ж тут є у вас цікавого, чого я не бачив?

— Тут у нас є скарб. Хочете його побачити?

— Аякже, з великою радістю. Мабуть, той скарб не простий, — золотий? — цікавився Леонід Віталійович.

— Ні, не золотий, а мабуть, дорожчий! — відповів Дмитро Іванович.

Тоді професор Яворницький покликав доглядачку музею бабусю Діброву і шепнув їй на вухо: «Швиденько покликайте сюди Михайла Тимофійовича».

Хвилини через п'ять перед Дмитром Івановичем і гостем стояв тесляр в полотняному фартусі, зі стамескою в руді, готовий виконати якийсь ремонт вітрини.

— Оце той скарб, що я хотів показати вам. Знайомтесь! — відрекомендував Дмитро Іванович теслю.

Собінов подав руку й здивовано дивився то на Дмитра Івановича, то на теслю, не розуміючи, в чому річ, що за жарти. Він чекав, що перед ним відкриють скриню з старовинним незвичайним скарбом, а тут стоїть проста робоча людина з чорними вусиками, охайно причесана на проділ, із стамескою в руді.

— Тут ось яка справа, Михайле Тимофійовичу, — почав Дмитро Іванович, звертаючись до теслі. — Перед вами чоловік великої культури, людина впливова. Це гість з самої столиці — з Петербурга. Він дуже любить пісні. Заспівайте йому що-небудь.

У той час музей уже скінчив свою роботу і двері для відвідувачів були зачинені. Михайло Тимофійович трошки зніяковів, завагався перед незнайомою людиною, потім згодився. Він заспівав свою другу улюблену пісню: «Повій, вітре, на Україну».

Гість стояв мов зачарований. Він уважно вслухався в усі відтинки пісні, яку виконував тесля. Його обличчя свідчило про те, що виконання пісні не тільки подобається, а що його вразив спів.

— Ну, це ви проспівали нам українську пісню, а може, тепер для гостя щось з російських пісень зможете виконати? — попросив Дмитро Іванович.

— Спробую.

— А яку ж ви нам тепер заспіваете?

— Якщо шановному гостеві до вподоби, то я проспівую: «Ночь сошла на землю, тихо все кругом».

— Просимо, Михайле Тимофійовичу, — сказав поважний гість, — проспівайте, послухаємо охоче.

Михайло Тимофійович виконав і цю пісню.

— Ну, як? — звернувся тоді Дмитро Іванович до гостя.

— Бачу, що ви не жартуете зі мною: це таки скарб! — сказав гість. — А чому ж ви не вчитесь далі? — зацікавився столичний гість.

— Куди мені вчитися! Я скінчив тільки двокласну школу. А тепер — сокира, пила, фуганок — от і вся моя наука!

У розмову втрутився професор Яворницький.

— Я навмисне показав Михайла Тимофійовича, щоб ви, Леоніде Віталійовичу, почули голос цієї людини, визнали її обдарованість і допомогли їй якось улаштуватися в столичній театральній школі. От що мені дуже хотілося! — підкреслив Дмитро Іванович. — Ви ж гляньте: талант гине!

— Добре, я поклопочусь!

Ішов час. Михайло Тимофійович уже й забув про ту зустріч. А гість і Дмитро Іванович — не забули: вони робили своє. Тижнів через три-чотири з Петербурга на ім'я Дмитра Івановича надіслано пакет, а в ньому — виклик обдарованому співакові до столиці.

— От що, — сказав Дмитро Іванович, звертаючись до теслі, — даю три дні строку, а потім збирайтеся в дорогу і гайда до Петербурга вчитися. А там, як вийдете в люди, будете співати у столичних театрах, то й мене, старого, згадаєте.

— Спасибі вам, Дмитре Івановичу, дуже дякую за ваші чутливі, батьківські турботи, за щирі допомогу, — відповів йому тесля.

Та радість була недовга. Повернувшись додому, Михайло Тимофійович розповів своїй дружині про пакет з Петербурга і про наказ Яворницького негайно їхати до столиці. Дружина — в сльози:

— Куди ти поїдеш? На кого нас покинеш? Ні, облич, — благала вона, — не з нашими достатками їхати до Петербурга, ми тут загинемо без тебе, як мухи в окропі.

Сльози дружини, біля якої було троє дітей, докази, благання зробили своє. Михайло Тимофійович Овчаренко пожурився, посумував, що так склалася обставина, і змушений був забути про свою подорож до столиці.

Дмитро Іванович дуже розгнівався на Михайла Тимофійовича і його дружину.

— Отак і гинуть народні таланти! — сумно сказав він, нарікаючи чи то на Овчаренка, чи то на ті обставини, що не дозволили теслі скористатися його допомогою — стати артистом за покликом душі.

НЕЗВИЧАЙНЕ ПОЛОТНО

Відвідувачі Дніпропетровського історико-археологічного музею часто затримуються біля загадкової картини, намальованої на дверях.

Історія цієї картини незвичайна.

Одного разу Репін прислав до Яворницького свого талановитого учня Миколу Івановича Струнникова. Дмитро Іванович цікаво її захоплює розповів Струнникову про численні героїчні подвиги хоробрих запорожців. Оповідач так захопив художника, що в нього виникла думка — увічнити запорожця в бою. Одбираючи з колекції вченого потрібні експонати, художник розговорився, а розговорившись, уподобав талановитого збирача народних скарбів. Бажаючи віддячити чимось Дмитрові Івановичу, Струнников спитав:

— Скажіть, Дмитре Івановичу, що б вам намалювати на спогад?

М. І. Струнников. «Козак у бою».

— От що, голубчику. Намалюйте мені страшного запорожця. Покажіть у ньому силу, мужність, відвагу, та таку відвагу, щоб люди вірили, що ворог не тільки козака, а й погляду його боявся.

Молодий художник швидко зрозумів задум історика і виконав свою роботу на масивних дверях тієї кімнати, в якій жив Д. І. Яворницький. Картину названо «Козак у бою». Обличчя козака на цій картині палите кров'ю, очі горять ненавистю до ворогів, він сам поранений, але не може простити ворогам спустошливих нападів на рідну землю, великого горя, завданого українському народові.

Коли вчений перебирався з Москви на постійне мешкання в Катеринославі, він захотів був узяти з собою і цю картину — двері. Але театральний колекціонер Бахрушин О. О. — господар будинку — не поступився своїм добром.

— Двері мої! — твердив він, гарячкуючи.

— А козак мій! — пояснював Яворницький.

Ця суперечка тривала довго. Мирним способом її не вдалося розв'язати, і справу передано в судові органи. А там судді ухвалили так: оскільки на двері з картиною є два претенденти, то розпилити їх на дві рівні частини, а потім кинути жеревки: кому що випаде, той тим і повинен задовольнитися.

Так і зробили. Яворницькому, на щастя, дісталася верхня частина дверей із зображенням козака, а колекціонеру Бахрушину — нижня.

1905 року картину «Козак у бою» Яворницький подарував музеєві.

Коли Дмитро Іванович водив по залах чоловіків, то, жартуючи, пояснював так:

— Мені дістався по жеребку козак, а Бахрушину — штани й те, що в штанях.

Кожного разу це пояснення кінчалося вибухом дружного сміху.

ВИПАДОК ПІД ГІЛЛЯСТИМ ДУБОМ

Дворянин І. Магденко часто хвалився, що він і його предки — козацького роду. В зв'язку з цим він відпускав довгі вуса, носив вишиту сорочку, жупан і червоні штани.

У святкові дні Магденко одягав козацьке вбрання і заходив до крайового музею, де пишався перед професором Яворницьким своїм родом та одягом.

Це дратувало Дмитра Івановича, тим більше, що йому давно кортіло придбати до жупана ще й сукняні запорозькі штани і виставити їх у музеї. Та його прохання продати штани для музею Магденко категорично відхилив.

Довелося діяти іншим способом.

Яворницький дізнався, що Магденко ласий до горілки: пив її не чарками, а келихами. Зустрівшись з ним, учений сказав:

— Знаєте, що я придумав?

— Скажете.

— Прогуляймося в неділю по Дніпру. Я розкажу вам історію міста, покажу красу берегів і островів дніпрових.

— Що ж, чудово, згоден!

— Тільки ви ж приходьте в запорозьких штанях. На козацькі місця треба і їхати в козацькому одязі.

— Добре, одягнусь у вишиту сорочку і запорозькі штани. Все, Дмитре Івановичу, буде як слід.

Запрошуючи панка на прогулянку, Дмитро Іванович виробив наперед хитрий план, в якому ковбаса та чарка мали відіграти першорядну роль. Виїхали човном. Спустилися за Старі Кодаки.

— Ну, ось тут, біля Микольського, пора нам і відпочити, — запропонував Дмитро Іванович.

Зійшли з човна, сіли під гіллястим дубом. Яворницький одразу ж «атакував» пана історією. Розповідав йому про минуле краю, про козацькі походи, а потім вийняв з торби харч, горілку й розклав усе те на рушнику.

— Кажуть люди: немає нічого крадшого, як ковбаса та чарка! Випиймо та перекусимо на лоні природи!

— Давайте! — охоче погодився Магденко, побачивши горілку. — Люблю отак, по-запорозькому.

— Запорозці любили випити, любили й погуляти, і про померлих не забувати. Як умре козак, то в могилу йому клали кварту горілки, щоб і на тім світі не сумував, веселився. Он як! — усміхаючись, каже Дмитро Іванович.

— Ну, будьмо!

— Будьмо, пийте на здоров'ячко!

Випили по одній. Дмитро Іванович налив по другій. Удаючи з себе людину напідпитку, Яворницький заспівав свою улюблену пісню:

А Самара річка неглибока
І на перевозі неширока.
А луги з берегами
Не проходять з кораблями.
А колись було проходили
І бурлаченьків проводили,
А тепер не проходять
І бурлаків не проводять,
— Все за вражими панамі.

Йому підспівував Магденко.

Щедро частуючи панка, Дмитро Іванович виливав непомітно свою пайку горілки через плече.

Не минуло й півгодини, як Магденко вже добре сп'янів. Сонце припікало. Стало нестерпно жарко. Тягло до води.

— Ану, козаче, скидаймо одяг та в Дніпро! — вигукнув Дмитро Іванович.

Магденко скинув штани, сорочку, пірнув у Дніпро. Довго він борсався в прохолодній воді. Після купання хміль трохи пройшов. Магденко, не одягаючись, попросив ще випити. Дмитро Іванович охоче передав в його руки всю горілку.

Допився Магденко до того, що звалився через деякий час на пісок і захропів.

Цього тільки й ждав його «гід».

«Ну що ж,— подумав Дмитро Іванович,— пора й за діло!»

Не довго думаючи, Яворницький узняв козацькі штани пана Магденка і поклав їх у свою торбу, а збоку залишив інші штани. Потім, подумавши трохи, вірвав з блокнота аркуш паперу, щось написав на ньому і засунув щидулку в кишеню.

— Поїхали,— гукнув до лодмана.— Поїхали до міста, а пізніше, годин через три, повернешся і забереш пана. Він дуже просив, щоб його не турбували: заснув козак...

До пізнього вечора лежав пан Магденко на узбережжі Дніпра без штанів. Прокинувся — лап, а штанів немає. Схопився за голову, та вже пізно. Дивиться: біля нього лежать вузьенькі чорні штани. В них знайшов і щидулку.

«Шановний пане Магденко! — писав Яворницький.— Щиро дякую вам за те, що виконали свою давню обіцянку — подарували козацькі штани музею. Д. Я.»

Другого дня широкі червоні запорозькі штани були вже в музеї. Передбачливий Яворницький надрукував у місцевій газеті подяку панові Магденку за те, що він «з власного бажання» приніс у музей і подарував запорозькі штани.

Проводячи екскурсію по музею, Дмитро Іванович частенько розповідав історію придбання цих штанів.

— Гляньте! — казав він.— В оці штани влізе ціла гарба кавунів!

А на дозвіллі не обходив і подробиць.

— Магденко образився на мене, хотів був у суд подати, та побоявся: адже всі тоді дізнаються, що пан залишився на березі без штанів. Та й з газети люди вже довідалися, що штани пан сам приніс до музею як дар. Отже, судові тут і робити нічого було.

Тепер у музеї був жупан і штани — повний комплект одягу запорозького козака.

В архіві музею багато зберігається афіш, з яких видно, що Яворницький часто виступав з лекціями на концертах кобзарів, перед селянами, робітниками та вчителями.

Одного разу я спитав його:

— Скажіть, Дмитре Івановичу, ви свої лекції про запорожців читаете по писаному, чи як?

Замість відповіді Дмитро Іванович розповів про один конфлікт з губернатором В. В. Якуніним. У Катеринославі зібралися вчителі земських шкіл. Вони забажали, щоб професор Яворницький розповів їм про славних запорожців. Для такої лекції треба було мати дозвіл губернатора. Довелося Дмитрові Івановичу йти до губернатора.

— Дозвольте мені прочитати для вчителів лекцію про запорозьких козаків.

Губернатор насторожився:

— Покажіть ваші тези, про що будете розповідати.

— У мене їх немає. Я ніколи не виступав за тезами.

— А як же ви без них читаете лекції?

Дмитро Іванович розгорнув свого портфеля, витяг звідти широченні запорозькі шаровари й потрусив ними перед самим губернаторським посом: — Ось мої тези! З них я читаю публічну лекцію.

Губернатор здивовано вилупив очі на незвичайні «тези». Він не знав, як йому повестися — дати дозвіл чи ні? Але Яворницький напосідав на своєму. Він доводив, що вже прочитав сотні лекцій з цими «тезами».

Повагавшись якусь хвилину, губернатор дав-таки згоду, але застеріг: «Читайте, тільки глядіть, щоб у тих шароварах не було політики!»

Але в своїх лекціях Яворницький завжди додавав щось таке, що губернаторові й поліції було не до смаку.

НАЩАДОК ЗАПОРОЖЦІВ

Ларивон Омелянович Подолінний, який жив неподалік від Д. І. Яворницького і весь час працював у музеї як слюсар, розповів, як йому довелося бути свідком теплої зустрічі професора Яворницького з відомим борцем Іваном Максимовичем Піддубним.

— Дивлюсь, до моєї хати наближається велика, кремезна людина — в капелюсі, з палицею в руках. Порівнявшись з моїм будинком, незнайомий спитав:

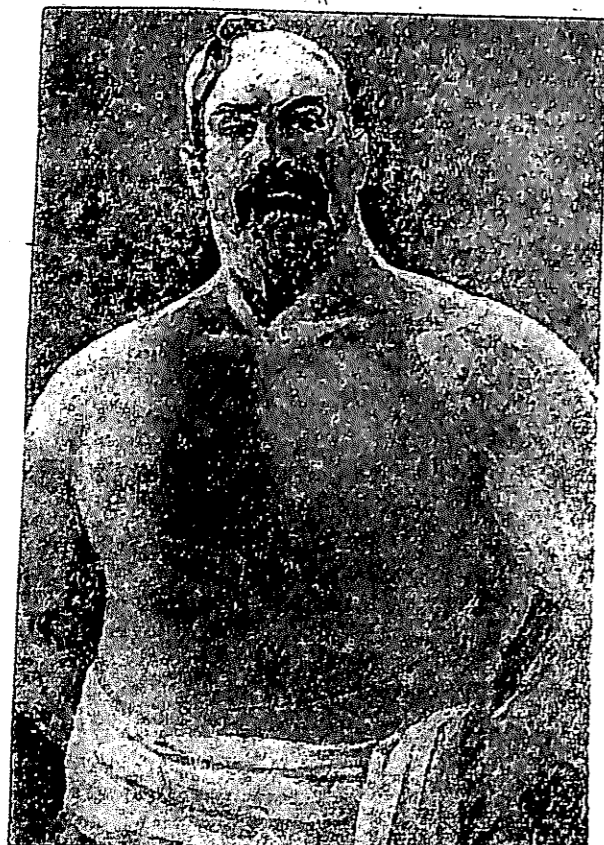
— Скажіть, будь ласка, де тут живе професор Яворницький?

— Ходімо покажу.

Я повів незнайомого до професора. Натиснув кнопку. Біля дверей явився Дмитро Іванович. Він, напевне, чекав уже гостя, бо весело вигукнув:

— А, козарюга прибув! Моє шанування! — Обидва дружньо обнялись і тричі поділувалися. В обіймах велетня Піддубного Дмитро Іванович видавав наполовину меншим. Це була радісна, бажана зустріч ученого з борцем.

І. М. Піддубного Дмитро Іванович добре знав, бо слава борця-чемпіона неслась тоді по всьому світі. Адже недарма 25 років його вважали за непереможного борця в світі.

М. І. Струнников. Портрет
І. М. Піддубного.

Знав Дмитро Іванович і те, що І. М. Піддубний — нащадок запорозьких козаків.

Ще до цієї зустрічі допитливий професор довідався, що село Красіонівка, Полтавської губернії, в якому народився Піддубний, — це батьківщина прославлених в історії України запорозьких козаків. Предки Івана Максимовича Піддубного теж були козаки. Разом з усім військом Запорозьким вони мужньо боролися, відстоювали свій народ, не раз робили сміливі походи проти кримських ханів і турецьких султанів, рубались в кривавих сутичках з польською шляхтою. Воювали вони і під стягом московських царів з татарами, з польськими й литовськими загарбниками.

Історія розповідає, що один з Піддубних бився у війську Петра Першого з шведами, в роду Піддубних і тепер згадують цього предка. Коли зрадник Мазепа пристав до шведів і вісім тисяч запорозьких козаків на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком пішли на з'єднання з військом Карла XII,

козак Піддубний не захотів порушувати дану свого часу присягу і перейшов до росіян⁴³.

Дмитро Іванович вбачав у Піддубному справжнього звитязця, лицаря, що був гордістю нашої батьківщини.

Гостював Піддубний у Яворницького кілька днів. Щодня вони вдвох ішли в музей, де Дмитро Іванович водив гостя по залах і показував йому старовину. Особливо затримувався він на історії запорозьких козаків. Будучи в запорозькому відділі, Дмитро Іванович ніколи не пропускав листа запорожців до турецького султана.

— Це були такі силачі, як і ви, Іване Максимовичу.

— Та й ви, Дмитре Івановичу, не з слабких.

— Е, була колись сила, як мати на руках носила!

Незабаром після візиту Піддубного до Яворницького в музеї з'явилася картина М. Струнникова, на якій був зображений на повний зріст І. М. Піддубний. Цей портрет написаний 1911 р. Він і досі перебуває в музеї.

ВЕСЕЛИЙ КУТОК НА ВИСТАВЦІ

Важко пригадати якісь культурні заходи, що були б у старому Катеринославі без участі Дмитра Івановича. Його, як громадського діяча, часто запрошували до різних комісій, на урочисті збори, читати лекції про історію міста тощо.

Не забули про нього і 1910 року, коли на місці нинішнього парку ім. Чкалова була організована велика Південно-Російська промислово-сільськогосподарська виставка.

Переглядаючи звіт про виставку, ми натрапили на такі слова: «Щоб якнайповніше опрацювати проект малоросійської садиби, була організована особлива комісія, до якої запрошено професора Д. І. Яворницького»⁴⁴.

— От що, любий Дмитре Івановичу, — звернувся до нього голова комісії А. А. Левицький, — нам на виставці треба показати заможного господаря. Як ви гадаєте, це можна зробити?

— Я так гадаю, що на виставці слід показати типового господаря звичайного українського села.

Голова комісії поморщився, покрутив свого крутого вуса й сказав: — Бачите, Дмитре Івановичу, на виставці поряд з хутором буде показано американського фермера. Отже, незручно якось біденьку хатину під солом'яною стріхою ставити біля американця.

— А я вважаю, що це буде зручно й правдиво, бо хата простого селянина характерніша для нас, ніж будинок хуторянина.

Після цієї суперечки голова комісії махнув рукою і сказав:

— Робіть, Дмитре Івановичу, так, щоб вийшло все гаразд.

— Добре.

І Яворницький заходився організувати українську садибу на виставці. Він запропонував взяти за зразок типове господарство одного селянина з Мишурино Рого. На виставці відвели площу в 300 квадратних сажнів. На цій ділянці була відтворена садиба, до якої входили хата, комора, сінник, хлів для тварин і свинарня. Біля хати — город з картоплею, соняшники, баштан, помідори і капуста. Навколо хати красувався вишневий садочок і найбільш розповсюджені на Україні квіти: чорнобривці, рута-м'ята, любисток, королів цвіт, троянди. Тут, поблизу хати, стояли вулики з солом'яними дашками і кривниця з характерним біля неї журавлем.

Усе це господарство огорожено тином з перелазами. Всередині хата була обставлена відповідним скарбом, уквітчана зеленими гілочками та квітами. Піч розмальовано чудовими квітами українського орнаменту, біля печі — дощатий піл, який правив за ліжко, над ним висіла дитяча колиска, поряд — ткацький верстат, за яким увесь час працював ткач. На стінах — квітчасті українські рушники, люстерко, на полицях — різний посуд і взагалі все, що було в селянському вжитку. У дворі лежав плуг та інший сільсько-господарський реманент.

Але на цьому Дмитро Іванович не обмежився. Український народ з природи веселий, жартівливий, любить гумор, пісні, музику. Щоб доповнити цю картину ще з побутового боку, він запросив на виставку бандуриста М. Пасюгу — учня славнозвісного бандуриста Павленка. Співав Пасюга протяжно, журливо, під акомпанемент бандури. Час від часу біля нього з'являвся Дмитро Іванович і замовляв йому думи про запорозьких козаків, просив ушкварити веселого гопака тощо. Завжди біля бандуриста, що сидів під білою хатою, збиралося багато відвідувачів виставки, які з великою увагою слухали сердечні пісні й думи про народних героїв України.

На виставці було багато друзів і приятелів Яворницького, але найбільше він шанував свого давнього приятеля професора О. М. Терпигорева, що керував тут гірничим і соляним відділами.

Якось, прогулюючись з професором Терпигоревим, Дмитро Іванович узяв його під руку й повів до білої хати, де сидів бандурист Пасюга, оточений натовпом.

— Чуєте, Олександр Митрофановичу?

— Чую і люблю народну музику.

А Пасюга все грав і грав. Слова його пісні, звук бандури глибоко западали в серце, брали за душу.

— От що значить народна музика! — сказав Дмитро Іванович, проводячи рукою по своїх сивих козацьких вусах. Кобзар — це відголосок життя знедолених: з його вуст ви почуєте і страждання голоди, і хоробрість лицарів, і сміх та жарти — все, чим живе людина.

Даремно боявся голова комісії по організації виставки, що українська садиба буде виглядати бідною порівняно з американською: вона була багат-

шою, зокрема духовними достатками. Про це свідчила постійна увага до неї відвідувачів.

На цю виставку земська управа організувала екскурсію вчителів. Дмитро Іванович вміло скористався цією нагодою. Він зустрівся з вчителями і запросив їх до музею.

— Дорогі колеги, — звернувся вчений до них. — Ви живете серед трудівників села, ви щодня бачитеся з ними, чуєте цікаві пісні, легенди, казки, які народилися і зберігаються в незамулених джерелах, — записуйте їх, збирайте цікаві реліквії, охороняйте пам'ятки культури та історичні споруди, пишть історію сіл. Кому ж, як не вам, і перо в руки! Беріться за це святе діло, вам нащадки скажуть спасибі.

В той же день багатьом ентузіастам Яворницький за своїм підписом видав посвідчення про те, що вони уповноважені по охороні пам'яток культури та кореспонденти музею.

Перед тим, як розпрощатись, до професора підійшов учитель з Павлоградського повіту Аполлон Поліський.

— Ваші слова, Дмитре Івановичу, запали в моєму серці. Думаю одразу ж взятися за історію сіл.

— Добре зробіть, чоловіче! — похвалив його історик. — Розпитуйте про минуле у старих людей — живих свідків історії. Ви зустрінете балакучих і розумних дідів, не пропускайте їх, поспішайте з цим ділом, не відкладайте на завтра.

І Поліський написав історію сіл Слав'янки, Підгороднього, Ново-Павлівки. Трохи згодом до Яворницького почали надходити листи з описами історичних пам'яток.

Усі пам'ятки минувшини, за допомогою таких кореспондентів, Дмитро Іванович узяв на облік і забезпечив їх охорону по всій Катеринославщині.

ТАК СОБІ ЦАРЬОК...

У січні 1915 року до Катеринослава приїхав останній цар Російської імперії Микола II. Особливої потреби їхати до великого українського індустріального міста, що розкинулося на землі колишніх «запорозьких вольностей», у всеросійського імператора не було. Але вже другий рік на величезній території, від Балтики до Кавказу, точилася війна. Бойовий дух армії, кому просторі, від Балтики до Кавказу, точилася війна. Бойовий дух армії, кому бракувало патронів і снарядів, давно вже занепав, ремствувала на трикутній бракувало патронів і снарядів, давно вже занепав, ремствувала на трикутній валу, безперспективну війну й мирна людність імперії. Щоб збадьорити армію і народ, цар проголосив себе головнокомандувачем усіх збройних сил Російської імперії, переїхав із столиці в ставку, а що в ставці план бойових операцій за нього опрацьовували досвідчені генерали, то в царя було багато дозвілля, коли він міг розважитися і роз'їжджати по великій країні. Гадалося, що поява царя в різних містах імперії викликати піднесення й будитиме

читання листа, говорив до царя українською мовою. Цар мовчки йшов за професором по залах музею, не все розуміючи, але й не питаючи вже. Українська мова, яку цькували й гнали в Російській імперії і на яку перейшов у розмові професор, видалася декому з царських вельмож за образу імператора, і вони нишком стали махати й подавати знак Дмитрові Івановичу, щоб припинив цей скандал, але той удав, ніби не помічає тих «сигналів».

Другого дня після від'їзду царя Яворницького викликано до поліції, і поліцмейстер, підполковник П. І. Метленко, спитав:

— Ви що, професоре, російської мови не знаєте, що з імператором говорили по-українському?!

— Як це не знаю? Добре знаю! Так усі мої найголовніші твори написано російською мовою, і не дарма я викладав історію в Московському університеті. Але зрозумійте ж, що листа запорожців до турецького султана треба читати тою мовою, якою він написаний. У цьому його сила, аромат епохи, краса!

Коли вже цар закінчив оглядати музей, Дмитро Іванович запропонував йому написати свої враження в меморіальній книзі. Цар узяв окремих чистий аркуш і написав: *«Мне музей очень понравился. Я очень доволен. Я очень благодарю профессора Яворницкого за объяснения. Н и к о л а й»*.

Три коротенькі царські фрази, і в кожній стоїть те ж саме слово «очень»: на щось краще не стало кебети в останнього російського царя...

Показуючи згодом цей царський запис відвідувачам, Дмитро Іванович ніби ненароком казав про коронованого автора:

— Так собі царьок: ні розуму, ні хисту!..

В цій меморіальній книзі музею взагалі були цікаві записи представників колишнього можновладного світу, де високі автори, самі того не розуміючи, лишали відбиток свого неглибокого, обмеженого розуму. Згодом ця меморіальна книга стала теж цікавим музейним експонатом, що так яскраво характеризував тих, які правили імперією. Ось запис одного з недобитків царської Росії, що силкувався відновити 1919 року «єдиную, неделимую»: *«Рад прикоснуться к рідной запорожской старине*

генерал-лейтенант Ш к у р о.

Запорозькі шаблі та гаківниці так зворушили колишнього кубанського осавула Шкуро, що навіть, ні сіло ні впало, поставив у слові «родной» штрафне українське «і»!..

Професор Яворницький знав справжню ціну імператора та його сатрапів і завжди кепкував з них. Вліті того ж 1919 року біле військо на чолі з генералом Денікіним здобуло Катеринослав. З цієї нагоди Катеринославська земська управа влаштувала Денікіну урочисту зустріч і піднесла завойовникові хліб-сіль. Та ліберальні земці хотіли нагадати монархічному генералові, реставраторові «єдиной, неделимой России», що він перебуває на українській землі, й удалися до Яворницького, щоб дав якогось українського

рушника накрити тацю з хлібом і сіллю. Дмитро Іванович пошукав у себе між речами, що не мали історичної вартості, і виніс земцям вишитого рушника з козацькою приказкою: «Не той козак, хто переміг, а той, хто викрутився». Професор дошкульно кпив з нерозважного білого генерала, досить прозоро натякаючи, — не пишайся, мовляв, генерале, сьогоднішньою своєю перемогою, бо невідомо ще, як воно кінець кінцем обернеться.

Підніс Денікіну хліб-сіль заступник голови земської управи Якубович, а потім відбувся урочистий бенкет у англійському клубі. Пихатий головнокомандувач білої армії спочатку не помітив цих кпинів на свою адресу, бо тацю з рушником і хлібом та сіллю одразу ж передав ад'ютантові, але в сетаці рідні бенкету він пройшовся по залі оглянути подані йому під час зустрічі подарунки й звернув увагу на вишитий напис. Одутле лице генерала густо почервоніло, він круто повернувся до земців і зловісно спитав, ледве стримуючи крайнє роздратовання:

— Так де той козак, що викрутився?

Передчуваючи недобре, Якубович мерщій зник нишком з бенкету...

Правду сказало давнє українське прислів'я: як показали дальші роки, ні цар, ні його родичі й нащадки не повернулися вже на російський престол; не пощастило й царським генералам, незважаючи на тимчасові перемоги, не склепати розбитий революцією на друзки імператорський трон з його «єдиной, неделимой» імперією — тюрмою народів, як називав її Ленін.

У ШТАБІ МАХНА

До музею з шаленим гуркотом під'їхала тачанка. У ній сиділо три п'яні махновці. Це було в листопаді 1919 року. Музей в ті неспокійні дні був зачинений. На варті музейних скарбів стояв сторож Іван Йосипович Попов — людина чесна, твереза й акуратна в роботі. Дмитро Іванович довіряв йому охорону музею.

Махновці забігли з чорного ходу й зажадали, щоб їм відчинили музей. Для більшої переконливості своєї вимоги вони стали стріляти повз сторожа з револьверів.

— Відчиняй музей!

— Не відчиню!

— Чому?

— А тому, що ключів не маю.

— А де ключі? — горлали махновці.

— Вони в директора музею професора Яворницького.

— А де живе той Яворницький?

Дідок махнув рукою в напрямку Дніпра й показав дорогу до будинку Дмитра Івановича.

Розлютовані невдачею, махновці круто повернули баских коней і галопом помчалися до будинку Яворницького.

— Тільки-но одягнувся й уже хотів був іти до музею,— оповідав Дмитро Іванович,— коли це, чую, загуркотіла тачанка і раптом зупинилась біля будинку. Глянув я у вікно, аж там стоять з рушницями. Зразу ж догадався — махновці! Тенькнуло у мене під серцем, а знаку не подаю. Мовчу. Може, проїдуть далі. Коли вони, песиголовці, як почали гамселити в двері ногами та кулаками, то аж глина з стелі стала сипатися. Бачу, не витримаю облоги. Відчинив. Вони без будь-якого дозволу всі натовпом ввалилися до передпокою, а з ними вбігла й невеличка куда собачка — така ласкава та втішна.

— Що вам треба, хто ви такі? — спитав їх професор.

— Махновці!

— Добре! Так і запишемо! — взяв книжечку і почав Яворницький щось записувати. — Чого ж ви хочете від мене?

— Ключі від музею у вас?

— Перш за все треба привітати господаря, коли до нього в хату зайшли, а потім говорити з ним по-людському, а не гримати! — зауважив Дмитро Іванович.

— Ми з буржуями не вітаємось! Іч, чого захотів! Може, накажеш ще шапку зняти перед тобою?

— Як ви сказали — буржуй? І вам не сором! Що ж у мене є? У мене є книги та будинок, а життя своє я віддав людям, науці. А ви мене, стару людину, ображаєте, буржуєм визнаєте! — докоряв їм учений.

— Давай, старий, ключі, нічого нам мораль читати! — заgrimали махновці.

В цей час собачка визвірилася й кинулась на махновців.

— А навіщо вам ключі, коли музей не працює?

— То вже нам знати — навіщо. Гайда з нами! — наказали вони.

Дмитро Іванович мусив був узяти ключі і їхати до музею. Іде й думає собі: «Е, ні, тут не до жартів. Чи ж довго їм, шибайголовам, взяти та й пустити кулю старому в потилицю! Зіпхнуть труп з тачанки, і ніхто не знає, де подівся Яворницький...»

І тут Дмитро Іванович дав собі раду в біді.

— Хлопці, га, хлопці! — звернувся він до махновців. — А що, як ви мене відвезете в штаб до Нестора Івановича?

Хлопці й отетеріли.

— А звідкіль ви знаєте батька? — питає один.

— Та то мій давній приятель, одвезіть,— благав професор, хитруючи.

— Ну, гаразд, побачимо, який ви приятель.

Тачанка круто повернула до готелю «Асторія», де розташувався штаб самого батька Махна.

У супроводі махновців Дмитро Іванович піднявся на верхній поверх і зайшов у саме лігво звіра.

— Здоровенькі були! — звернувся Яворницький до Махна.

— Здрастуйте! Хто ви такий, в якій справі до мене? — кліпаючи каламутними очима, спитав Махно.

— Хто я? Та мене, Несторе Івановичу, весь світ знає! Я професор Яворницький, історик, директор музею.

— Так, так, чув... — невпевнено промимрив Махно. — А що вас привело до мене?

— Серйозна й невідкладна справа: ваші синки дуже бідові хлопці, та біда з ними...

— Яка біда? В чому річ?

— Приїхали до мене п'яні буржуєм назвали, вимагають ключі від музею. Що це таке? Як можна? Музей — це святиня, храм культури! Ключів я не дав їм, а попросив, щоб завезли до вас. Думаю, що ви зрозумієте мене: музей не для п'яних. Те, що в музеї, Несторе Івановичу, не моє й не ваше — це народне добро. Відчинити музей для ваших п'яних хлопців — це значить віддати на поталу й глум пам'ятники віковичної культури, які я збирав усю своє життя. Цього не можна допустити.

— Чого ж ви від мене хочете? — роздратовано спитав Махно, насупивши волохаті брови й підвівшись з місця.

— Я прошу видати мені охоронну записку для музею.

— Гаразд, записку видамо! — відповів Махно. А далі пом'якшав і спитав: — А що там є цікавого у вашому музеї?

— Та дещо є.

— Я хочу з'їздити туди і побачити музей.

— Це ваша справа.

Махно наказав ад'ютантові подати фаєтона, а далі запропонував професорові Яворницькому і своєму тілохранителеві їхати з ним у музей. Приїхали. Дідусь — вартовий музею — спочатку злякався Махна, а коли побачив Яворницького з ключами, заспокоївся.

— От що, Несторе Івановичу, — звернувся до Махна Яворницький, — перед тим як оглянути музей, напишіть мені охоронну записку, що обіцяли в штабі.

З наказу Махна 27 листопада 1919 року було надруковано на папері з блокнота охоронну записку.

До охоронної записки прикладено дві круглі печатки: одна штабна, а друга особиста. Її приклав сам Махно.

Після цього пішли оглядати експонати музею. Ходили годин дві.

— Ось бачите, — показав Дмитро Іванович на дві пляшки з горілкою, що стояли у вітрині. — Це запорозька, найкраща в світі горілка! Я викопав її в могилі аж три пляшки, так копачі одну розпили, а дві я привіз до музею.

У Махна загорілись очі, ковтає слинку і ніяк не відірве очей від спокусливої горілки.

— Давайте вип'ємо одну пляшку! — сказав Махно.

— Е, ні, цього не можна.

— Чому не можна?

— Це для історії!

— А хіба для історії мало однієї пляшки горілки?

Бачить Яворницький, що біда: не дати горілки — охоронку записку відбере, а відбере записку, музей пограбують. Що робити? Жалко запорозької горілки, а ще більше жалко музейних скарбів! Щоб піддобритись під Махна, віддав йому одну пляшку запорозької горілки, а друга лишилася в музеї для історії.

Прощаючись з небажаним гостем, Яворницький сказав:

— Я завів у музеї такий порядок, що знамениті люди лишають у книзі якийсь запис. Може, й ви напишете щось?

Подали книгу. Махно розгорнув і почав перегортати сторінки, а коли побачив підпис царя Миколи II, сказав:

— Ось тут, вище царя, напишу.

— Е, ні, тут не можна, — сказав Яворницький.

— Тоді ось тут, нижче підпису царя.

— І нижче не можна.

— А чому не можна? — допитувався Махно.

— Та ви ж знаєте, якої люди думки про царя. Невже вам личить ставати з ним поруч? Пишіть ось тут, на чистому папері.

Пізніше Дмитро Іванович переказував цей діалог ще в гострішій формі. — Бачите, Несторе Івановичу. Люди, що читатимуть ваш горішній напис на царському аркуші, скажуть: «Цар був г...о, а Махно ще більше», а як нижче напишете, то скажуть: «Цар г...о, а нижче його покидьки».

Виходячи з музею, Махно звернувся до Яворницького:

— Я вам дав охоронку записку, а ви тепер прочитайте для мого командування лекцію про історію місцевого краю. Згода?

Відповідь треба було давати негайно.

— Чому ж, можна. А коли ви хочете?

— Завтра, о дев'ятій годині ранку.

Наступного дня до будинку Дмитра Івановича під'їхала тачанка з двома озброєними махновцями. Знову тенькнуло біля серця. А коли дізнався, що вони приїхали по лектора, трохи одпустило... Хоч і не хотілось Яворницькому більше бачитися з Махном, та обставини змусили поїхати: боявся за музей.

— Тільки-но я зліз з тачанки, — розповідав Дмитро Іванович, — як у готелі почувся постріл: один, другий, третій. От, думаю, попав у пекло. З острахом заходжу в готель, дивлюсь, а в передпокої лежить, розпластавшись, здоровенний махновець, одягнений у коштовну шубу.

— Що це? — питаю Махна.

— Не лякайтесь, професоре, це мій вирок за компрометацію анархії.

— Так от що, Несторе Івановичу, — наважився Яворницький. — Під таким враженням я зараз не можу читати лекції. Прошу вас, відпустіть мене.

Махно був роздратований і п'яний. Йому самому, певно, було не до лекції.

— Гарзд, ідіть додому. Іншим разом прочитаєте.

— Добре.

А сам собі Дмитро Іванович подумав: «Де вже їм лекцію слухати, коли під ними земля горить».

Так воно й сталося. Ще вдосвіта професор почув приглушений гуркіт гармат. Незабаром у Катеринославі від махновців і сліду не лишилося.

Дмитро Іванович полегшено зітхнув: «Добре, — подумав собі, — що так щасливо обійшлося: не вигнали б його звідси — пропав би музей, а в ньому ж золоті й срібні речі, багаті народні скарби».

Та радість виявилася передчасною: музейний сторож Попов доповів, що поки Дмитро Іванович їздив у штаб «читати» лекцію, махновці таки пошарпали музей.

— От мерзотники! Були й залишилися бандитами.

БЮСТ ДЖОРДАНО БРУНО

Місцевий купець К. Левченко все своє життя збирав колекції і зберігав їх у своєму паладі. Найбільше поталанило йому зібрати порцелянового посуду рідкісного венеціанського виробу. Це були оригінальні позолочені та розмальовані вази, сервізи тощо. Тут же були мармурові й бронзові статуї. В окремій кімнаті зберігалися десятки коштовних картин російських та закордонних митців.

В різноманітній колекції Левченка був і порцеляновий бюст Джордано Бруно — великого італійського мислителя, матеріаліста й атеїста, якого 1600 року римські інквізитори спалили на вогнищі за проповідь передового світогляду, за виступ проти релігії та папства.

Цей бюст зразу ж заархівував професор Яворницький, як тільки ступив у будинок колекціонера.

«Бути йому в музеї, а не тут, у хоромах купця», — подумав Дмитро Іванович.

— От що я вам скажу, шановний друже, — каже він згодом, сідаючи на канапу. — Прийде час, і ми розлучимося з світом. Смерть нікого не обійде — ні вас, ні мене. Кому все це залишиться? Ви — багатий, дітей немає... Для кого ви дбали? Хто згадає вас? Ніхто! Тепер уявіть собі інше: ваші речі опинились у музеї. Над ними буде написано — хто зібрав колекцію, хто віддав її в музей. Це ж вища атестація культури й гуманності людини! Це увічнить вас. О!.. — підняв угору палець Яворницький.

— Для мене, шановний професоре, добре зрозуміло, що ви затіваєте. Та цьому не бути. З якої це речі моє надбання, мої скарби повинні стати здобутком інших. Ні, це завдаток...

Суперечка між ученим і колекціонером була гостра й тривала довго. Вони посварилися і довгий час не розмовляли.

Проте думка ще раз завітати в будинок Левченка не покидала Дмитра Івановича. Невдовзі така нагода випала. Зустрілися вони в театрі. Після закінчення вистави Левченко взяв Дмитра Івановича під руку і сказав:

— Чи ви й досі на мене гніваєтесь?

— Ні, я вже трохи одійшов, а гніватися на вас є за що...

— Досить, досить гніватися. Краще ходімо до мене, я покажу вам нові колекції.

Цього запрошення Дмитро Іванович давно чекав, і добре, що ініціативу виявив не він, а Левченко. Дмитро Іванович знав, що колекціонер Левченко дуже побожна людина, й він надумав подарувати йому невеличку й непоказну бронзову статуетку «Розп'яття Христа», яка була в нього дома. Левченко зрадів і вдячно прийняв цей дар.

— А чим же я віддячу вам, Дмитре Івановичу?

— Та це вже як ваша ласка. Чого не жаль!..

— Відверто кажучи, всього жаль: збирачеві колекцій жалко розлучатися з найнезначнішим експонатом. А все ж треба щось і вам підібрати. Може, ви самі щось уподобали?

— Ви вгадали.

— Цікаво, що ж ви собі намітили?

— Ну, ось хоч би бюст Бруно! Навіщо ви зберігаєте цього безбожника?..

— Та й то правда. Ну що ж, нехай буде на ваше: беріть!

— А на додачу до спасителя, — сказав Дмитро Іванович, — я подарую вам свій твір «За чужий гріх». Читали?

— Ні, не читав! Буду дуже вдячний.

Левченко цього разу легко піддався впливові Яворницького і назавжди розпрощався з бюстом Бруно.

Придбаний бюст Дмитро Іванович привіс просто в музей, записав його до книги і зразу ж виставив на видному місці — у найсвітлішому залі.

Проводячи екскурсію, Яворницький часто зупинявся біля бюста Бруно й докладно розповідав відвідувачам про життя й мужню смерть відомого мислителя. Та недовго втішався цим бюстом Дмитро Іванович. За якийсь час з ним скоїлася біда. Якось ранком Дмитро Іванович проходив по музею, круто повернувся й ненароком зачепив бюст; той упав на кахляну підлогу і розбився на друзки. Дмитро Іванович увесь затремтів, зблід, а потім зайшов до свого кабінету, взяв капелюх й мовчки пішов додому. П'ять днів він не приходив до музею.

Щоб якось загладити біду, розсіяти тугу в душі професора, співробітник музею Ю. П. Садовий зібрав груддя бюста і потай відніс до реставратора Корнія Павловича Шамравського. Той охоче взявся за діло. Не минуло й

доби, як Бруно стояв на своєму місці. Тоді Садовий взяв з собою службові справи й пішов на квартиру Яворницького.

— Здрастуйте, Дмитре Івановичу!

— Здоровенькі були! Що там чути, що нового? Розкажіть...

Такими словами Дмитро Іванович завжди зустрічав службовців музею. Сам же в цей час сидів за столом і переписував слова до українського словника.

— Та все як було, так і є. А чому ви, Дмитре Івановичу, не приходите в музей? Запедужали, чи що?

— А хіба ви не знаєте чому? Я ж розбив бюст Бруно. Повірте, як мені тяжко на душі, не можу собі простити цю необережність. Ви ж знаєте, як я добував його, скільки я ходив за ним, і ось маеш, сам же його розбив...

— Ні, Дмитре Івановичу, Бруно цілий.

— Ви що, жартуєте зі мною?

— Ні, не жартую. Ось прийдіть подивіться: він стоїть на своєму місці.

Дмитро Іванович полегшено зітхнув, усміхнувся. Він зрозумів, що бюст відновлено. Тепер йому цікаво було глянути на нього.

— Ну гаразд, тоді зразу ж приїду.

Через годину Яворницький уже стояв біля бюста Бруно і милувався ним. На обличчі професора розливалася приємна усмішка.

— Чудо, справжнє чудо! Хто це відновив?

— Корній Павлович, — сказав Садовий.

— Золоті руки! Ось що, Юхиме Платоновичу, візьміть оді сто карбованців і віддайте йому. Так і скажіть: це особисто від мене. І подякуйте щиросердо за те, що він порадував мене.

Так бюст Джордано Бруно «воскрес» і знову посів своє місце в історичному музеї.

...Почалася революція. Буржуї тремтіли: де ж сховати нагромаджене добро?

Левченко прибіг у музей до Яворницького.

— Дорогий Дмитре Івановичу, допоможіть...

— Що так, що з вами?

— Та революція ж!

— То й що, як революція?

— Як що? Все ж загине, все пропаде. А моя колекція, — і гірко заридав, схопившись за голову.

«Ага, дійшло!» — подумав Дмитро Іванович.

— Так чого ж ви хочете від мене?

— Порадьте, куди мені сховати свою колекцію; як її врятувати.

— А це вже діло ваше. Колись я вам давав добру раду — віддати до музею, не послухали. А тепер нехай у вас поболить голова, а не в мене.

— Дмитре Івановичу, забудьмо наші суперечки. Зараз не до того. Допоможіть, благаю вас!

— Як, чим же я допоможу?

— Може, де в музеї знайдеться куточок, щоб хоч тимчасово скласти мою колекцію?

— Ви що, з глузду з'їхали? Музей — не сховище! Цього не можна робити. А проте почекайте кілька днів. Я подумаю...

Через три дні колекціонер Левченко прибіг до Дмитра Івановича прямо додому. Прийшов не з порожніми руками, а приніс особистий подарунок — порцелянову Венеру. Дмитро Іванович прийняв цей дар, подякував і того ж дня відніс статуетку в музей, щоб заінвентаризувати.

Професор добре знав, що Левченко тепер ночами не спить, революція відібрала в нього сон і спокій. Та й було чого хвилюватися. Нагромаджене багатство, рідкісна колекція — під загрозою загибелі. Днів через десять Левченко, змарнілий, з припухлими очима, неголений, знову з'явився в музеї. Він назирці ходив за Дмитром Івановичем і благав урятувати його колекцію. Яворницький добре розумів, що Левченкові немає куди подітися, колекція буде в музеї, але йому хотілося провчити цього гоноровитого та жадібного багатія. І він цього домігся. Сталося так, що Левченко на все був згодний.

«Отак вашого брата і треба вчити», — думав Дмитро Іванович, хитро посміхаючись.

— Ну от що, — сказав нарешті. — Я оце весь час думав, як урятувати вашу колекцію, і вирішив допомогти вам. Як тільки сяде сонце, — все несіть сюди. Ми ваші колекції складемо в ящики і — в підвал. Туди ніхто не загляне.

Так і зробили.

У Левченка камінь з серця звалився. Та радість недовго тішила багатія. Якось Левченко завітав до музею, щоб пересвідчитися, чи все там на місці. Зайшов, глянув і очам своїм не повірив: уся його колекція акуратно була виставлена у вітринах музею. Біля кожної речі стояв номер з інвентарної книги.

— Як це розуміти? — спитав він у директора музею.

— А так розумійте, як ото бачите! — відповів Яворницький. — Ваша колекція конфіскована. Революція! Нехай тепер усі милуються тим, що довгі роки було приховано від людей, лишалося власністю одиниць... Вийшло, як бачите, на мов: вся колекція стала надбанням музею, а значить, і народу.

* * *

Не тільки Левченко тремтів за свою колекцію в перші роки Жовтневої революції. Захвилювалися мало не всі чиновники, дворяни, царські посіпаки. Не знали, що робити, де сховати своє багатство, рідкісні речі, нажиті чужою працею.

Багато катеринославських дворян і купців кинулися до професора Яворницького просити ради.

— Допоможіть, шановний Дмитре Івановичу, куди подітись, де приберегти наші скарби?

Дмитро Іванович радів, що для нього тепер випав багатий врожай.

— Несіть у музей. Тут усе буде ціле.

І попливли в підвали музею коштовні речі. Їх власники були певні: тут, у музеї, надійне місце для схованки речей.

Через деякий час на стінах музею з'явилися цінні художні картини, у вітринах — порцеляновий і фаянсовий посуд, рідкісні годинники, коштовні люстра тощо.

Все це багатство з наказу Дмитра Івановича було заінвентаризовано і стало власністю музею назавжди.

Нещодавно завідувачка фондами музею Ольга Матвіївна Огризкіна знайшла цікавий лист місцевого купця-колекціонера Петра Проніна до Яворницького:

«Вельмишановний Дмитре Івановичу. Я боюсь, що моя колекція може загинути. Благаю Вас, видайте мені охоронну грамоту на власну колекцію.
З пошаною П. Пронін».
20/7 1919 р.

Самовидді розповідають, коли Пронін прийшов по грамоту, між директором музею і ним відбулася така розмова:

— Моя грамота вам не допоможе, є другий вихід.

— Який?

— Передайте свою колекцію в музей, це буде краще грамоти.

Купець закрутив носом, неначе тертого хрину понюхав. Він повагався, пом'явся і хоч неохоче, а все ж передав свою багату колекцію на сховище в музей. Тут вона й прижилася назавжди.

ДВІ ПОДОРОЖІ ДО ТАРОМСЬКОГО

Заслуги Дмитра Івановича в справі збирання й охорони пам'яток матеріальної культури Придніпров'я важко переоцінити. Всі могили, кам'яні баби, історичні будинки, запорозькі церкви він узяв на облік і старанно охороняв.

Коли він брав усе це на облік, то знав, де і що лежить, у кого зберігається таке, що йому місце в музеї.

На ювілейному засіданні Архівної комісії, що відбулося 21/IV 1913 року, Дмитро Іванович виступав з лекцією про життя на дніпровських порогах з тих часів, коли вперше з'явилися сліди людського життя, і до часів Запорозжя. Він розповів і про історію краю, і про зібрані рідкісні старовинні речі, і про ті речі, які слід залучити до музею, врятувати від загибелі.

У той же день Дмитро Іванович показав присутнім на цьому засіданні величезне двопудове запорозьке євангеліє, яке він добув у старій церкві поблизу Катеринослава.

До Дмитра Івановича дійшли чутки, що в церкві села Таромського є старовинне запорозьке євангеліє. Ця рідкісна й цінна річ схвилювала історика.

Він кинув усі справи й поїхав до настоятеля цієї церкви. Хоч як він його благав, але настоятель виявився упертим і євангеліє не віддав.

Минув рік. Замість старого впертого настоятеля прибув туди другий. Це був простенький, довірливий, м'якший настоятель, і Дмитро Іванович вирішив будь-що забрати євангеліє.

...Чудовий травневий ранок. Тиша. Тільки чути співи солов'їв, та десь на березі Дніпра, перелітаючи з дерева на дерево, кувала зозуля. Вулиця — порожня. Несподівано тишу села порушив ритмічний кінський тупіт. До будинку настоятеля, що стояв напроти церкви, підкотив гарний фаєтон, яким вправно керував парою відгодованих коней візник. З блискучого фаєтона вийшов якийсь чепурно вбраний, високий на зріст чоловік у капелюсі. Обличчя в цієї людини приємне, поголене, вуса трохи звисали.

Приїжджий сміливо пішов до будинку настоятеля. Постукавши в двері, зайшов у будинок. Тут його зустрів настоятель, який, побачивши такого поважного пана, зовсім розгубився й не знав, як поводитися. Але вихід з того становища знайшов сам приїжджий.

— Дозвольте, батюшко, відрекомендуватися.

— Прошу. Кого ж маю честь бачити?

— Професор Московського університету, доктор історичних наук Дмитро Іванович Яворницький.

Настоятель трохи злякався, бо в своєму житті він уперше побачив професора та ще й доктора, і зовсім розгубився. Замість чіткої відповіді він щось промимрив невиразно:

— Дуже... дуже приємно, дуже радий, готовий до послуг!

Настоятель заметушився, не знав, де й посадити поважного гостя. Але Дмитро Іванович був добрий психолог. Він зрозумів, що саме зараз треба кувати залізо, і попрохав настоятеля повести його до церкви.

Батюшка не знав, чому професор поспішає в церкву. Він подумав, що вчепний дуже релігійна людина і хоче спершу помолитися богові, а потім розкаже, в яких справах прибув. Проте швидко взяв ключі й пішов з гостем до церкви.

Увійшовши, Дмитро Іванович попрямував у вівтар. Професор скрізь уважно розглядав, усе вихваляв і вже побачив те, що йому потрібне, — старовинне євангеліє. Воно лежало на престолі.

Дмитро Іванович бере в руки це євангеліє, розглядає і каже:

— Це дуже старовинне, до того ж запорозьке євангеліє. Я його заберу для музею!

Не питаючи дозволу, Дмитро Іванович мовчки загорнув євангеліє в хустку, що мав при собі, і вийшов з церкви. Настоятель розгублено дивився на гостя.

Дмитро Іванович прощається, тисне руку.

— Дуже вам дякую! Поїхали! — звернувся він до візника і, знявши капелюха, востаннє помахав довірливому і трохи переляканому панотцеві.

Настоятель в цей час мов отетерів, начеб води в рот набрав. І тільки зго-

дом, коли фаєтон був уже далеко, він почував собі потилицю і сказав: «От халепа! Аж не віриться, наче хто уві сні приїхав і забрав євангеліє».

Днів через три про цей випадок дізнались парафіяни. Та було вже пізно. До музею прибули уповноважені від громади, щоб забрати назад євангеліє. Дмитро Іванович прийняв їх дуже ввічливо, ласкаво і довів їм, що двоуподовому євангелію місце в музеї. Він уже записав його до інвентарної книги, отже, річ стала державною.

КОЗАЦЬКИЙ ДЗВІН

Дмитра Івановича часто можна було бачити в церквах та монастирях. Приходив він туди, звісно, не богу молитися, а добувати рідкісні речі, бо добре знав, що по церквах багато є цінних експонатів церковної старовини, які лишалися ще не залученими до музею.

З цією метою послав він нас 1930 року у подорож з мандатами Наркомосвіти УРСР. Нам довелося побувати в Солонянському, Царичанському, Петриківському, Криничанському районах та Мишуриному Розі.

Перед виїздом Дмитро Іванович викликав працівників музею до кабінету й сказав:

— Ану, візьміть свої блокноти та запишіть, в яких церквах і що саме зберігається з старовинних речей музейного значення. Майте на увазі, ви там знайдете рідкісні експонати, виготовлені в селах Запорозжя кустарним способом.

— А що, як попи поцікавляться, — спитав хтось Дмитра Івановича, — звідки ми знаємо про церковні скарби?

— Кажіть, що знаєте, але не кажіть, що я вас вирядив, бо вони й так косо на мене дивляться, кажуть, що я розоряю їхні церкви. У вас мандати Наркомосвіти, отже, все, що я перелічу вам, — забирайте і везіть до музею. Особливо, кажу, зверніть увагу на церковні речі в Мишуриному Розі. Там, на дзвіниці, висить стародавній дзвін — подарунок одного кошового отамана. Без цього дзвона не повертайтеся. Так собі й запам'ятайте!

В селах ми скуповували і приймали в дар для музею рідкісні килими, рушники з оригінальними орнаментами, речі, що відображають розвиток сільського господарства, бджільництва, бондарства та інших промислів.

Доїхали до Мишуриного Рогу. Зайшли в сільраду, показали документи і зразу ж до церкви. На наше прохання титар подав опис церковного начиння. Бачимо: в опису немає козацького дзвона. Виходить, якимсь шахрайство.

— А подайте нам другий опис, — попросили ми.

— Другого опису в нас немає, — відповів титар.

— А чому ж тут не видно козацького дзвона?

— Та чого ж він там буде, коли його у нас немає!

Прийшов піп з попадею. Піп справляв хрестини і був напідпитку. Почував себе сміливо й розв'язно.

— Чого ви причепилися? Ніякого дзвона в нас немає! — присягався піп.

— Тоді почекайте, я сам огляну дзвіницю.

Тільки-но я піднявся на східці, піп схопив мотузку, що звисала з найбільшого дзвона, і хотів було вдарити на сполох. Та це йому не вдалося. Попадаючи схопила п'яного попа за рясу, благаючи схаменутися.

А тим часом я зліз на дзвіницю, знайшов козацький дзвін, про який нам розповідав Яворницький, записав слова, що були відлиті на його поверхні. Потім склали акта.

— Ну, де козацький дзвін? — спитав нас Дмитро Іванович, як тільки ми зайшли в музей. — Мабуть, чимало клопоту було з ним?

— Та було!

І ми розповіли сдену з п'яним попом у Мишуриному Розі.

Через тиждень піп сам привіз козацький дзвін до музею.

— Ну й хлопці ж у вас, Дмитре Івановичу, — скаржився він Яворницькому. — І як це вони довідалися про цей дзвін?

Дмитро Іванович промовчав. Посміхнувся в свої білі вуса й задоволено підморгнув бровами, що звисали над розумними, хитруватими очима.

ПІП-АРТИСТ ТА «ЧУДОТВОРНІ» ІКОНИ

Нам ніколи не доводилося бачити, щоб Дмитро Іванович хрестився, уповав на бога, дотримувався релігійних свят. Проте одного разу стало відомо, що він ходив на зелені свята до церкви Олександра Невського, яка містилася тоді на Пушкінському проспекті.

— Скажіть, Дмитре Івановичу, ви до церкви ходите? — спитали його.

— Ні, як правило, не ходжу. Нічого там не бачу втішного для своєї душі. А от в тій церкві, що на Пушкінському проспекті, двічі був. Бо там за попа править службу артист К. Шарай — він має чудовий голос. А коли до мене приходять, то співає: «Ой, літав орел...» От я й слухаю його, не вдаючись у те, що він співає, головне — як співає. Але я бачу, що вас цікавить і друге: чи вірю я в бога? Ну, як вам сказати. Я ніколи не думав, що більшовики повалять стовп, який простояв тисячу літ непохитно, а все ж таки повалили.

Під «стовпом» Дмитро Іванович розумів релігію.

Подумавши, Дмитро Іванович сказав:

— Люди створили собі бога, а не бог людей. Ви гляньте на ікони, що в музеї, і легко в цьому переконаєтеся.

І справді, на іконі, привезеній з Покровської церкви, зображені царі — Петро та Іоанн з Софією. Царські особи з усіх боків оточені запорозькою старшиною та духівництвом. Запорожці з довгими вусами та чубами, голеними бородами, в червоних та синіх жупанах.

— Бачите, — казав Дмитро Іванович посміхаючись, — і запорожці потрапили в святі. Он до чого діло дійшло!

Дмитро Іванович розповідав, що запорожці інколи вивішували в церквах поряд з іконами портрети найдедріших на пожертви козаків. Він сам знайшов два такі портрети, які раніше висіли в Січовій церкві, а потім звідти були вилучені за вимогою заїжджого архієрея.

До цього спричинилося таке. Завітавши в церкві, архієрей побачив, що перед портретами запорожців стояли віруючі й хрестилися. Він обурено спитав їх:

— Кому ви молитесь?

— Богові.

— Не богові, а запорожцям! — гримнув архієрей і звелів негайно забрати з церкви портрети запорожців.

Не менш цікаві з погляду антирелігійної пропаганди й ікони «святих» богородиць.

У Дніпропетровському державному історичному музеї чимало таких ікон. Особливо привертає увагу одна, на якій умілими руками майстра зображена чарівна красуня.

Хто ж ця «святая»?

Ії, виявляється, змалювали на прохання московського купця Чихачова з його коханки.

Згадуючи про «чудотворні» ікони, Дмитро Іванович якось сказав:

— До революції на Україні було чимало «чудотворних» ікон, як от Самарська ікона божої матері, Микола-чудотворець. Зараз вони в музеї. Лежать уже декілька літ і не обновлюються. А скільки мільйонів заробило на них духівництво!

Попи не злюбили Дмитра Івановича за те, що він сміливо й безперемонно вилучав з церков усе, що мало історичну вартість. Часто-густо йому допомагали в цьому прості люди.

Навесні 1933 року до музею зайшов сивенький дідусь Василь Іванович Сфобль. Він попросив звести його з професором Яворницьким. Звели. Познали. Виявилось, що той дідусь був нічним сторожем Преображенського каміли. Виявилось, що на Жовтневому майдані. Він спостерігав, як міське федерального собору, що на Жовтневому майдані. Він спостерігав, як міське духівництво ховало в підземеллі собору безліч коштовних церковних речей, оздоблених сріблом, золотом, срібні хрести, чаші, дарохранильніці, ризи з самоділами тощо.

Дмитро Іванович вислухав дідуся, а потім викликав представників державних органів, склав комісію, і всі пішли в собор. Там розкопали склеп і знайшли всі ці речі. Майже половину з них, що мали музейне значення, забрано до музею.

Дмитро Іванович широко подякував дідусеві, ще й поклопотався за нього, щоб йому призначили пенсію.

Рідкісні речі музейного значення Д. І. Яворницький почав вилучати з церков ще з Петербурга — за рік до того, як він став директором Катеринославського крайового музею. Нещодавно в архівах Дніпропетровського музею знайдено цікаву телеграму такого змісту:

«Петербург, 19 февр. 1904 года.

Екатеринославскому музею им. Поля Д. И. Эварницкому.

Прошу в семидневный срок вернуть Тологлушевской церкви взятые вами вещи под предлогом распоряжения святейшего синода. В противном случае буду вынужден обратиться к судебной власти в уголовном порядке.

Церковный староста Н. И. Яковлев».

Іноді сутички з церковниками мали далеко гостріший характер.

Якось (це було ще до Жовтневої революції) Дмитро Іванович довідався, що в одній церкві Новомосковського повіту зберігається рукописне євангеліє XVI сторіччя. Вчений узяв дозвіл з синоду й поїхав по євангеліє. Знайшов книгу і вже хотів був забрати її, коли чує, церковний дзвонар з наказу попа вдарив на сполох. Збіглися парафіяни, кинулися до Яворницького. Справа набрала серйозного характеру. Тільки чудом якимсь вдалося уникнути розправи фанатиків: професор сховався в церкві, а попові пригрозив, що скаржитиметься в синод, коли той не утихомирить свою паству. Це вплинуло. Піп звернувся до віруючих і втихомирив їх. А рукописне євангеліє Дмитро Іванович все-таки привіз до музею.

Була в музеї ще одна оригінальна ікона, яку Дмитро Іванович «відкопав» у Катеринославській єпархії. На цій іконі був намальований запорозький козак Євстафій Плакида. Тільки не з чоловічою головою, а з собачою. Про ікону склалася, як пояснював Дмитро Іванович, така легенда: козак Плакида був дуже вродливий, хвацький красунь. Коли він приходив до церкви, то жінки з нього очей не зводили, спокушали й до гріха доводили. Щоб позбавитися спокус, Плакида почав просити бога, щоб він начепив йому, замість чоловічої, собачу голову.

Бог, звісно, не вдовольнив його прохання, але ікона така з'явилася.

ЯК ЗНИКЛА СТАТУЯ

Як тільки Дмитро Іванович довідався, що в Петрограді з наказу В. І. Леніна охороняють усі пам'ятники культури, він одразу ж вжив заходів, щоб зберегти в Катеринославі усе, що являє собою художню цінність.

У старому Катеринославі, напроти Гірничого училища, до революції стояв пам'ятник Катерині II — бронзова статуя вагою двісті пудів.

Вона була встановлена на високому постаменті, чудово виготовленому з фінляндського граніту, спеціально привезеного звідти до Катеринослава.

На цій статуйі був латинський напис: «Ліпив Мейер, відлив Наукіш, обро-

бив Мельцер». Висота статуї 4,5 аршина. Імператриця зображена на весь зріст, у невеличкій короні, з поясом для меча, в довгій широкій тозі, що звисала з лівого плеча.

Як художнє творіння, статуя являла собою неабияку цінність.

У перші роки Жовтневої революції хвиля народного гніву проти капіталізму та царату майже все зносила на своєму шляху, особливо на Україні. Чимало тоді загинуло рідкісних пам'яток минулого, які слід було б зберегти.

В Катеринославі теж подавав дехто думку: «Чи не час-бо переплавити статую? Адже в ній більше трьох тонн бронзи!»

Чутки дійшли до Д. І. Яворницького і стурбували його. Будучи директором крайового музею і справжнім збирачем народних скарбів, він не міг допустити, щоб цей художній витвір загинув, пішов на переплавлення.

— Ця статуя, — казав він, — витвір умілих рук добрих майстрів. Та хіба можна її переплавляти? Адже вона може бути чудовою школою для наших студентів, майстрів художнього литва, для скульпторів, митців.

Бронзова статуя цариці має свою історію, яка пов'язана з одруженням і сімейним життям великого російського поета О. С. Пушкіна. Ось як освітлює цю історію вчений секретар Запорізького відділення Географічного товариства при АН УРСР Е. Макаров⁴⁵.

...Олександр Сергійович захопився світською красунею Наталею Миколаївною Гончаровою. По Москві ходили вірші, що їх приписували поетові:

Я пленец, я очарован,
Я совсем огончарован.

Напередодні одруження Пушкіним заволоділи сумні передчуття. Причиною їх була сім'я Гончарових і те оточення, в якому опинився поет. Ці люди своєю ідеологією і моральним обличчям були чужі поетові. Дід Наталі Миколаївни, Опанас Гончаров — самодур і деспот, — одержав у спадщину знамениту полотняну фабрику поблизу Калуги й мільйонні кошти, нажиті жорстокою експлуатацією кріпаків, але розтринькав майже все багатство.

Незважаючи на хиткий майновий стан, Опанас Гончаров, виявляючи вірнопідданські почуття до Катерини II, купує в Берліні мідну статую цариці, відлиту ще 1786 року, щоб встановити її в Катеринославі, куди цариця збиралася їхати. Кажуть, що заплатив він за неї сто тисяч карбованців.

Смерть Потьомкіна й Катерини II зруйнували ці плани, і пам'ятник попав не на п'єдестал, а в комору полотняної фабрики і стояв там напівзабутий аж до заміжжя Наталі Миколаївни. Згадали про «мідну бабусю» лише тому, що старий Гончаров мав дати за онукою добрий посаг.

Старий Гончаров робить Пушкіна прохачем у своїх майнових справах. У травні 1830 року поет звертається до шефа жандармів Бенкендорфа з проханням дозволити О. Гончарову продати статую Катерини II. Адресуючись до Бенкендорфа, Пушкін мав на увазі царя. Дозвіл одержано, але «мідну

бабусю» ніхто не купував на мідь, а казна не зрозуміла натяків Пушкіна, щоб придбати пам'ятник цариці державним коштом.

«Що поробляє «заводська бабуся» — бронзова, розуміється?», «Що дідуся з його «мідною бабусею»? Чи обое живі й здорові?» — жартував Пушкін у листах до майбутньої дружини.

А дідуся Гончаров не заспокоювався, в кожному листі нагадував майбутньому зятеві про свої доручення.

Життя в Петербурзі ставало для Пушкіна нестерпне: загострювалися відносини з урядом, реакційною пресою, «великим світом». Літературних заробітків не вистачало на утримання сім'ї, борги облутували поета. Він хотів би назавжди або тимчасово залишити столицю, знайти на селі спокій. Але Наталя Миколаївна прагнула бути на придворних балах і не хотіла їхати з Петербурга. Творчі інтереси Пушкіна її не цікавили, як не цікавила й глибока душевна трагедія чоловіка.

8 червня 1832 року Пушкін змушений був удруге звернутися до Бенкендорфа... «Статуя виявилася чудовим твором мистецтва. Я порадився і пошкодував знищувати її заради кількох тисяч карбованців... Я хотів би одержати за неї 25 тисяч карбованців, що становить четверту частину того, що витрачено на неї». Комісія Академії мистецтв визнала статую твором мистецтва, хоч з деякими хибами. Ціна була помірною, але міністр двору князь М. Н. Волконський, від якого залежала ця купівля, не належав до числа друзів Пушкіна. Поетові дали зрозуміти, що він не може сподіватися на співчуття тих, кого свого часу торкалося його гостре перо.

«Мідна бабуся» переселилася в Петербург, у підвал будинку Алімова на Фурштадтській вулиці, де 1832 року поселилися Пушкіни. Поет утретє звертається до уряду, цього разу від імені своєї дружини, яка мала при дворі великий успіх. У лютому 1833 року в листі до того ж М. Н. Волконського Наталя Миколаївна нагадує про своє бажання продати статую. Але вороже ставлення вельможних царедворців до поета перевищило повагу до краси його дружини. Посилаючись на «нестатки», вони остаточно відмовились купити цю статую.

Дальша доля «мідної бабусі» така. Після смерті Пушкіна вона попала на ливарний завод Берга, де її випадково знайшов катеринославський поміщик Коростовцев, що служив тоді в Петербурзі. Він повідомив про свою знахідку новоросійського генерал-губернатора князя Воронцова, за допомогою якого статую Катерини придбали катеринославські дворяни за 9817 карбованців 38 копійок. Дворянство вирішило хоч би через 60 років здійснити план Потьомкіна, і 24 вересня 1846 року на Соборному майдані (нині Жовтневий) встановлено пам'ятник цариці. Пізніше цю статую перенесли до будинку Гірничого інституту.

У буремні роки громадянської війни музей для огляду було зачинено. Але його директор Д. І. Яворницький не міг всидіти дома. Він з чорного ходу часто заходив до музею, замикався зсередини і довго просиджував над зібраними скарбами.

Одного разу до його слуху долетіли дружні вигуки. Яворницький глянув у вікно, що було навхрест перетнуте ґратами, й побачив, що біля статуї Катерини II зібрався натовп. Придивившись уважніше, вчений пізнав махновців. Його зацікавило, що ж буде далі. Довго не довелося чекати: махновці накинули на голову цариці петлю і з реготом та солоними сльозами звалили імператрицю з постаменту. Не обійшлося там і без глумління.

Не всидів Яворницький в музеї. Схопив ціпок та й туди.

— Що це ви, хлопці, затіваєте?

— Як що? Ось зачепимо височайшу повію за шию та в Дніпро.

— Ні, не в Дніпро. Якщо вона була така погана баба, то давайте її виставимо біля музею на позорище всім людям. Нехай усі дивляться й сміються з цієї вражої баби. Оце буде для неї найбільша кара.

І звалена статуя залишилась біля постаменту. Вона чекала свого господаря.

Десять навесні 1920 року катеринославці помітили, що статуя Катерини загадково зникла. В сквері біля Гірничого інституту лишився тільки високий постамент.

— В чому річ? Де поділася статуя? — питали люди. Загадкове зникнення статуї турбувало їх. Та було тоді не до Катерини. Під час громадянської війни місто часто переходило з рук до рук: то білобандити в ньому господарюють, то махновці, то григор'євці, то петлюрівці. Тільки після того, як прийшли до міста червоні, став налагоджуватися порядок і почалося нормальне життя.

— А де ж усе-таки статуя Катерини? — турбувалися городяни. Та тільки одиниці знали, що зникнення пам'ятника — діло рук Дмитра Івановича Яворницького.

Закінчивши читати лекцію в Інституті народної освіти, професор Яворницький відібрав гурт студентів істориків і сказав їм:

— Сьогодні о дванадцятій годині ночі всім зібратися біля музею!

Стрілка годинника показувала вже одинадцятую годину. Дмитро Іванович стояв біля музею і чекав своїх помічників. Нарешті й вони прийшли.

— Ану, козаки, беріть оці мотузки, ломи, кругляки, дошки, що я приготував, та й гайда за мною!

Студенти взяли знаряддя.

— Все забрали? — спитав Дмитро Іванович.

— Усе! — дружно відгукнулися студенти.

— Пішли!

Йти від музею довелося небагато — метрів сто. Біля постаменту студенти побачили фігуру Катерини.

— От що, хлопці, підкладімо круглячки під оці дошки, а поверх них покладемо статую та гуртом відкотимо її туди, куди я вкажу.

Дебелі руки студентів підклали ломи, і вмить статуя зрушила з місця. Дмитро Іванович уважно оглянув її і побачив: вказівного пальця вже не було.

Певно, як махновці статую звалювали з постаменту, палець зломився і зник.

— А тепер, хлопці, беріть оту найгрубішу мотузку,— командував Яворницький,— чіпляйте за шию статую і за мною.

По команді Дмитра Івановича студенти дружно взялися за мотузку й потягли царицю на кругляках до нового, недобудованого приміщення музею. Там задалегідь обрано для неї місце.

— От і добре, відпочиньмо,— сказав Дмитро Іванович.

Згодом студенти взялися за лопати, викопали яму біля стіни музею і обережно опустили туди свій скарб. Пролежала вона там 2 роки.

Дмитро Іванович був спокійний і задоволений. Він зберіг статую.

Прийшов час виставити статую для огляду.

«Де ж її притулити? — думав Дмитро Іванович.— У музеї вона багато місця займе. Ні, треба підшукати інше місце».

Вирішили поставити статую Катерини II на подвір'ї музею, серед цілої армادی кам'яних баб. Ось тут вона, на думку археолога, може стати об'єктом для порівняння еволюції мистецтва людини давніх часів з високим творінням людини пізнішої доби.

Отож «цариця» знову з'явилася на світ, тільки цього разу не в оточенні своїх фаворитів, а в оточенні кам'яних баб сивої давнини.

«А де ж усе-таки подівся вказівний палець Катерини II, як його знайти?» — ця думка весь час непокоїла збирача скарбів. Про це він часто казав у музеї, розпитував місцевих людей, не раз ходив на старе місце, до постаменту. Та даремно — пальця не було.

Одного разу в музей зайшов якийсь громадянин і спитав Дмитра Івановича:

— Я тільки що розглядав статую Катерини. Де ж палець?

— Не знаю.

— А я знаю.

— Де? — схопився Дмитро Іванович.

— В однієї дами: вона ним горіхи лущить.

Через день палець уже лежав під склом у вітрині музею. Приніс його сюди Дмитро Іванович. Він довго клопотався, щоб знайти майстра і якось приварити його.

Знавці мистецтва дякували Дмитрові Івановичу за те, що зберіг пам'ятник.

Якось, жартуючи, Дмитро Іванович сказав:

— Цікаво, що зробив би з нами Потьомкін, коли б побачив, як ми тягли царицю, накинувши петлю на шию.

Під час окупації України німецько-фашистськими загарбниками статуя Катерини знову зникла, але цього разу назавжди: її вивезли в Німеччину і, за певними даними, переплавили. У німців під час війни не вистачало кольорових металів, і вони переплавляли на зброю навіть високохудожнє литво. Але їм і це не допомогло.

ВТІКАЧІ У ВІТРИНІ

Майже чверть віку Іван Йосипович Попов працював у Дніпропетровському крайовому історичному музеї. Він виконував там усяку роботу: був муляром, вартовим, кочегаром.

До Жовтневої революції та в перші роки її вся сім'я Попова — дружина й три дочки — жила при музеї, в підвальному приміщенні. Вони й розповіли мені, як Дмитро Іванович Яворницький переховував у вітрині музею двох революціонерів.

— Наша мати,— розповідали сестри Марія та Ольга Попови,— нишком від нас і сторонніх людей готувала страву і щодня носила її нагору, в музей. Ми зацікавилися і одного разу спитали її:

— Мамо, кому ви щодня носите нагору обід?

— А навіщо вам це знати? — невдоволено сказала мати.

— Та так, цікаво.

— Ви, дівчата, ще молоді; коли станете більші, тоді й більше знатимете,— ухильно відповіла мати.

Коли сестри стали дорослими, вони наважилися нагадати батькам про ті обіди.

Старі переглянулися між собою, всміхнулися.

— І не забули ж!

Іван Йосипович розповів їм тепер, кому готувалися ті обіди і чому їх таємно носили нагору.

Одного разу Дмитро Іванович закликав до себе в кабінет Івана Йосиповича, щільно причинив двері й сказав йому:

— От що, Іване, я хотів з вами тут, наодинці, поговорити. Справа дуже серйозна.

— Слухаю вас, Дмитре Івановичу.

— Я сховав у музеї двох утікачів. Обидва вони — більшовики. Їх розшукують білогвардійці: знайдуть — знищать. Зрозуміло?

— Зрозуміло, професоре.

— Я одкрив вам велику таємницю. Бережіть її, Іване Йосиповичу, бо довідаються — нам те ж буде.

— Можете довіритися, Дмитре Івановичу, не підведу.

— Тоді ходімо.

Дмитро Іванович повів Попова в музей і показав велику вітрину під склом, яка стояла поблизу кабінету директора за каретою Катерини. У вітрині були вивішені розкішні українські килими, а за килимами ховалися втікачі.

— Думаю, що це найбільш надійне й безпечне місце,— сказав професор.— Як ви гадаєте?

— Та тут і гадати нічого, кращого місця не знайти.

Дмитро Іванович витяг ключ з кишені, відімкнув вітрину.

— Ану, хлопці, виходьте звідси, годі вам нудитися!

Вітрина тихенько відчинилася, і з неї вийшли два молоді чоловіки.

— Знайомтесь, хлопці, — відрекомендував їм Яворницький, — це вартовий музею Іван Йосипович Попов. Можете йому вірити, як і мені. З цього дня він або його дружина Уляна Карпівна будуть приносити вам їсти. А там, як стихне «завірюха», я вас виведу надвір, та й підете своєю дорогою.

Хлопці повеселішали. Познайомилися з вартовим.

Попови щодня носили їм свідати, а потім, годині о п'ятій, коли відвідувачі залишали музей, несли обід.

Удень ці люди сиділи у вітрині, а вночі ходили з Поповим по музею, розминали ноги.

Днів через десять у місті заграв військовий оркестр. Іван Йосипович кинувся на вулицю і швидко повернувся назад.

— Чуєш, як грають марш? — весело сказав дружині.

— Чую! А чиї ж то грають?

— Як чиї? Напі, червоні, прийшли в місто. Тепер час і хлопців на волю випускати.

Згодом у музей прийшов і Дмитро Іванович. Він звелів Попову відчинити вітрину й випустити з неї тих, що переховувалися.

— Шкода, що ми не запам'ятали прізвищ цих товаришів, — сказали сестри Попови. — Можливо, вони живі й, прочитавши ці рядки, відгукнуться.

ДОЛЯ «КОБЗАРЯ» З АВТОГРАФОМ ШЕВЧЕНКА

Перед Великою Вітчизняною війною в Дніпропетровському крайовому історичному музеї приділено для експонатів, зв'язаних з іменем Тараса Шевченка, спеціальну вітрину. Серед експонатів був і рідкісний «Кобзар» Т. Г. Шевченка в темно-коричневій палітурці, видання 1860 року.

Для Яворницького ця знахідка була чи не найбільшим скарбом, бо на першій сторінці «Кобзаря» — власноручний напис поета: «Марії Степанівні Козачковській з чоловіком та дітками».

Наприкінці книжки вклеєно листи Т. Г. Шевченка, які посилав він з Орської фортеці до свого близького друга Андрія Осиповича Козачковського⁴⁶.

Як попав цей «Кобзар» до музею? Тут цілий калейдоскоп пригод. Ось що розповідав про це Дмитро Іванович Яворницький:

— У базарні дні я любив ходити на ринок. Там я бачив приїжджих селян, прислухався до їхньої мови, заглядав до крамниць знайомих букіністів, придивлявся, чи не трапиться де часом якась історична книжка чи музейна річ. Мені щастило. Одного разу я натрапив на цінний архів часів Катерини II, який стосувався історії місцевого краю. Це було 1927 року. Повертаючись додому, я зайшов до приватної крамниці купити пару оселед-

ців. Крамар зважив оселедці, вирвав з якоїсь грубої папки аркуш зеленуватого паперу й загорнув у нього мою покупку. Мені впав у очі колір паперу й письмо на ньому. Проглядаючи написане, я одразу ж збагнув, що це важливі архівні документи. Тоді я витяг з кишені два карбованці й купив у продавця весь архів, який складався з двох грубих папок.

Пізніше цей матеріал професор Д. Яворницький опублікував окремою книжкою під назвою: «До історії степової України».

Отак само він натрапив і на «Кобзаря» з автографом Тараса Шевченка. Зайшов на той же базар, тільки не до торговця оселедцями, а до книгаря, що торгував старими книжками.

— Ну, що у вас новенького? — як завжди весело спитав Яворницький (треба сказати, що в Дніпропетровську його знали геть усі, надто літні люди).

Книгар мовчки підвівся з стільця, дістав з верхньої полиці книжку й подав директору музею.

— Подивіться, Дмитре Івановичу, на цю стару книжку, може, вона вас зацікавить.

— Давайте, подивлюся.

Глянувши на книжку, Яворницький мало не зрадив себе і не видав свого хвилювання: до його рук попав справжній скарб. Мало того, що «Кобзар» мав дарчий напис самого Тараса Шевченка, — в ньому були підклеєні листи поета з Орської фортеці.

— Скільки ж вам дати за це?

— Двадцять копійок!

Д. І. Яворницький витяг з кишені двадцять копійок, вручив їх книгареві й, потиснувши на прощання руку, пішов, не оглядаючись, додому. Власне, не пішов, а полетів, бо така цінна знахідка навіть йому не часто попадалася до рук.

Розглядаючи дома «Кобзаря» та листи Тараса Шевченка до лікаря А. О. Козачковського, вчений, розуміється, зацікавився, як це «Кобзар», що був, безперечно, власністю переяславського лікаря Козачковського, попав на катеринославський базар.

Але вченому не поталанило тоді встановити це.

Тоді я звернувся листом до внука А. О. Козачковського Андрія Йосиповича Козачковського, який учителював у Переяславі, й попросив його сказати з цього приводу своє слово.

Ось що відповів мені А. Й. Козачковський:

«Мій дядько, Іван Андрійович Козачковський, полковник старої армії, після війни 1914—1918 рр. жив деякий час у Переяславі, а у вересні 1919 року виїхав додому — в Севастополь. В дорогу взяв з собою подарований колись дідові «Кобзар».

Дядько добрався пароплавом до Катеринослава, потім пересів на поїзд. На станції Синельниково на цей поїзд наскочила банда махновців і пограбувала його. «Кобзар» лежав у невеличкій дорожній скриньці, яку я здав у багаж.

Звісно, махновці найменше цікавилися книжками, і, мабуть, цей «Кобзар» пішов по руках.

Дядько мій, у чому стояв, добрався до Севастополя і незабаром там помер. Наскільки я пригадую, книжка була в червоній палітурці. В кінці книжки вилетено два листи (на цигарковому папері), які писав Тарас Шевченко моему дідові із Орської фортеці. Ці листи опубліковано...

З пошаною *А. Козачковський*.

Який шлях пройшов «Кобзар» Тараса Шевченка, поки попав до Катеринослава, — важко сказати. Згаданий вище книгар купив його за безцінь в замурзаного хлопчиська, який бігав по базару й вигукував: «Кому «Кобзаря», дешево віддам!»

Дмитро Іванович довго зберігав заповітну книжку в себе дома, а потім приніс її в музей і поклав у вітрину.

З особливою любов'ю збирав професор Яворницький усе, що стосувалося життя й творчості поета. Поряд з «Кобзарем» у вітрині лежали також інші документи.

Найдієвіші з них були — автобіографія Кобзаря, яку написав Т. Г. Шевченко 1860 року російською мовою, а біля неї — лист з Борзни від П. О. Куліша, доданий до цієї автобіографії і надісланий до катеринославського приятеля П. І. Зуйченка⁴⁷. Були там і оригінали документів про заслання Тараса Шевченка та лист поета до свого побратима — артиста М. С. Щепкіна.

1909 року видано книжку Д. І. Яворницького під назвою: «Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка», в якій автор зазначив, що виторг від продажу цієї книжки піде на спорудження пам'ятника великому Кобзареві.

Мандруючи по Україні й далеким закутках Росії, Дмитро Іванович ніколи не забував про Т. Г. Шевченка і розшукував у старих людей та букіністів матеріали, зв'язані з життям геніального співця.

Неоціненну знахідку — документи-оригінали про заслання Т. Г. Шевченка в далекий Закаспійський край — Д. І. Яворницький дістав 1905 року в зав'язаного антиквара Ф. С. Романовича, що працював тоді в Ростові-на-Дону, й заплатив за них 150 карбованців.

Ці документи, як розповідав Яворницький, Ф. С. Романович придбав у свого товариша — офіцера, який їздив у Новопетровське приймати справи після закриття цієї фортеці⁴⁸.

Заслугує на увагу також історія уривка справи про переведення Т. Г. Шевченка з одного заслання до віддаленого й гіршого.

1883 року в м. Оренбурзі викладач Оренбурзького інституту благородних дівць, а пізніше директор першого реального училища в Катеринославі

Микола Пилипович Вавилов якось зайшов в одну крамничку купити собі тютюну. Хлопчик, даючи йому тютюн, загорнув його в піваркуш паперу, писаного з обох боків моторною писарською рукою⁴⁹. Вдома М. П. Вавилов, розглядаючи цей аркуш, натрапив на рядки, що стосуються слідства «рядового Тараса Шевченка», про сувору заборону писати й малювати, а також переведення його у віддалені райони Оренбурзького краю.

Прочитавши цього папірця, М. Вавилов затремтів од хвилювання. Він одразу ж кинувся до тієї крамнички, де годину тому купував тютюн, щоб докладно розпитати, як цей папірець попав до господаря крамниці та чи не збереглося в нього ще якихось документів.

Розводячи руками, він сказав: «Ці папери ми купили у фортеці на пуди для обгортання товару; багато з них розійшлося, а ця, в яку хлопчина загорнув вам тютюн, була остання».

Чверть віку цей історичний уривок лежав у М. П. Вавилова. Після його смерті Д. І. Яворницький довідався, що цей документ не пропав і зберігається в дружини небіжчика.

В січні 1908 року Дмитро Іванович пішов на квартиру Вавилової:

Ваша Катерино Федорівно, ви зробите велике діло, коли отой папірець про Шевченка віддасте до музею. Ваше ім'я повік не забудуть.

Додому Дмитро Іванович повертався з новим, дорогим скарбом. Згодом і цей уривок він поклав назавжди у Шевченкову вітрину.

У фондах та експозиціях Дніпропетровського музею зберігається також 12 портретів поета, намальованих на полотні олією. Деякі з них були виготовлені до революції, а частина — в радянський період. Авторі більшості оригінальних портретів Т. Шевченка — невідомі. Але є портрети Тараса Шевченка, що їх намальували художники Бочкарьов, Арканкін, Лобачов, Цибін.

Привертає велику увагу картина «Т. Г. Шевченко», яку випалив на дереві один із народних умільців. Гадають, що ця робота належить петриківським майстрам і ще за життя Дмитра Івановича була подарована йому, а він од себе потім подарував музеєві.

Зберігається в музеї також бюст Тараса Шевченка заслуженого діяча мистецтв республіки Страхова і оригінальний бюст невідомого автора.

Коли Тарас Шевченко мандрував по річці Орелі, що недалеко від Верхньодніпровська впадає в Дніпро, він зробив там кілька малюнків. На двох із них змальовано узбережжя річки, на третьому малюнку зображено дві кам'яні баби з світильниками. Ці кам'яні баби довго стояли в гирлі річки Орелі, а потім за клопотанням Яворницького їх перевезли в історичний музей.

Багато Дмитро Іванович зробив, щоб прославити великого Кобзаря поміж людьми міста й села. Коли він був у Катеринославі почесним головою ювілейного комітету по вшануванню сторіччя з дня народження поета, то виступав з доповіддю на урочистих зборах про Шевченка, організував концерти кобзарів, часто виступав в учбових закладах з лекціями про життя й творчість поета.

В ювілейній статті, присвяченій Кобзареві, Яворницький писав:

«Шевченко буде жити, поки світитиме сонце, поки сьятимуть зорі, поки стоять світ увесь, поки житиме люд на землі, а ім'я його було, є й буде святе для всіх тих, у кого є жива душа й живе серце в грудях»⁵⁰.

Д. І. Яворницький ще здавна був невтомний пропагандист Шевченка. 1886 року в Петербурзі з його ініціативи вийшла в світ поема Т. Шевченка «Гайдамаки». Її пречудесно ілюстрував побратим історика — О. Г. Сластьон, а зворушливу передмову до неї написав Яворницький.

В особистому архіві Дмитра Івановича Яворницького зберігався довгий час ескіз пам'ятника Т. Шевченкові. Історія цього ескіза така.

Ще на початку ХХ сторіччя Яворницький, за порадою членів комісії по спорудженню пам'ятника поетові, звернувся до І. Ю. Рєпіна з проханням зробити ескіз пам'ятника. Але до революції цей благородний задум не міг здійснитися. Однак Яворницького не покидала думка про спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченкові, і він звертається з цим проханням до Рєпіна вдруге. Це було в останні роки життя художника. Рєпін гаряче сприйняв цю пропозицію і вже почав працювати над збиранням матеріалів та виготовленням ескізів.

1928 року Дмитро Іванович одержав од Рєпіна листа й невеличкий малюнок, на якому зображено Кобзаря в солдатській безкозирці; він замріяно схилився біля перекинутої тачки, — певно, щось думає писати.

Тільки кволе здоров'я Рєпіна, а згодом і смерть, завадили йому здійснити свій творчий задум. Але ескізи пам'ятника й понині зберігаються в музеї Т. Г. Шевченка в Києві, як свідки глибокої пошани двох великих людей — І. Ю. Рєпіна та Д. І. Яворницького — до геніального сина українського народу.

ВІД ЛИСТА ДО ПАМ'ЯТНИКА

Пасічник Тихін Іванович Дудка познайомився з професором Яворницьким восени 1922 року трохи незвичайним способом. Тоді він уперше завітав до Дніпропетровського музею. Біля виходу з приміщення зустрілася йому група студентів, а серед них сивий, середній на зріст чоловік.

— Як жалко, — сказав він, дивлячись на Дудку, — що люди недооцінюють користі від того, що носять свої голови непокритими, а в приміщенні особливо.

Тихін Іванович був тоді в шапці і догадався, що зауваження стосується не когось іншого, а саме його. Знявши шапку, Дудка не розгубився й запитав:

— Скажіть, будь ласка, чи не будете професор Яворницький?

— Я.

— Так дозвольте мені, селянинові, який давно хотів побачитися з вами, потиснути вашу руку.

Дмитро Іванович привітався з ним.

— Хто ж ви такий будете? Звідкіля ви?

— Я родом з Соловянського району, — відповів Дудка.

Тоді Дмитро Іванович обернувся до студентів, які групою юрмилися біля нього, і сказав:

— Ну, хлопці, тепер ви самі йдіть по музею, а я займусь оцим вусатим гостем.

Коли вони залишилися на самоті, професор спитав:

— Що ж вас найбільше цікавить у музеї?

— Мене все цікавить, що тут є, що зібрано вашими руками. Одне тільки мені не подобається.

— Що саме?

— Навіщо ви портрет Катерини виставили? Скільки ж горя й сліз вона завдала селянам!

— Бачите, голубе, — сказав Дмитро Іванович, — так не слід розглядати експонати. На них треба дивитися з історичного погляду. Одне діло — портрет, а друге — послухайте, що розповідають наші екскурсанти. Ось тоді ви й зрозумієте як слід.

Потім Дмитро Іванович повів пасічника Дудку по музею, а під кінець запросив до свого кабінету й подарував йому копію листа запорожців до турецького султана.

— Це візьміть собі на пам'ять, — сказав він.

— Е, ні. Ви мені, будьте ласкаві, підпишіть, од кого й для кого, — попросив Дудка.

— Це можна.

Дмитро Іванович узяв перо й написав: «На добрий спомин від Д. І. Яворницького Тихонові Івановичу Дудці».

В селі до дірок зачитали той веселий подарунок.

Незабаром обставини знову звели Дудку з Яворницьким. Селяни села Олександрополя (Лугове) Новопокровського району з ініціативи Т. І. Дудки та О. М. Лаврушка надумали спорудити в себе пам'ятник Тарасові Шевченку. Відповідальним за збирання коштів і побудову пам'ятника призначено голову кооперативу демобілізованого червоноармійця Олександра Михайловича Лаврушка.

Характерно, що це діялося після воєнної розрухи, селяни були бідні, напівголодні, але любов до геніального співця України була вища за основні потреби. Люди охоче вносили гроші, борошно, просо, навіть насіння свиріпи. Зібрано вської всячини на 400 карбованців. До них додали ще 300 карбованців з культурфонду кооперації. Ці гроші селяни довірили Т. І. Дудці та О. М. Лаврушку й відрядили їх до Катеринослава, щоб придбати погруддя Т. Г. Шевченка.

І ось Дудка й Лаврушко в Катеринославі. Пошуки майстерні, яка виготовляла б погруддя, кінчилися невдачею — спеціальної майстерні в місті не було. Тоді Дудка згадав про Д. І. Яворницького і вирішив порадитися з ним, де можна було б придбати погруддя Шевченка.

Дмитро Іванович схвилювався, почувши про їхні заходи.

— Велике діло робите ви, люди. Велике й благородне.

— Порадьте ж нам, Дмитре Івановичу, до кого звернутися, в кого шукати підтримки? — прохали селяни з далекого села.

— Раджу вам зайти спершу до художнього музею. Там є майстерня, можливо, в ній і виготовлять для вас погруддя Шевченка.

Вони послушали поради вченого. Зайшли в художній музей, а там з них заправили за погруддя Шевченка 2000 карбованців. Бракувало, виходить, 1300 карбованців. Де ж їх узяти? Що робити?

Побідкалися селяни й вирішили знову піти до Дмитра Івановича — ану порадить і допоможе! Він уважно їх вислухав і сказав:

— Гаразд. Ідьте додому, а я з ними сам побалакаю.

Т. І. Дудка і О. М. Лаврушко подякували професорові й поїхали додому. Через тиждень вони одержали від професора Яворницького листівку, в якій він писав:

«Шановний Тихоне Івановичу!

Ваші з Лаврушком клопоти про придбання погруддя Тараса Шевченка не пропали дарма. Я все тут улаштував. Приїздіть і забирайте погруддя Шевченка. Нехай щастить Вам!

З широю пошаною *Д. Яворницький*».

Брати погруддя приїхав Т. І. Дудка — і зразу ж до Яворницького.

— Все гаразд, — упевнено сказав Дмитро Іванович. — Ідіть в художній музей, я домовився, для вас зроблять погруддя Шевченка за ті 700 карбованців, що ви їх зібрали на селі. Та не забудьте ж на постаменті зробити напис, — додав Дмитро Іванович.

— А який же ви порадили б зробити напис?

— Думаю, що добре промовлятимуть такі слова:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.

— Чудові слова! Спасибі вам, Дмитре Івановичу, неодмінно зробимо цей напис.

Дудка пішов у художній музей і справді заплатив за погруддя тільки 700 карбованців. З радістю він забрав погруддя й привіз його в село Олександрополь, а згодом на подвір'ї школи поставили пам'ятник. Цей пам'ятник і нині стоїть там.

— Спасибі Дмитрові Івановичу, — згадує Дудка. — Це він допоміг нам придбати в той тяжкий час погруддя улюбленого Кобзаря. Ми й досі не знаємо: чи він різницю сам доплатив, чи домовився, щоб виліпили для нас погруддя Шевченка за дешевшу ціну.

ГІСТЬ З КОБЗОЮ

Улітку 1929 року Дмитро Іванович прочитав біля парку ім. Шевченка афішу. В ній сповідалося, що в робітничих клубах та палацах Дніпропетровська виступає кубанський кобзар Безщасний.

Приходить того дня Дмитро Іванович в музей і каже мені:

— А ви чули, що в місті з'явився якийсь кобзар? Я щойно читав афішу. Виступає він у Чечелівці, в робітничих районах. Ви сходіть туди, побудьте на концерті, послушайте його, придивіться, якщо це справжній кобзар — запросіть його до мене. Так і скажіть, що з ним хоче познайомитись Яворницький.

Пішов я в клуб, побув на концерті, побачив кобзаря. Це був кременний, середнього зросту чоловік років п'ятдесяти, з такими вусами, як носив Тарас Шевченко. Одягнений він у червоний жупан, сині штани, підперезаний шовковим поясом. Він таки справді чудово грав на кобзі й співав стародавніх і сучасних українських пісень. Після кожної пісні його тепло вітали й щоразу просили повторити ту чи ту пісню.

Як тільки закінчився концерт, я пішов за лаштунки, познайомився з кобзарем і попросив його відвідати музей та побачитися з професором Яворницьким, який так любить кобзу й кобзарів.

— Чули ви про нього? — спитав я кобзаря.

— Чув, але не бачив. Тому побачитися з ним — велика честь для мене.

Завтра неодмінно прийду.

Кобзар Безщасний рівно о дев'ятій годині прийшов до музею в повному спорядженні — з кобзою під рукою. Я відрекомендував його професорові, який нетерпляче чекав кобзаря в своєму кабінеті. Привіталися.

— Сідайте, розкажіть, звідкіля ви приїхали до нас, хто ваші батьки? — спитав Яворницький.

— Я сам з Кубані. Граю на кобзі вже років, мабуть, тридцять. Батьки мої розповідали, що дід був запорозький козак. Чи так це, чи ні — не знаю, а кажу те, що чув од батьків.

— Добре! А що ж ви вмієте грати, що співаєте?

— Я виконую українські стародавні й сучасні пісні: сумні й веселі. На концертах співаю під свою кобзу про Байду, про Морозенка, про трьох братів азовських тощо, а під кінець — жартівливі: «У Києві на риночку», «Ой кум до куми залицявся», «До вдовиці я ходив» та інші.

— Ану, вшкварте мені про Байду, — попросив професор.

Тепла, дружня зустріч ученого надала кобзареві сміливості. Вдарив кобзар по струнах, чудовим баритоном заспівав про Байду, і засяло обличчя Дмитра Івановича.

— Та й добре ж ви граєте! Аж за душу бере.

Дмитро Іванович розповів гостеві про історію кобзи, про славнозвісного кобзаря Остапа Вересая, потім повів його по музею, а звідти — до себе на обід.

Ми добре знали, що коли Дмитро Іванович когось запрошує до себе на обід, — це найвища нагорода, це честь і доказ того, що гість прийшовся до душі.

П'ять днів гостював кобзар у Дмитра Івановича, п'ять днів лунала музика в його будинку.

— Що ж ви робили всі ці дні? — спитали ми кобзаря.

— Грав, співав, а Дмитро Іванович слухав, записував, брав на ноти пісні, казав, що увійдуть до історії. Спасибі, й чарчиною пригощав — без цього, мабуть, і кобзар не кобзар.

У неділю Дмитро Іванович прийшов з кобзарем у музей. Настрій в обох був чудовий.

— А знаєте, що я оце надумав? — звернувся до нас Яворницький.

— Що?

— Сьогодні неділя. Людей у музеї буде багато. Нехай наш кобзар заграє і заспіває прямо в музеї. Як на вашу думку?

— Нам здається, що це чудова ідея, — підтримали ми Дмитра Івановича.

До центрального залу музею занесли стільця, сів на нього кобзар, провів рукою по струнах, — і полилася пісня: «Ой Морозе, Морозенку...», а за нею інші — «Бура на Чорному морі», «Побратався ясний сокіл».

Пісні кобзаря рознеслися по всьому музею. На несподіваний концерт зійшлося багато слухачів. Це була жива ілюстрація до історії пісні й музики на Україні.

Я стежив за Дмитром Івановичем. Він був зачарований піснею. А коли кобзар узяв останній акорд історичної пісні, що нагадала історикові славу Січ, з його очей покотилися сльози. Раптом Дмитро Іванович швидко підійшов до кобзаря, обійняв його, поцілував. Потім повільно пішов до свого кабінету.

А в залі ще довго лунали чарівні українські пісні.

СТО ТИСЯЧ

Дмитро Івановича довгий час хвилювала добудова музейного приміщення. Старе приміщення музею стало малим, тісним. Нове ж, велике, чудове приміщення, закладене ще 1912 року на зразок Каїрського музею, лишалося не закінченим. Цьому перешкодила війна, що спалахнула 1914 року.

Якось до музею завітав нарком освіти УРСР М. О. Скрипник. Його дружньо зустрів і показав музейні експонати сам директор.

Користуючись нагодою, Дмитро Іванович нагадав Скрипникові, що експонати гинуть, псуються, нові археологічні речі ніде розмістити. Отже, треба швидше закінчити добудову приміщення, тим більше, що воно стоїть уже двадцять років — тріскається, вивітряється, руйнується.

— А скільки треба грошей? — спитав Скрипник.

— Тисяч сто.

— Гаразд, поклопочу: гроші знайдемо.

Минув рік. На листи відповіді не надходили. Тоді Яворницький вирішив поїхати до Харкова і поговорити з наркомом освіти особисто. До тодішньої столиці України вирушили вони разом з ученим секретарем музею П. Є. Матвієвським.

В приймальні Скрипника зібралось чимало людей. Довелося чекати близько двох годин. Академік нервувався.

— Доки ми стовбичитимемо тут? Мені, зрештою, сімдесят п'ять років, я з дороги... Ходім звідси! — сердито сказав він секретареві музею.

— Ну що ж, ходімо.

Цю репліку почули. Навздогін кинувся особистий секретар наркома — довгий, з рудою борідкою чоловік.

— Вибачте, Дмитре Івановичу, вас чекає Микола Олексійович, прошу...

— То що, може, вернемось? — спитав Яворницький свого помічника.

— Вернімося!

Зайшли до кабінету. Скрипник підвівся, вийшов з-за столу й привітався.

— Пробачте, Дмитре Івановичу, що затримав. Слухаю вас, у якій це справі завітали?

— Та в якій... Ви ж обіцяли сто тисяч на добудову приміщення, а досі ні копійки... То як — будуть гроші чи не будуть?

— Обіцяти я обіцяв, але з грішми в нас зараз скрутувато. Ваш музей справді перевантажений. Думаю, що з цього становища є один вихід: деякі речі доведеться передати іншим музеям, а ті експонати, що стосуються пам'яті Т. Г. Шевченка, варто передати до Києва, до музею ім. Шевченка. От і місце звільниться!

— Що кажете? Забрати з музею експонати, які стосуються Шевченка? Ні, цього не буде. Доки я живий — цього, кажу, не буде! Ви знаєте, як я добував ці речі? Скільки я сховавав, скільки з'їздив, які витрати зробив?!

— Суперечки вважаю за непотрібні. Я — нарком, наказую... Дмитро Іванович зрозумів, що мова перейшла на офіціальний лад. Він одразу ж спохмурнів і, підвівшись, сказав:

— Бувайте здоровенькі!

Через півроку Скрипник приїхав до Дніпропетровська. Задзвонив телефону.

— Зустрічайте наркома!

— Добре, зустріну, — спокійно відповів директор.

Співробітники відчули, що Яворницький щось задумав, і почали хвилюватися. Біля музею зупинилась одна, друга, третя машини. На порозі з'явився Скрипник, за ним — інші гості.

— Дмитре Івановичу, — кажемо йому. — Гості приїхали, зустрічайте.

— Та чого ви турбуєтесь, зустріну! Це вже моя справа.

Директор підвівся й тихенько пішов до дверей. У вестибюлі зупинився, дивиться на Скрипника такими очима, ніби вперше бачить.

— Драстуйте вам.
— Драстуйте, Дмитре Івановичу.
— Хто ж ви такий будете?
— Я? — усміхнувся гість. — Та ж Скрипник.
— Який же Скрипник? Чи не той, що обіцяв мені торік сто тисяч на добудову музею?
— Схоже, що я.
— Ага. А ви член профспілки?
— Звісно! Наркомові не можна бути позаспілковим.
— Антоніно Костянтинівно, — звернувся Яворницький до старенької касирки. — Скільки там платять у нас за квитки члени й не члени профспілки?
— П'ятнадцять копійок платять члени профспілки і п'ятдесят копійок — не члени профспілки.

— Чули, Миколо Олексійовичу? — жартуючи, сказав Дмитро Іванович. — Якщо ви справді член профспілки, то підійдіть до каси й візьміть квитка за п'ятнадцять копійок, а хто позаспілковий, то нехай бере за 50 коп. Бо музей наш бідний на гроші. Нам їх тільки обіцяють, а не дають.

Нарком смикнув себе за вуса, та одразу ж зорієнтувався і, обернувшись до оточуючих, спитав:

— А ви, товариші, члени профспілки?
— Аякже, Миколо Олексійовичу.
— Тоді ходімо по квитки, — посміхнувся він і перший рушив до каси.

У цей час Яворницький стояв, схрестивши руки, й спостерігав, як гості брали вхідні квитки.

Музейні працівники розгубилися. Що ж тепер буде? Але поки що все було гаразд, — гості, усміхаючись, підходили до академіка Яворницького.

— Всі взяли квитки? — спитав Дмитро Іванович.
— Усі, всі, — відповіли йому.

— Ну, а тепер, шановні гості, бачите он стрілочки? Вони показують, звідки треба починати огляд музею. Ви люди письменні, бувалі, будь ласка, ідіть і розглядайте експонати.

— Ні, Дмитре Івановичу, — звернувся до нього М. О. Скрипник, — просимо вас, проведіть нас по музею. У ваших устах і експонати оживають.

— Добре. Ходіте, тільки не гнівайтесь на мене, коли зачеплю десь за живе.

І Яворницький повів гостей знайомити з музеєм, з його скарбами.

Під кінець екскурсії Яворницький повів Скрипника в підземелля музею і показав йому там сотні ящиків з речами, здобутими археологічною експедицією під час будівництва Дніпрогесу. Всі вони лежали запаковані, їх ніде було виставити.

— От бачите, що робиться! — розводив руками Яворницький.

Микола Олексійович Скрипник почував себе трохи незручно, вибачався.
— Ну що ж, доведеться почекаати. Гроші все-таки знайдемо, музей добудуємо. Не гнівайтесь, Дмитре Івановичу, все буде гаразд.

— Добре: поживемо — побачимо.
— Що ж у вас ще є нового? — поцікавився Скрипник, оглянувши музей.
— Є скарб, який ми знайшли, коли досліджували берег Дніпра біля Запоріжжя. Хочете — покажу?

— Охоче подивимося, покажіть, будь ласка, — зацікавився Скрипник.
Дмитро Іванович повів наркома і його товаришів у відділ релігійних культур музею, відкрив скриню, а звідти обережно витяг скарб, який знайшов мотлодій археолог музею В. А. Грінченко. Там був срібний орел, залізна зброя, золоте оздоблення кінської зброї, причому не часів козаччини. Орнаментовка свідчила, що скарб належить до VIII століття нашої ери.

— Бачите, Миколо Олексійовичу, були б у нас гроші, ми ширше дослідили б ті місця Дніпра, що будуть затоплені. Багато скарбів піде на дно. А шкода.

— Скільки ж вам треба грошей?
— Та я вже боюсь і просити... Треба п'ятдесят тисяч.
— Ці гроші, Дмитре Івановичу, дасть вам окрвиконком. Я думаю, що голова окрвиконкому та секретар окружного комітету не будуть заперечувати, — звернувся Скрипник до керівників округу.
— Та доведеться допомогти.

— От і добре!
Прощаючись, М. О. Скрипник щиро подякував Яворницькому за його невтомну працю, за цікаву екскурсію в минуле.
Але відвідування на тому не закінчилося. Коли гості рушили до виходу, Яворницький згадав раптом і гукнув навздогін:

— Стійте! А розписку! — звернувся він уже до голови окрвиконкому.
— Яку розписку?

— Розписку на ті п'ятдесят тисяч, що пообіцяли для експедиції. Так буде надійніше. Бо слово як слово: сказав та й забувся.
Але в окрвиконкомі цього разу не забули: через п'ять днів музеєві було виділено з місцевого бюджету п'ятдесят тисяч карбованців.

На ці кошти Д. І. Яворницький довершив археологічні розкопки в районі Дніпрогесу до кінця.

ВІД ЩИРОГО СЕРЦЯ

Дмитра Івановича Яворницького як ученого та людину великої душі знали люди різних верств. А найбільшу популярність він мав серед учителів і селян. Знали його й діти багатьох шкіл, де він був частим гостем.
Зиму з 1921 на 1922 рік країна тяжко перебула внаслідок громадянської

війни та неврожаю. Нелегко було тоді й Дмитрові Івановичу, тим більше, що йому було шістьдесят сім років. Недоїдання підточувало його здоров'я, валило з ніг. Про це дізнався вчитель (нині пенсіонер) Михайло Іванович Лоян, який учителював у Таромській школі.

— Коли я почув,— казав він,— що Дмитро Іванович прихворів та має нестаток з харчами, одразу ж вирішив допомогти вченому.

Особистих достатків у Михайла Івановича не було, і тому він звернувся до своїх учнів:

— Любі діти! Ви пригадуєте професора Яворницького, з яким ви бачились у школі?

— Знаємо!..

— Він тепер ослаб, хворіє, та й з харчами в нього не все гаразд...

— Так, може, треба допомогти йому? — гуртом загули діти.

— Я так і думав, що ви зрозумієте мене з перших слів і скажете своє тепле слово. Дуже вдячний вам за це, мої любі. А тепер так: хто що зможе — чи картоплину, чи яйце, чи жменю борошна або пшона, — приносьте завтра до школи, а тут вирішимо, як надіслати вашу допомогу вченому.

Повернувшись із школи, діти передали слова вчителя своїм батькам. Другого дня в школу наносили всякої всячини, звісно, потрошку.

Михайло Іванович був радий, що його вихованці та їхні батьки виявилися такими людьми, чуйно відгукнулися на його заклик.

У неділю вдосвіта, в березні місяці, п'ять хлопчиків із своїм учителем прибули до Дніпропетровська. Йдуть до будинку Дмитра Івановича, хвилюються, чи прийме професор їхню допомогу? Правда, вона була дуже скромна, та йшла від широкого серця, з пошани до свого вченого. Це їх втішало й заспокоювало.

Підійшли до дверей, сіпнули за ланцюжок. Тиша. Подзвонили ще раз. Згодом почули, як хтось тихо підійшов до дверей. Не запитуючи наперед: «Хто там?» — відчинив двері. Бачать, перед ними сам Дмитро Іванович — сивий, блідий, з запалими очима. Привіталися. Гості трохи розгубилися, засоромилися, мовчать, не знаючи, з чого почати свою розмову. Дмитро Іванович помітив це й шанобливо запросив їх до себе:

— Прошу, заходьте, таромчанські гості...

— Дякуємо.

Школярі боязко йшли з клунками в руках слідом за своїм учителем. Їх одразу вразили чудово розмальовані стіни вітальні. Ось козак Мамай, далі он — кобзар під вербою грає. Ще в передпокою вони побачили старовинну скриню з намальованим на ній запорожцем, казан, в якому січовики варили страву, бубон, по якому довбиш бив клепалом, щоб скликати на раду козаків, а он далі на коні — запорожець Супрун з списом у руках, а на списі — голова татарина. Дітям здавалося, що вони потрапили не в звичайний будинок, а до музею.

Та ось учитель, затаючись від хвилювання, взяв у дітей клунки й підійшов з ними до Дмитра Івановича.

— Візьміть, Дмитре Івановичу, від нас цей скромний подарунок. Це діти, учні мої, принесли вам.

Дмитро Іванович розгубився, зніяковів. Він був зворушений увагою школярів.

— Навіщо це? Ви ж самі тепер у нужді живете! Як можна! Ні, ні. Цього не треба, — сказав професор.

— Та це, Дмитре Івановичу, все своє, не куплене. Не соромте нас, візьміть, будь ласка. Ви для нас дорога людина, — благав Лоян.

— Ну, спасибі, велике спасибі вам! — сказав зворушений Дмитро Іванович. На очах у нього виступили сльози. Учні помітили це, одвернулися; потім, як горобці до проса, кинулися до стін і стали з великим захопленням розглядати картини, музейні речі, що були виставлені у вітринах другої кімнати.

Дмитро Іванович підійшов до хлоп'ят і снітав їх:

— Що, дітки, цікаво?

— Еге, — гуртом відповіли діти, всміхаючись до професора.

Школярі посміливішали. Почали самі задавати питання. Дмитро Іванович довго водив їх коло вітрин, давав пояснення.

Михайло Іванович і його учні стали збиратися додому. Господар одягся, щоб провести їх за поріг. Та не втерпів, пішов з ними далі.

— Я вас, дорогі мої гості, проведу до самого музею і покажу найголовніші скарби, що я зібрав за своє життя.

— Що ви, Дмитре Івановичу, не треба. Ваше здоров'я не дозволяє так довго водитися з нами, — шанобливо сказав Лоян.

Але Дмитро Іванович категорично відхилив їхні турботи про його здоров'я і повів гостей у музей. Там він показав етнографічний та запорозький відділи. Потім пішов до кабінету, виніс і подарував дітям свій твір «За чужий гріх».

Прощаючись, Дмитро Іванович дуже дякував дітям за турботи і просив частіше навідуватись, не забувати його й далі.

Учні були дуже задоволені, що побачили музей і послушали пояснення самого професора.

ДАРУНОК З КУБАНІ

Навесні 1926 року до музею зайшов високий на зріст, стрункий, середніх літ чоловік. Службовцям музею одразу ж впала в очі військова виправка відвідувача. В правій руці незнайомий тримав якусь загадкову річ, загорнуту в газету.

Директора музею Д. І. Яворницького ще не було.

Взявши квитка, гість пішов оглядати музей, а тим часом з'явився і Д. І. Яворницький.

Доглядачка музею Марія Іванівна Попова підійшла до незнайомця й шепнула йому на вухо:

— Ви, здається, питали директора музею?

— Так, питав.

— Ото він пішов, — кивнула головою в той бік, де тихенько йшов Яворницький.

— Дякую.

Відвідувач енергійним кроком підійшов до директора музею.

— Професоре, я до вас!

— Будь ласка, прошу. А хто ви будете? — подікавився Яворницький.

— Я з Кубані, козак Антін Іванович Башта. Приніс вам, Дмитре Івановичу, одну штуку.

— Покажіть, що там у вас за штука.

Коли Башта розгорнув газету й показав директорові свою шаблю, Дмитро Іванович засяяв, а потім міцно обійняв і поділував козака.

Шабля була вся срібна, добре оздоблена і дуже подобалася Дмитрові Івановичу.

— Де ж ви, козаче, її доскочили? — подікавився професор.

— Скажу. Цю шаблю в день мого одруження подарував мені близький приятель. Довго я зберігав її, в походах з нею був, а тепер вирішив подарувати її музеєві.

Приймаючи від Башти шаблю, Дмитро Іванович радісно сказав:

— Такої шаблюки в музеї ще не було. Добра шаблюка, козацька!

Через деякий час Антін Іванович знову зайшов до музею. Як же він був здивований, коли побачив, що його шабля висить у вітрині над шаблею кошового отамана Івана Гладкого.

Антін Іванович підійшов до професора Яворницького та й каже:

— Що ж це ви, Дмитре Івановичу, зробили?

— А що? — здивувався професор.

— Та хіба ж я вище за отамана Гладкого, коли мою шаблюку зверху повісили, а його внизу?

— Бачите, голубе сизий, у музеї ніколи ще не було такої гарної шаблюки. Я виставив її на видному місці для того, щоб усі бачили, яка чудова річ з'явилась у музеї.

Після цього Антін Іванович Башта частенько зустрічався з Дмитром Івановичем і щоразу в них зав'язувалася цікава бесіда.

— Я не раз переконувався, — казав Башта, — що маю перед собою людину великої душі, яка все своє життя віддала на службу людству.

У своїх розповідях про історію експонатів Яворницький справді прищеплював любов до науки, до праці, до своєї рідної Батьківщини.

СКАРБИ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ

Матеріальна культура селян Катеринославщини експонувалася в етнографічному відділі музею. Дмитро Іванович Яворницький збирав до музею все, що зроблено руками трудівників, що було в їх ужитку — одяг, взуття, усякі хатні речі, здебільше: миски, ложки, кочерги, чаплії, заслінки, скрині, різні інструменти шевців, ткачів, ковалів, шаповалів, старовинні вози, плуги, борони, опріч того — неводи, риболовні сітки, рагелі, хватки, верші.

В селах Дніпропетровщини дівчата та молодіці любили розмальовувати сухими фарбами комини, сволоки, слухові вікна, скрині тощо. Робилося це дуже виразно й барвисто. Частіше малювали квіти, трави, дерева, рідше птахів та людей. Слід сказати, що малюнки ці були дуже вдалі. До 1923 року їх налічувалося в музеї понад тисячу.

Дмитро Іванович казав, що раніш українські етнографи не звертали на це уваги і не збирали такого матеріалу. Не було таких зразків малювання навіть у столичних музеях.

Зібрав Дмитро Іванович і виставив у музеї багато глиняних, полив'яних та просто розмальованих мисок, полумисок, глечиків і кухликів. Коло цього посуду стояв український весільний стіл, на якому лежали коровай, шишки, а зверху — уткнуте в глечик гільце, без якого не буває весілля. Трохи далі від весільного столу — ціла колекція писанок з різними малюнками: бочечками, ялинками, гребельками, гарбузовим цвітом, рум'янком — аж сорок вісім різновидів.

Писанки — теж дуже коштовний матеріал для того, хто цікавиться творчістю народних умільців. Коли пильно придивляєшся до малюнків, зроблених на писанках, то мимоволі відчуваєш, як тебе вражає художній смак і велика різноманітність мотивів, які ведуть свій початок ще з давніх часів.

Орнаментика писанок привертала до себе увагу різних учених — українських, російських, чужоземних; етнографи написали вже про неї багато наукових розвідок, хоч усе це ще далеко не останнє слово науки про писанки.

Дмитро Іванович перший на Катеринославщині зібрав велику колекцію української народної вишивки XIX — XX сторіч. Це, в основному, плахти, сорочки, рушники, хустки, килими, верхній одяг. Особливо вражає багата колекція петриківських орнаментів XX сторіччя.

Яворницький був частим гостем у петриківців. Він знав там усіх майстрів, що славилися своїми художніми малюнками, зібрав у них найрізноманітніші варіанти декоративного розпису й виставив усе те в музеї. Вчений заохочував обдарованих майстрів удосконалювати своє мистецтво, підтримував їх морально й матеріально.

Тісний зв'язок Яворницького з петриківськими майстрами допоміг їм розвинути й удосконалити своє мистецтво.

Десь 1923 року Тетяна Якимівна Пата одержала від Д. І. Яворницького тепло листа. Він широко просив її відкласти все й прибути до нього в дуже важливі справі. Другого дня Пата прибула до Яворницького додому.

Вчений тепло зустрів гостю.

— Коли я був у Петриківці,— почав Дмитро Іванович,— і побачив ваші розписи, я стояв мов зачарований. Ви, безперечно, талановита людина. Ваші золоті руки, голубко, треба цілувати.

— І видумаете таке, порепані руки цілувати! Хіба я пані?

Яворницький нахмурився. Він уважно слухав просту селянку-трудівницю.

— Що правда, то правда — ви не пані, ви більше за пані: руки багатьох панянок не варті навіть вашого мізинця. От що. Краса рук не в піжності, а в тому, на що вони здатні, що вони можуть створити для людини. Отож, Тетяно Якимівно, бережіть свої руки. Прийде час — їх шанобливо будуть цілувати. Запам'ятайте це!

Після теплої розмови Дмитро Іванович запросив гостю випити з дороги чаю. Потім пішли в музей. Яворницький познайомив Пату з експонатами, повів до етнографічного залу.

— Ану, гляньте своїм свіжим оком, чого тут не вистачає?

— Мабуть, петриківських розписів! — усміхаючись, нерішуче сказала Пата.

— Ви вгадали. За цим я вас і привів сюди. Дуже прошу, Тетяно Якимівно, розмалуйте нам стіни цього залу.

— Добре. Тільки чи догоджу? Не знаю, як воно вийде...

— А ви зробіть так, як умієте.

Через кілька днів стіни етнографічного відділу музею зацвіли чарами — квітами, від яких ніби повіяло степом.

Як тільки Дмитро Іванович заходив у музей, він перш за все прямував у цей відділ, довго милувався неповторними розписами. А потім одного разу викликав художника Василя Степановича Соляника і попросив його скомулювати з цих малюнків панно. Художник охоче погодився. 1929 року фото цього панно було опубліковане в першому томі збірника Дніпропетровського крайового історичного музею.

Колекція різноманітних малюнків петриківських майстрів і нині зберігається в фондах музею. А 1960 року в Дніпропетровському музеї було відкрито виставку праць народних майстрів села Петриківки, присвячену Декаді української літератури й мистецтва в Москві.

Мистецтво петриківських народних умільців — це гордість нашого краю. В їх композиціях часом можна побачити химерні, фантастичні форми рослин, квітів, ягід, овочів, метеликів. У великих панно трапляються зображення птахів, яких немає в природі.

Найстарішим майстром у селі Петриківці є Тетяна Якимівна Пата. Їй 80 років. Вона стала засновником славнозвісного петриківського орнаменту. Цю обдаровану просту людину прийнято до членів Спілки художників

України. Вона виховала ціле покоління майстрів декоративного малювання, і нині їй надано звання заслуженого майстра народної творчості УРСР і нагороджено орденом Трудового Червоного прапора.

Праці Т. Я. Пати та її учнів відомі всій країні. Приємно відзначити, що панно та фризи її роботи прикрашують стіни музеїв Москви, Ленінграда, Києва, Львова й Дніпропетровська. А коли була організована Всесоюзна сільськогосподарська виставка в Москві, то петриківські майстри на чолі з Т. Я. Патою розмалювали спеціалізовану крамницю кустарних виробів у павільйоні Української РСР.

Декоративне мистецтво по-справжньому розвивається після Великого Жовтня. 1936 року в селі Петриківці була відкрита школа декоративно-прикладного мистецтва. Там викладала Т. Я. Пата, яка підготувала десятки чудових майстрів декоративного розпису. Серед них — Ф. Панко, В. Соколенко, сестри Віра й Галина Павленко, Г. Клименко та інші. Праці багатьох з них виставлені в музеях Канади, Чехословаччини, США, Франції, Югославії, Бельгії, Індії, експонувалися на Всесвітній виставці в Брюсселі 1958 року.

* * *

Повертаючись одного разу з роботи, знайомий професор Яворницького Дмитро Захарович Стрекозов зупинився біля трамвая, що проходить поблизу парку Шевченка. Дивиться, а з трамвая виходить Дмитро Іванович і щось тримає під пахвою. Він був у синіх окулярах і помацки підходив до вихідних дверей. Знаючи про те, що Дмитро Іванович на старість погано бачив, Стрекозов швидко підбіг, підхопив його під руку.

— А, це ви, Дмитре Захаровичу! Що ви тут поробляєте?

— Йду додому.

— А що це у вас за пакунок?

— Присядьмо на лавці, я покажу вам коштовну річ.

Тут недалеко від трамвайної колії вони й присіли на лавці. Дмитро Іванович обережно розпакував свою ношу.

— Бачите, що я добув? — з радістю і веселою усмішкою хвалився він.

— Що ж то за штука?

— Це керсетка, українська жіноча кофточка без рукавів. Річ старовинна й дуже коштовна, — пояснював Дмитро Іванович.

— Де ж ви її добули?

— Добув у Чечелівці. Ви розумієте, тричі вже їздив до клятої баби. Ну й бісова ж баба, такої скупердяги за все своє життя на бачив. Вона з мене загилила таку ціну, що розумній людині і на думку не спаде.

— Скільки ж вона запросила?

— Двісті карбованців!

— А за скільки ж ви взяли цю керсетку?

— За сто тридцять карбованців.

— Чи можна побачити директора?
— Зараз його ще немає. Почекайте. А що у вас до нього, які справи?
— Та я з села: привіз з собою деякі фотокартки. Чи не пригодяться вони для музею?

— Покажіть!
Залізник показав пачку фотокарток. Секретар музею уважно розглянув їх і сказав:

— Цікаві у вас фотокартки, думаю, що Дмитрові Івановичу вони сподобаються. Але вам доведеться трохи почекати.

Чекати Залізникові не було часу, бо він поспішав до крамниць, щоб не спізнитися потім до поїзда. Тоді секретар йому й каже:

— Я дам вам його домашню адресу. Запишіть: «Майдан Шевченка, п'ять».

— Дякую!

Секретар пообіцяв розповісти про ці фото Яворницькому.

Дуже жалкував Залізник, що в той день, як він був у музеї, йому не вдалося побачитись з професором Яворницьким. Повернувшись додому, він зразу ж кинувся лаштувати фото, щоб надіслати їх ученому поштою, а за одним заходом і листа.

Залізник писав:

«Шановний Дмитре Івановичу, дорогий професоре!

Пробачте мені, що я лізу до вас з своїми фотокартками. Був я в музеї, та за браком часу мені не пощастило з вами побачитись. Ваш секретар, напевне, розповів про мене, бо він бачив фотокартки. Отже, надсилаю вам купу фотокарток. Подивіться, будь ласка, якщо там знайдете щось путяще, — заберіть їх для музею. Тут сфотографовано селянські весілля, старих людей у характерному одязі, віджили техніку тощо. Був би радий, якби ви порадили мене хоч би невеличкою відповіддю.

Щиро вітаю і земно кланяюся».

Коли Дмитро Іванович одержав бандероль від Залізника й глянув на фото, він страшенно зрадів. Уважно переглянув їх і того ж дня приніс до музею. Він зібрав науковців-етнографів, показував фотознімки й хвалив Залізника за вдалі сюжети, за його доброякісну працю.

— Ці фотокартки мають для музею велику цінність: вони показують побут і життя краю, — казав Яворницький. Він попросив у секретаря паперу й тут же з любов'ю став писати:

«Шановний Марку Микитовичу!

Щирісінько дякую Вам за прислані фотознімки. Тут багато чого є цінного для науки. Фотографуйте й далі все те, що відображає побут людей. Прикладаю мов-звертання до вчителів про збирання етнографічного й фольк-

лорного матеріалу. Було б добре, якби ви записували цікаві слова й вислови селян та надсилали мені для українського словника, який я пишу вже давно. Будете в місті — зайдіть до мене.

З щирою пошаною Дм. Ів. Яворницький».

Одержавши цього листа, Марко Микитович з більшим запалом узявся збирати матеріали й фотографувати старовину. А згодом послав фотознімки й записані слова. Послав і чекав, що скаже вчений. Нарешті надійшла відповідь. Цей лист Марко Микитович зберіг. Оскільки лист має великий інтерес для етнографів, наводимо його цілком.

«Вельмишановний Марку Микитовичу!

Ваші фотознімки я одержав і гаряче, від щирого серця, дякую вам за них. Це є живі картини з живого життя українського народу, дорогий матеріал для науки етнографії. Йдіть і далі по тому ж шляху: знімайте характерні типи людей, їх житла, одягу, хазяйські приладдя, худобу — все, що коло чоловіка й для чоловіка. Записуйте народні пісні, казки, прислів'я, загадки, окремі виразні слова, лайки, вуличні прізвища — в усьому цьому виявляється душа, серце, розум, бажання живого чоловіка. Ви приклали до Вашого листа тільки 13 українських слів, а які ж вони характерні та виразні! Давайте ж мені, давайте побільше таких слів! Не пропускайте мимо себе й таких слів, які звучать соромливими словами. Для науки немає соромливих слів. Іноді в таких словах криється глибока старовина, яка значила зовсім не те, що вона значить зараз. Ви от носите ім'я Марка, а ось скільки б'юся, щоб дізнати, чого той Марко топчеться по пеклу, а й досі того не довідівся. Відкіля пішла ця поговорка, і як це пояснює сам український народ, ні один славіст мені того не довів. Я не можу зараз дати Вам матеріальної допомоги, щоб облегчити Вашу роботу, бо Ви самі добре знаєте, яке ми нині переживаємо безгрішшя. А проте, коли в нас забряжчать у кишені побрязкачі, то ми не пошкодуємо розтулити перед Вами свого гаманця, щоб дати Вам допомогу ширше розгорнути свою працю на ниві рідної науки.

Про той матеріал, який є в нас у музеї, ви не турбуйтеся, бо про нього турбується сама держава.

З щирою та правдивою до вас повагою

25/XI 1930 р.

Дм. Ів. Яворницький».

— У цьому листі я відчув стільки тепла й справжньої доброзичливості, — казав Залізник, — що загорівся великою охотою служити для вченого й для музею: фотографувати, збирати для науки все, що біля людей і для людей. Збирав і не раз надсилав цей матеріал Дмитрові Івановичу!

Між ученим і фотографом-селянином зав'язалася тепла дружба. Вже трохи пізніше Дмитро Іванович запросив Залізника прийти до нього додому.

«Вельмишановний Марку Микитовичу!

Я хотів би за всяку ціну бачити вас у себе вдома. Ким і де ви працюєте? Яка у вас сім'я? Коли у вас є змога, то приїдьте до мене та захватить портрет свого батька, якщо він є.

25/III 31 р.

З щирою пошаною Дм. Яворницький».

Одержавши цього листа, Залізник відклав усі справи й не поїхав, а полетів у Дніпропетровськ. Йому дуже кортіло побачити, який же він є, той професор, що так тепло листується з ним і добросердно запрошує його до себе.

На майдані Шевченка Марко Залізник знайшов будинок номер п'ять. Натиснув на кнопку. За дверима почувся голос:

— Хто там?

— Це я, Залізник, із Удачної.

— А-а! Залізник! Заходьте, заходьте! — ласкаво запросив Яворницький. — А ваше прізвище не просте — історичне, першим його оспівав Тарас Шевченко!

Дмитро Іванович потиснув руку і запросив гостя до світлиці.

Тут Марко Микитович передав Яворницькому свої етнографічні фотографії, а за одним заходом свого зошита, в якому карлочками були записані селянські пісні, нові слова, які ввійшли в ужиток колгоспників. Це були найдорожчі дарунки для вченого.

Дмитро Іванович підвівся з свого крісла, підійшов до Залізника й сів біля нього на канапі. А потім, щось пригадуючи, сказав:

— Ви мені нагадали одну людину, яка дуже багато мені допомогла в збиранні народних дум.

— Хто ж це був?

— Десь тисяча дев'ятого року поїхав я в маєток Алексеева подивитися на його колекцію з української старовини. Там познайомився з свинарем Степаном Івановичем Зеленохатом. Цей свинар добре грав на сопілці, багато знав народних пісень, казок, приказок, загадок. Він був письменний. А голова — природний талант. Кожного разу, коли з ним зустрічався, я заповнював всю свою записну книжку духовним скарбом.

Цікава розмова між ученим і фотографом тривала ще довго. Стрілка годинника вже порушила режим у цьому будинку. Але Дмитро Іванович не пускав гостя, він усе глибше й глибше проникав у його душу, цікавився життям.

— А як же ви, в глухому селі та ще в дореволюційні часи, стали фотографом?

— А це було так. Ще юнаком, після закінчення двокласної школи, я читав у газеті таку об'яву: «Хто хоче заробити 100 карбованців у місяць, придбайте в Харкові за чотири карбованці апарат «Фотокартонет». Батько мій був людина побожна, він категорично виступив проти мого задуму. «Ти,

Марку, викинь з своєї дурної голови отой фотоапарат, — яось нагримав він. — Оце діло від сатани!» Тоді я лотай від батька зібрав од шедрування, поспання та поздоровлення з Новим роком чотири карбованці, сховавши до поштаря, і він допоміг мені оформити замовлення. Через тиждень я одержав посилку з фотоапаратом і приладдям до нього. З того часу я не розлучаюся з цим ділом — став фотоамактором.

Дмитро Іванович уважно слухав Залізника, інколи всміхався, перепитував окремі слова та вислови. Залізникова мова була чиста, селянська, не зіпсована, характерна для типових українців.

— Так у вас, виходить, є великий досвід! Це ж прекрасно. Отакого чоловіка я й шукав.

— Воно-то прекрасно, але й не дуже: були в мене і приключки з цим фото, були й невдачі.

— Які ж приключки? — спитав Яворницький.

— Це було під час війни 1914—1918 років. Мене забрали до війська, послали полковим фотографом. І ось там вийшла okazія.

— Яка?

— Ось яка. Іде мені назустріч командир полку. А я зняв свого кашкета та й кажу: «Драстуйте, з середою будьте здорові!» Він спочатку аж чмихнув, а потім визвірився на мене злима очима та як гаркне: «Струнко! Ти хто такий?» Я кажу: «Фотограф, ось мій документ!» — «В стрій, на передову! Мені фотографі не потрібні!»

І опинився Залізник на передовій позиції, був поранений, а все ж носив свого фотоапарата, з ним не розлучався і в госпіталі, і все своє життя. Яворницький вислухав цей епізод, добре посміявся, потім вийняв книжечку й щось записав до неї.

— Так от що, Марку Микитовичу, йдіть до мене фотографом. Пишіть заяву, а завтра я дам наказа, щоб зарахувати вас до археологічної експедиції на літній сезон. Як, відпустять вас з колгоспу?

Залізник з великою охотою прийняв запрошення керівника експедиції стати фотографом. А щоб не було будь-яких непорозумінь, він попросив академіка написати про це листа до голови колгоспу ім. Дем'яна Бедного.

Правління колгоспу не перечило. Тоді Залізник з дружиною та матір'ю взяли квитки й приїхали просто до свого знайомого, Д. І. Яворницького. Професор гостинно прийняв їх. Уже надвечір Залізник спитав Дмитра Івановича:

— А де ж ми, своєю капелюю, будемо ночувати?

— Як де? Тут, у мене. Забирайте оцю, поряд з моїм кабінетом, кімнату та й живіть там, як дома. Але одна умова: гуляйте собі в Дніпропетровську скільки вам треба, а на сніданок, обід і вечерю бути всім зі мною за столом.

Через два дні мати й дружина Залізника, впоравшись з своїми справами, повернулися назад, а Марко Микитович приготувався їхати Дніпром до експедиції. Але Дмитро Іванович тимчасово відклав цю подорож.

— Тепер, — каже він, — небувала повинь на Дніпрі. Вам треба їхати до Вовніг, а там вода піднялася на вісімнадцять метрів — таке було сімдесят п'ять років тому. Будьте ви в мене, поки спаде вода. А щоб ви не сумували, зайдімо до мого кабінету.

Зайшли. Залізник глянув на шафи з книгами, на гори аркушів, списаних рукою вченого, а потім спитав Яворницького:

— Який у вас, Дмитре Івановичу, режим і над чим ви зараз працюєте?

— Закон мого життя такий: о шостій годині я вже на ногах, до дванадцятої ночі пишу, працюю над словником, над історичними матеріалами. Цю роботу я виконую більше стоячи.

Потім Дмитро Іванович повів гостя до залу й показав йому «домашній музей». На стінах і на столах десять різних старовинних годинників: одні з них кують зозулями, другі грають, треті дзвонять. Тут різні статуї, оригінальний український посуд, усякі коштовні європейські вироби й церковне начиння. Залізник глянув на ці рідкісні скарби й жартома спитав:

— Як це вас, Дмитре Івановичу, не розкуркулили?

— Е-е-е, голубе: не штука загнути крюка! Це ж не мое — музейне. Там немає вже де поставити експонати, тому несуть їх сюди, в мій будинок, так би мовити, у філіал музею. Довелося мені, Марку Микитовичу, скуштувати в житті всякого — і солодкого і гіркого, а більш за все ковтав гірке... Та як бачите — живучий, працюю для науки і для людей далі.

Дмитро Іванович підійшов до свого столу, сів і знову за перо. Залізник ліг відпочити на канапі, що стояла проти кабінету. Яворницький витяг з шафи три томи й підніс їх Залізникові.

— Візьміть ці книги та прогляньте їх — це історія запорозьких козаків — те, чому я присвятив усе своє життя.

Залізник читав їх три дні. Читав і думав собі: «Яку ж треба мати голову, щоб написати отакенні томи? Отож, мабуть, недаремно кажуть: учений чоловік видющий, а неучений ходє з зав'язаними очима».

І раптом у фотографа виникла ідея — зафіксувати вченого за працею. Дозвольте, Дмитре Івановичу, я вас проти цього вікна сфотографую з вашими творами. Сідайте на оце крісло й візьміть у руки всі свої твори.

Дмитро Іванович як засміється, як зарегоче, аж Залізник розгубився. Фотограф ніяк не міг второпати, чого професор так сміється. Розгублено спитав:

— Може, я що не так сказав, то пробачте мені.

— Ні, ви, голубчику, все добре сказали, але навіщо ви хочете мене на старості літ задавити?

— Як? — злякався Залізник.

Дмитро Іванович знову зайшовся сміхом. А потім встав з крісла й підійшов до шафи з книжками.

— Бачите одю шафу?

— Бачу.

— Так от, до речі, цю шафу, різблену та поцяцьковану перламутром, робив великий майстер, а подарував мені її один французький письменник. Бачите оді книжки? Оце все мої твори, а їх далеко перевалило за сотню. Так хіба ж я зможу їх удержати на руках, як ото ви сказали?

Залізник покрутив головою і здивовано спитав Яворницького:

— Чи вже ж ото все ваші твори?

— Все мої.

— Ог-го!.. Ну й напузирили ж ви їх!

Почувши це слово, Дмитро Іванович перепитав його й зразу ж — до словника.

— Ну, якщо так, — каже Залізник, — то сідайте в крісло, а я накладу на ваші коліна стільки книг, скільки витримаєте.

— Гарзд, давайте! З мене малював Ренін запорозького писаря, фотографував мене першокласний майстер Е. Й. Федорович, але ніхто з них не придумав такого, як оце ви!

Залізник поклав на коліна Яворницького понад десять важкуватих книг. — Мабуть, досить, Марку Микитовичу, а то більше не витримаю, розпадеться тоді ваша споруда, — попросив Дмитро Іванович.

Залізник швидко встановив штатив, навів апарата і напрочуд удало сфотографував Яворницького з його творами — один раз без окулярів, а другий раз — в окулярах.

Дмитро Іванович, добре насміявшись, утомився і тут же, сидячи в кріслі, задрімав. Цей момент Залізник теж зафіксував. І добре зробив, бо таких фотознімків з Яворницького досі ще ніхто не робив. Вони були останні в житті Яворницького.

Одного ранку, після сніданку, Дмитро Іванович узяв Залізника під руку й пішов з ним до музею. Дорогою Яворницький питає:

— А чи знаєте, Марку Микитовичу, в скільки оцінювали наш музей ще до революції?

— Цікаво, в скільки ж?

— В двісті тисяч золотом! Хто тільки в ньому не був, хто тільки до нього не заходив!..

Директор музею з гостем пішли по залах оглядати експонати.

— А що це за старовинна бандура? Де ви її дістали?

— Ця бандура має цікаву історію. Прочув я, що на Полтавщині живе один відомий бандурист і грає він на запорозькій бандурі. Я сів на поїзд і туди. Розшукав його, запросив до Катеринослава. Тут допоміг йому виступити на концерті. Бандурист заробив чимало побрязкачів. Тоді я йому й кажу: «Друже мій, залиште свою стару бандуру в музеї, а собі придбайте нову, дзвінку, оздоблену». Бандурист погодився. І ось музей збагатів ще на запорозьку бандуру. Якийсь козарлюга-запорожець розважав свою душу, граючи на ній... — сказав замислено Дмитро Іванович і раптом повернувся до Залізника: — А знаєте, яка то честь була колись для людини зватися

запорожцем, належати до коша славного на весь світ січового лицарства? Чимало титулованих осіб, російських офіцерів-дворян та іноземців допомогалися колись, щоб їх записали до реєстру війська Запорозького низового. Той же перший вельможа катерининських часів і фаворит цариці Катерини II граф Потьомкін вписався до Січі, і козаки, що завжди давали новакам якесь смішне прізвисько, називали його Грицьком Нечесою, певно, за ту напудровану перуку, яку носив цей «січовик» за тодішньою модою. Вписався до коша і майбутній фельдмаршал Кутузов, який був тоді ще молодим офіцером російської армії і встиг визначитися хоробрістю під час війни з турками 1769 року. Почесне ім'я «запорожець» дістав також «бригадир і кавалер» князь Голіцин. Такої ж честі доскочив 4 серпня 1770 року всесвітньовідомий вчений «астрономической экспедиции главный предводитель, артиллерии бомбардирского полка господин поручик Христофор Леонтиев Эйлер» та багато інших.

В отакій шані був колись власник цієї бандури та його товариство!.. А ця бандура ввійшла і в новітню історію: її змалював Репін, і той малюнок уміщено в книжці «Запорожье в остатках старины и преданиях народов». Он воно як! А ось, до речі, й малюнки Репіна. Тут їх кілька десятків. Спасибі Іллі Юхимовичу, моєму землякові, за те, що подарував їх нашому музеєві.

У травні 1931 року Дмитро Іванович порадив Залізняка їхати до експедиції не дубом по Дніпру, а поїздом. Через місяць, коли спала вода в річці, до Вовніг приплив і голова експедиції — академік Яворницький.

До нього на квартиру прибули з Києва чотири студентки-практикантки. Вислухавши їх, Дмитро Іванович призначив дівчат до археологічних груп, які вели розкопки в різних пунктах Дніпра. Продаючись, Дмитро Іванович побажав їм успіху і кинув жартівливу репліку:

— Ідіть, працюйте з любов'ю, а як вийдете заміж, так щоб нам більше народили археологів, а то старі йдуть на пенсію, а молодих щось я не бачу...

— Ходімо сьогодні до сільради, нам же треба там зареєструватись! — сказав якимось Дмитро Іванович, звертаючись до Залізняка.

— Ходімо!

Дмитро Іванович надів білий костюм, капелюх, світлозахисні окуляри, взяв ціпок, і вони пішли до сільради. Привіталися. Залізняк помітив, що їх прийняли спочатку сухо, не вельми привітно. Хтось навіть тихенько шепнув: «Це, мабуть, якийсь буржуй!» А коли Яворницький, цей артист слова, почав розповідати про подорож Катерини II по Дніпру, а потім з гумором розповів про свою зустріч з махновцями, всі роти пороззявляли. Кинули свою роботу й стали уважно слухати розповідь ученого. Вже через годину вони заприятелювали з ним: до експедиції поставилися тепло, весь час допомагали археологам транспортом, квартирами й харчами. А на квартиру до Яворницького плавом дивили і селяни, і місцеве начальство. Одного разу він зібрав майже все село і прочитав лекцію про археологічні розкопки та культуру

тих людей, які жили в цих же Вовнігах тисячі років тому. Там були знайдені кам'яні вироби: ножі, свердла, скрибочки, наконечники стріл та списи.

— От що, Марку Микитовичу, ви сфотографуйте мені всі добути тут речі в натуральну величину, — звелів професор.

Селянському фотографові ще не доводилося мати діло з такими речами, але він, будучи з природи кмітливим чоловіком, добрав способу: клав один сірничок поряд експоната, а другий, для порівняння, примощував біля матового скла. Виходило те, що хотів Дмитро Іванович. Професор похвалив розторопного фотографа і дав йому складніші завдання.

Багато селян, які жили понад Дніпром-Славутою, добре знали свого давнього знайомого Д. І. Яворницького. Надвечір, коли вже стала менша спека, він узяв з собою Залізняка й пішов до знайомих селян, щоб пошукати якоїсь старовини; і якщо не пощастить придбати якусь старовинну річ, то хоч би сфотографувати її.

— Матеріал, — казав Дмитро Іванович, — треба добувати просто з живого джерела, з живої мови народу.

В одного селянина Дмитро Іванович знайшов пречудесну скриню; вона добре збереглася і була оздоблена українським орнаментом.

— Цю скриню сфотографуйте мені, це дуже рідкісна річ з цікавими візерунками. Згодом вона буде в музеї, а поки що — зніміть її.

Проходячи повз село, Дмитро Іванович помітив, що біля Вовніг розташувалася циганський табір. Він підійшов до них, оглянув їхні шатра, вози, коней, навіть зазирнув у халабуду на возах, а потім обрав найтипівішу сім'ю і просив Залізняка зафіксувати момент, коли циган саме кув залізо, а циганка з люлькою в зубах сидить біля горна і нагнітає повітря в горн.

— А навіщо вам цигани? — подікавився Залізняк.

— Як навіщо! Цигани вже кінчають своє мандрівне життя. Отож для історії це фото якраз і пригодиться.

В той час, коли працювала археологічна експедиція, з хлібом та іншими продуктами було сутужно. За постановою уряду, членам археологічної експедиції і копачам, які виконували нелегку фізичну працю, видавали по двійний робочий пайок. Коли закінчили археологічні розкопки, їм належало одержати 25 пудів борошна. Дмитро Іванович зібрав колектив експедиції і спитав:

— Скажіть мені: чи тут є голодні між вами?

— Ні, немає! — гуртом відповіли.

— Так от що — двадцять п'ять пудів належного нам борошна зі складу Солонянського райвиконкому — не брати, а передати державі. Обійдемося! Отакі дотримуюсь я думки! — сказав, як зав'язав, Яворницький. І, подумавши, додав: — Хіба, може, от що: передайте пекареві моє прохання: нехай спече велику, пишну українську паляницю. Повеземо її в музей і виставимо напоказ відвідувачам, щоб знали, який ми їли, їмо й будемо їсти хліб на Україні.

...Тихо, спокійно й велично несе свої води Дніпро-Славути, обминаючи зустрічні гострі та високі скелі. Вранці, тільки почало світати, до берега підплив човен. В нього сів Дмитро Іванович та два археологи — А. В. Добровольський і П. І. Смоличев — і рушили вниз, ближче до Дніпрогесу, де працювали інші групи великої експедиції.

— Ну, як тут у вас, діла, козаки? — спитав Яворницький молодого археолога В. А. Грінченка.

— Все гаразд! Знайшли скарб — золоті й срібні речі древньої культури, майже все переплавлене.

— Добра знахідка. Дякую за старання, вам пощастило. А ще чим мене порадуєте?

— Ось із котлована вимито землесосом п'ять мечів і кілька візантійських монет, гляньте, будь ласка.

Дмитро Іванович кинувся розглядати мечі. Ці мечі — не звичайні, їх довжина сягає одного метра, а завширшки вони десять сантиметрів. Лезо було з обох боків орнаментоване золотими візерунками. Очевидно, вони попали під час якоїсь загадкової катастрофи аж на дно Дніпра, швидко замулилися й через те лишилися майже неушкодженими іржею. Лише дерев'яне руків'я розпалося, а срібний дріт, яким скручувалось руків'я, зберігся. Спеціалісти стверджують, що тим мечам три тисячі років.

Одного разу Дмитро Іванович запросив до кабінету музею вченого секретаря і сказав йому:

— Викличте сюди телеграмою всіх археологів, проведемо нараду.

Через три дні з'їхалися до музею археологи. Дмитро Іванович заслухав їхні звіти, а потім підвівся з крісла, оглянув присутніх і промовив:

— Тут ось яка справа. Підходить час, коли пороги навіки сховають під воду деякі історичні місця, канали, острови будуть затоплені. Я вирішив оце зібрати вас до музею, сісти з вами на дуба «Січовика», що я вже приговорив у лодманів, і в останній раз проїдемося козацьким ходом. Як ви на це? Згодні?

— Так це ж добре, Дмитре Івановичу, краще й придумати не можна, — відповіли археологи.

5 серпня 1931 року в дуб сіло 23 чоловіка. Вже хотіли рушати, але чекають команди сімдесятишестирічного отамана цієї екскурсії Дмитра Івановича. Він когось чекав. Аж глядь на гору, а там у парку Шевченка біжать до берега дванадцять письменників, які прибули з Харкова, щоб з Яворницьким проїхатися востаннє на дубі до Кічкаса.

— От кого я ще чекав! — сказав Яворницький, усміхаючись. — Адже я вчора одержав телеграму, щоб узяти їхню братію з собою.

В дубі стало тридцять п'ять чоловік. Залізник прицилівся і сфотографував їх. Після цього дано сигнал, і дуб відчалив од берега.

Перша ночівля була у Волоському. Невтомний Дмитро Іванович усю дорогу розповідав їм усяку всячину. Дехто з письменників писав нотатки в свої дорожні книжечки.

Дорогою Дмитро Іванович проспівав кілька старовинних козацьких пісень. Йому підтягували гучні молоді голоси екскурсантів. Стали наближатися до Ненаситця.

— Ну, хлопці, знімайте з себе все, залиште тільки труси! — звелів Дмитро Іванович. — Не бійтесь, але обережність не завадить.

— Держіться, хлопці! — гучно вигукнув лодман, напологши на весла.

Раптом як шугоне дуб у безодню, і вода вмить залила все товариство. В багатьох тьохнуло під серцем. І зразу ж дуб вискочив на рівну воду. В човен налилося води. Йі швиденько вичерпали. Коли ревище порога залишилося позаду, почувлися жарти й сміх. Дехто з гостей зблід, але, дивлячись на спокійне обличчя старого Яворницького, який сидів поруч лодмана, намагався приховати свій мимовільний страх.

...Настала осінь. Пішли дощі. Археологічна експедиція закінчила свою роботу. Фотограф Залізник успішно впорався з своїм завданням.

— Ну, Марку Микитовичу, дякую вам за сумлінну працю. Ви, козаче, виправдали мої сподіванки. Спасибі, велике спасибі вам!

Залізник знову повернувся до свого колгоспу. Але листування з Яворницьким не припинилося. Марко Микитович надсилав і далі етнографічні матеріали, рідкісні фотознімки та сердечні слова подяки за добру науку.

СУПЕРЕЧКА З ПОМІЩИКОМ

На широких степах поміщика Ераста Бродського у Верхньодніпровському повіті стояло багато могил, а на них кам'яних баб. Про цього поміщика далеко йшла слава як про великого скинару. Дорога археологам на його степи була назавжди закрита.

Бродський тільки невеличку частину своєї землі зорював під посіви, а тисячі десятин цілини, вкритої тирсою та пирієм, залишав під випас. По ній ходили величезні отари оведь і череда рогатої худоби. Хоч селяни бідували без землі, тоді як широкі поміщицькі лани були під випасом, та Бродському було байдуже.

Старі люди розповідали, що коли Бродський продавав пшеницю, то підсилав до чистого зерна вагон пилуги, яку селянські дітлахи збирали для нього по дорогах.

Дмитро Іванович приїхав на станцію Ерастівку, вийшов з поїзда і пішки пройшовся до маєтку Бродського, що за п'ять кілометрів від станції Ерастівки.

Бродський зустрів гостя холодно і насторожено. Він уже знав Яворницького й догадувався, що його приїзд до маєтку не обійдеться без того, щоб чимось не поступитися.

— Яким це побитом, Дмитре Івановичу, ви забилися у наш край? Що привело вас до мене? — примруживши очі, подікавився Бродський.

— Могили та кам'яні баби привели мене сюди.

Бродський зразу ж нахмурився. Але Дмитро Іванович знав одне дошкульне місце в цього пана — його шанолубство. Цим він і скористувався тепер.

— А чого це вас, Дмитре Івановичу, тягне на мої степи, хіба могили вирости тільки на моїй землі? Вони ж є і в інших краях!

— Що правда, то правда — є, але там немає таких господарів, як ви. Я вважаю за краще звернутися до вас — людини тямущої, свідомої, культурної, яка вміє шанувати пам'ятки минувшини і, розуміється, допоможе в археологічних дослідженнях могил. Як ви на це?

— Так я й знав. Ну що ж, беріть копачів та розкопайте отут, поблизу маєтку, дві могили, — неохоче погодився господар степу.

Дмитро Іванович подякував і другого дня зранку, поки Бродський ще не передумав, почав розкопки. У могилах знайдено кістяки, стрілочки, наконечники списів, луків, залізні речі.

Бродський і сам любив старовину. Тому час від часу приїздив на баскому вороному жеребці й уважно розглядав викопані там речі.

На другий день розкопок археологові пощастило. Дмитро Іванович знайшов найдорожчі речі — не золото, не діаманти, а кам'яні форми — виливниці, призначені для литва бронзового знаряддя, яким у давні часи користувалися люди. Та недовго вчений милувався цією знахідкою, бо про неї зразу ж довідався Бродський: він немов з-під землі з'явився біля могили.

— Ану, Дмитре Івановичу, покажіть виливниці.

Археолог неохоче показав рідкісну знахідку. Бродський узяв її до рук, цмокнув язиком, оглянув, а потім категорично сказав:

— Ці виливниці я заберу собі, а все інше, що ви знайдете, — беріть у музей.

— Як це собі? — здивувався археолог. — Це ж музейний скарб!

— Земля моя, могили мої і те, що в могилах, — теж моє. Отож буде так, як я сказав.

Нахабство поміщика обурило вченого. Яворницький одразу ж припинив розкопки й пішов порадитися до свого доброго приятеля Павла Федоровича Тушкана — директора дослідної станції і середньої сільськогосподарської школи, яка була на землі Бродського.

— Біда, Павле Федоровичу, — розводив руками Яворницький.

— Що сталося, яка біда?

— Та як же, — бідкався археолог, — супостат Бродський забрав викопані кам'яні формочки для литва. Як вам це подобається?

— Ви не хвилюйтесь. Я спробую вплинути на нього, може, він поверне до музею. А поки що, мій друже, спочиньте, а я тим часом розповім вам про свої мандрівки до поміщиків. Хочете?

— Будь ласка, послухаю: ви мені обіцяли викласти всі подробиці, слухаю.

Агроном Тушкан, щоб вибрати підхоже місце для школи й дослідної

станції, відвідав багато поміщиків, оглянув їхні землі, ставки, ліси. Про свої враження від цих зустрічей він докладно розповів Яворницькому. Типи й характерні риси поміщиків, про які він розповів, наштотхнули Дмитра Івановича на думку написати книжку «Поміж панам».

В цьому художньому творі Яворницький показав цілу галерею поміщиків і земських діячів, замінивши їхні справжні прізвища. Це був суворий викрок устрою, що породив і виховав цих непотрібних світові людей, які знали тільки карти, горілку та розпусне життя.

Розпрощавшись з Тушканом, Яворницький повернувся до Катеринослава. З думки не йшли виливниці. Він узяв перо й написав до Бродського листа. Яворницький просив його передати музеєві виливниці хоч би на час, щоб зробити з них копії. Але той категорично відмовився виконати прохання.

Згодом з приводу цього Дмитро Іванович послав до Тушкана листа, в якому виклав свій гнів і обурення. Ось кілька рядків з цього листа.

«Любий і дорогий куме, Павле Федоровичу!

Так паскудний Бродський і не дав мені камінців для того, щоб зробити з них моделі! Нехай же він, анахтим, підкладе їх собі під боки в труну на той світ! Зате я дуже радий, що побував у Вас, бачив Вас, балакав з Вами і одібрав од Вас коштовний лексичний матеріал. Із Вашого «Словничка» я узяв у свій більше ста слів, яких не було ні в словнику Грінченка, ні в моєму власному...

Усією душею Ваш Д. Яворницький»⁵¹.

2/VII 1914 р.

Боротьба за виливниці тривала. Після довгої сварки й умовлянь з боку Тушкана і Яворницького поміщик мусив поступитись. Він, нарешті, віддав виливниці, щоб тільки зняти з них копії. Яворницький забрав оригінали виливниць і зразу ж виставив їх у музей.

Хоч як приндився й казався Бродський, але ні оригіналів, ні копій цих формочок він уже не одержав. Вони назавжди лишилися в музеї.

Під цими виливницями виявився напис: «Знайдені Д. І. Яворницьким при розкопках могил біля ст. Ерастівки».

Через деякий час Бродський виявився в музеї.

— Я приїхав по виливниці, час-бо їх повернути.

— Це ви так думаєте, що час, а я іншої думки: не збираюсь їх повертати.

— Чому?

— А тому, що на своїх степах і могилах — ви господар, а тут — я. Там було по-вашому, а тут по-моєму. З народного музею речей не повертаю. Бувайте здоровенькі!

В цей день, коли завітав до нього Позняков, Дмитро Іванович вів за собою екскурсію лєнінградських учителів. Пояснення робив російською мовою. Всі уважно слухали. І ось одна наймолодша дівчина якось знехотя йшла у хвості екскурсії, взяла та й присіла на сволок запорозького куреня. Коли Дмитро Іванович побачив це, зблід і припинив пояснення. А потім звернувся до старенької бабусі Дібрової — доглядачки музею:

— Подайте отій молодій пані моє крісло, бо вона, напевне, втомилась. А я, сімдесятип'ятирічний дід, пройдуся з вами далі по музею...

На дівчину всі глянули. Вона почервоніла, встала з сволока й кинулася до гурту, але перед цим підійшла до професора й попросила вибачити їй.

Екскурсія посувалася далі. Зайшли до відділу, де стояло сільськогосподарське знаряддя.

— Що це за дивний плуг? — спитав Іван Іларіонович.

— Перед вами — плуг, в якому тільки один граділь має довжину два метри. Ми здобули його в одного заможного селянина. В цей плуг запрягали три пари волів. Бідняк чи середняк не могли ним користуватися, бо не мали тягла. Тільки багатому він був під силу. Плуг, як бачите, непомірно великий, незграбний, граділь і чепіга зроблені з букового дерева, в ньому тільки леміш та чересло залізні. Це — старовинна й відстала техніка дев'ятнадцятого — двадцятого віків. А ось вам уже друга техніка — залізний плуг: він легший, зручніший. Це вже прогрес. А гляньте на оце фото. Тут зображено трактора «ХТЗ» — це витвір сучасної доби. Сюди волів уже не треба — вся сила в моторі, а біля нього — вмілі руки людини.

Керівник екскурсії повагом переходить далі. Він зупиняється біля виробу людини з золотими руками.

— Подивіться на оцю дерев'яну миску. Не подумайте, що ця миска зроблена на галушки або вареники — ні. В середині, як бачите, руками дотепного вмільця вирізьблено обличчя Тараса Шевченка. Ви тільки гляньте, гарненько придивіться, як майстерно виконана ця рідкісна робота! А це ж трудився простий чоловік — селянин. Два роки він працював. Яка ж сила керувала цією людиною? Ви скажете, що покликання, талант! А я скажу от що: мало мати природний талант, треба мати глибоку любов до рідної культури, треба всім серцем, усією душею любити невмирущого Кобзаря! Напевне в цього майстра-умільця було те й друге — талант, покликання й любов.

Далі Дмитро Іванович вивів екскурсію з музею до кам'яних баб, які оточували музей, немов солдати.

— Розкажу вам про одну кам'яну бабу, яку я добув в одного селянина з Підгорного. Поїхав я туди, розшукав того селянина і бачу: стоїть біля двору кам'яна баба, але вже пошкоджена. Вона правила за стовп у тинку. З обох боків цієї баби господар видовбав дірки, в які вставив лати. Я познайомився з цим дядьком і питаю його: «Що ж це ви, чоловіче, зробили

з пам'ятником старовини? Хіба ж ви не знаєте, що є закон — усі кам'яні баби здавати до музею, а ви почали псувати! Як можна?

Бачу, дядько злякався, закліпав очима і вже не знав, як вийти з біди. А потім так несміливо підійшов до мене та й каже: «Я ладен віддати бабу, так тинок же звалиться, на чому ж він буде триматися?» — «Не турбуйтеся, — так тинок же звалиться, на чому ж він буде триматися!» Пішов я до механіка радгоспу кажу, — добрий чоловіче: щось придумаємо!»

Кам'яні баби.

і попросив його допомогти дядькові замінити в тинку кам'яну бабу дерев'яним стовпом, щоб тинок не звалився. Замінили. Викопали цю бабу з землі, звільнили її від обіймів лат. «Беріть, — каже дядько, — везіть її до музею». «Е, ні, — кажу йому, — що ж я тепер — на плечах її понесу до музею, чи що? Коли викопали, то й везіть її в Дніпропетровськ». Дядько довгенько вагався, чухав пазуху, а потім звалили гуртом цю бабу на автомашину й повезли до музею. Хоч у цієї баби і «ребра» вибиті, та не біда — голова й руки в неї цілі, свого вигляду вона не втратила.

Дмитро Іванович подумав: «Треба й матір чимсь порадувати». Передбачливий гість заздалегідь подбав про це.

— А вам ось що! Візьміть, носіть собі на здоров'я, на свою втіху, — і він витяг з кишені кашемірову квітчасту хустку і подав господині.

Та спочатку розгубилась, а потім нерішуче підійшла до гостя і взяла подарунок. Вона розглядала хустку, як дивину, бо їй ще ніхто й ніколи не дарував чогось такого, щоб порадувало серце, звеселило душу.

— Спасибі вам, добрий чоловіче, тільки чим же ми віддячимо? — турбувалася господиня.

— Нічого мені не треба: носіть та не згадуйте лихом.

І тут Дмитро Іванович перейшов до діла. Він спитав її:

— Чи то не ваш чоловік спить на соломі?

— Мій чоловік і моє горе!

— А чому горе?

— П'є непробудно! Он уже третій день валяється п'яний і ні за холодну воду...

— З ким же це він так причащається?

— Та є тут у нас один пройдисвіт, «запорожцем» величає себе. Зберуться, нап'ються, поб'ються — та на тому й день минає.

Дмитро Іванович зразу ж повеселішав, коли дізнався від старої Кушпелі, що її чоловік приятелює з «запорожцем». Він став міркувати, як би це скоріше добратися до того лихо-запорожця!

— Ану, тітко, розбудить свого чоловіка.

Після кількох стусанів господар підвівся з солом'яного ліжка.

— Вставай, он якийсь пан прийшов, а ти хропеш на всю хату! — докливо кинула дружина.

Кушпіль повагом підвівся, глянув каламутними очима на гостя. Голова в нього розкуйовджена, обличчя похмуре. Яворницький спитав:

— Скажіть, де це ви так набралися?

— Та вчора трохи випив із «запорожцем».

— Що ж цей «запорожець» робить?

— Та що — п'є, гуляє та жінку лупцює. От і вся його робота.

— Виходить так: або п'є, або воші б'є, а без діла не сидить! — іронічно зауважив Яворницький.

— Та воно так! — засміявся Кушпіль.

— А чи не хочете ви похмелитися? — спитав Дмитро Іванович.

— Та хто ж відмовиться від такого добра! — зрадів Кушпіль.

— Тоді ось що: ставлю відро горілки, тільки зробіть одне добре діло.

— Яке саме, кажіть.

— Підіть до свого друга Башмака та умовте його, щоб він забрав з собою всю зброю запорозьку і з вами прийшов сюди. Скажіть йому так, що нехай мене не боїться: я не жандарм і не пристав, я — професор, директор музею.

Дід Кушпіль зразу захопився, а потім почав знехотя чухати потилицю і нарешті промимрив:

— Та хто його знає, чи він піде? Зараз же день, а він боїться показуватися на очі людям! Може, пізніше?..

Тут втрутилася Кушпелева жінка, яка стояла й слухала їхню розмову.

— Чого там не піде! Вернеш таке, що й купи не держиться. Скоріше одягайся, хавхуло. Я теж з тобою піду.

— О, це добре, якщо вдвох підете! — підтримав її Яворницький.

Обов Кушпелі швидко зібрались і подалися до Башмака. Годип зо дві довелось чекати. Вже вечоріло, Дмитро Іванович, напружуючи очі, вдивлявся у маленьке віконце з хати і чекав. І ось появилися всі троє. Башмак був при повній амуніції.

— Здрастуйте!

— Здоровенькі були!

— Ви мене кликали? — перший спитав Башмак, підозріло пронизуючи очима професора.

— Так, я вас кликав. Присядьте, не бійтеся. Чув я, що ви здобули запорозькі пістолі й шаблю, — почав Яворницький.

— Так, здобув, ось вони при мені! — погладив той рукою свої трофеї.

— Де ж ви цю зброю добули?

— Де добув — там уже немає! В одного діда взяв, він уже вмер. А де той дід дістав — не питав. Та я з цих пістолів і не стріляв, вони в мене так, для розваги.

Башмак засмикався на стільці, йому не хотілося казати, для чого то він тримає при собі зброю.

— Неправду кажете! — почав наступати Яворницький. — Ви цю священну зброю, якою запорожці боронили батьківщину, зганьбили, стали лякати нею людей, грабувати їхнє добро та пропивати. Знайте — хто краде чуже добро, той краде чужі сили, чужий труд, чужий розум, чуже щастя!

— А Кармелюк хіба не так робив? — закинув раптом Башмак.

— Що кажете — Кармелюк? Е-е-е, чоловіче, далеко куди до зайця! Кармелюк відбирав добро від панів і віддавав його кріпакам, знедоленим людям. А ви що робите? Ви грабуєте бідних людей, а потім усе пропиваєте. А як це зветься, подумайте! До чого ж ви дійшли! Чи знаєте, що про ваші злочини вже відомо в губернії? За вами вже слідкують. Ой, дорого ви за це заплатите!..

Сталось дивне: прості слова Дмитра Івановича якось дійшли до серця й розуму розбишаки, він зажурився, замислився, а потім раптом питає:

— Що ж ви, професоре, хочете від мене? Що ви мені порадите?

— А от що: обидва пістолі й шаблюку передайте мені для музею. Більше мені нічого не треба від вас.

У розмову втрутився дід Кушпіль, який досі терпляче чекав, коли закінчатся переговори, бо його думка крутилася весь час коло обідяного відра горілки і його вже почала розбирати нетерплячка.

— Та це, мабуть, ще не все! — потупцяв на місці Кушпіль. — Ви ж мені щось обіцяли! Так буде чи ні?

— Так, правда, я обіцяв: ось вам, хлопці, трояка на горілку. Випийте оту смердючку та й розпрощайтесь з нею навіки. Горілка до пуття ще нікого не доводила, а на той світ загнала багатьох. Шинок — це храм сатани! Забудьте до нього дорогу!

— Та й то так! — погодився Кушпіль, аби швидше взятись за чарку.

Башмак зняв шаблюку, пістолі й віддав Яворницькому. Дмитро Іванович оглянув старовинні реліквії і подумав: «Отака зброя, а була не в тих руках!...»

— Ну, а як же буде зі мною? Що мені робити далі? — спитав «запорожець».

— За вас, Башмак, я замовлю своє слово де слід. Скажу, що зброю віддали в музей і почнете чесно собі хліб заробляти.

— Де ж його заробити, цей хліб, куди піти?

— Е-е-е, чоловіче, була б охота, а діло завжди знайдеться. Хто захоче, той і на гору скоче, а як не захоче, то й з гори не скотиться. Раджу вам іти працювати на завод. Це буде правдивий шлях у вашому житті. Та пам'ятайте, треба робити, а не лінуватися, бо лінощі спустошують душу людини. Ледарство — гірше від тяжкої хвороби, — закінчив Яворницький.

— Спасибі, професоре, за добре слово, за вашу розумну пораду.

— На все добре! — попрощався Дмитро Іванович.

Складені в мішок музейні скарби Башмак і Кушпіль допомогли Яворницькому донести до поїзда, який ішов на Катеринослав.

«ЦИБУЛИНА» З МУЗИКОЮ І ГОДИННИКИ

Хоч музей, який очолював Яворницький, звався крайовим, але в ньому були експонати культур різних народів, часів і галузей техніки, бо всі вони являли великий інтерес для глядачів.

— Ну що з того, що музей крайовий! А хіба люди не цікавляться культурою Росії або Європи? Безперечно, цікавляться, — казав Дмитро Іванович. — Отож треба збирати все, що може дати людям користь, збагатити їх духовно.

І він збирав усе. Між тисячами різних музейних речей можна було побачити венеціанський посуд, кинджали східних країн, речі різних релігійних культів.

Мені назавжди запам'ятався рідкісний годинник, який лежав у вітрині центрального залу музею. Біля нього часто збирався натовп відвідувачів.

Що ж це за годинник? Звідкіля він узявся? Ще до революції Дмитро Іванович знав усіх дворян, купців, поміщиків, які жили на Катеринославщині, часто бував у панських покоях, бачив там рідкісні колекції. Свідоміші з них, під впливом Яворницького, дарували свої колекції музеєві. Але таких було мало.

У поміщика Трипільського Дмитро Іванович якось помітив козацьку люльку оригінального зразка та інші цінні речі. Але найбільше його зацікавив незвичайний годинник. Коли історик дізнався про біографію цього рідкісного годинника, він тільки й думав про нього.

Ось і зараз він пильно розглядав унікальний експонат у формі качинового яйця, покритого зверху блакитною емаллю.

— Хто ж зробив це чудо? — спитав Дмитро Іванович у Трипільського.

— Це витвір геніального самоука Івана Петровича Кулібіна.

— Це витвір геніального самоука Івана Петровича Кулібіна. Історик стояв немов зачарований. Він пригадав, що в Петербурзі, в Ермітажі, зберігається годинник, який Кулібін зробив 1767 року, а потім 1769 року подарував його Катерині II. Той годинник являв собою складний механізм автоматичної дії, накручувався один раз на добу, складався з тисяч мініатюрних деталей. Він відбивав години, півгодини, чверть години ще сячі мініатюрних деталей. Він відбивав години, півгодини, чверть години ще й виконував гімн, який створив винахідник. Умілець вмонтував у ньому малюсенький театр-автомат, який діяв за допомогою особливих стрілок.

Кулібін здивував тоді увесь світ складною системою механізму, що свідчить про його великий винахідницький талант і про його незвичайну волю й терпіння.

Але геніальний творець на цьому не зупинився. Він тоді сконструював багато інших годинників і механізмів. Очевидно, годинників у формі яйця він виготовив кілька, з яких один пощастило добути колекціонерів Трипільському.

Яворницький цінував природний дар Кулібіна. Йому дуже хотілося дістати для музею витвір його вмілих рук.

Та не так просто було дістати будь-яку річ у Трипільського.

— От що, Іване Костянтиновичу, — сказав Яворницький, — ви мені, будь ласка, дайте оту «цибулину» днів на десять у музей. Тут має відбутись форум істориків, прибудуть гості з-за кордону. Хотілось би показати цей розумний годинник. Нехай подивляться й знають, що слов'яни своєю кмітливістю можуть увесь світ здивувати.

— Якщо тільки для цього ви просите, — візьміть, не перечу. Але...

— Не турбуйтеся. Буде все гаразд. Хочете — розписку дам.

— Не треба. Це ж тимчасово!

Годинник після форуму затримався в музеї. Лежить він місяць, два, рік. А Дмитро Іванович не поспішає повертати його. Щоразу, зустрічаючись з Трипільським, він доводив, що відвідувачі рознесли таку славу про «цибулину», що тепер люди плавом плывуть до музею. Всі хочуть подивитися на це чудо та послухати музику годинника, коли він виконує гімн.

М. І. Струнников. «Запорожець напідпитку».

своєрідної експропріації. Так було і з картиною Миколи Струнникова «Запорожець напідпитку», яка належала поміщикові А. І. Синельникову.

Яворницький дуже довго обходжував багатія, щоб той продав картину музеєві. Але пан уперто не погоджувався. Дмитро Іванович був з цим паном на «ти», проте навіть близькі стосунки не допомогли йому забрати картину до музею. Тоді Дмитро Іванович одверто заявив:

— Краще віддай. Цій картині судилося бути в музеї. А якщо не віддаси — однаково заберу.

— А як ти забереш, коли я не віддам?

— Це вже моє діло. Запам'ятай: картина буде в музеї.

Синельников посміявся з нього та й забув про це.

Якось він поїхав до Харкова. Про це довідався Яворницький. Недовго думаючи, сів у поїзд і гайда на станцію Синельниково. Зайшов у панський будинок, тицьнув слугам від Синельникова цидулку, а взамін забрав картину Струнникова.

Повернувся пан з Харкова, зирк на стіну — немає картини!

— Де картина? — питає своїх слуг.

— Як де? Ви ж прислали записку, щоб картину віддати директорові музею Яворницькому.

Схопився пан за голову.

— Ніякої ж записки я не писав! Ану покажіть ту записку.

Подали панові записку. Читає її Синельников і очам своїм не вірить:

— Гм, письмо моє, але я такої записки не писав. Ясно — це Дмитрова робота.

Синельников іде до Катеринослава й прямує в музей.

— Дмитре Івановичу, що все це значить?

— А нічого. Я ж казав тобі: не подаруєш картину музеєві, я знайду спосіб, що вона буде тут.

— Е-е-е, ні, жарти жартами, а картина моя: облич це все, прошу тебе — поверни картину.

— Та що ти, друже! Люди вже бачили цю картину в музеї. Що ж тепер скажуть відвідувачі, коли вона зникне? І потім, ми ж з тобою умовилися: зумію взяти картину, значить, вона лишається в музеї.

Суперечки тривали довго. Переміг Дмитро Іванович. Так і залишилася ця картина назавжди в музеї.

З ЖИВОГО ГОЛОСУ

На одному літературному вечорі я познайомився з нашим місцевим композитором Олександром Сергійовичем Соловйовим. З дружньої розмови я довідався, що Олександр Сергійович добре знав Яворницького, часто бував у нього вдома.

Знайомство з ученим відбулося 1920 року.

Непосидючий Дмитро Іванович пішов по Катеринославу шукати установу, яка б допомогла йому залучити до музею цінні панські речі. Вченому порадили зайти до відділу народної освіти Катеринославського повіту.

Співробітники-освітяни знали професора Яворницького, вони привітно зустріли його. Дмитро Іванович зняв капелюха, повісив його на свій ціпок і сів у крісло.

— В якій ви справі, Дмитре Івановичу, завітали до нас? — спитав Соловйов, який тоді працював у відділі народної освіти.

— В дуже важливій і невідкладній. Уже минуло кілька років, як панів витурили з міста. А чи знаєте ви, що в їхніх хоромках лишилися без догляду великі бібліотеки, цінні картини, рідкісні статуї?

Співробітники поклали свої пера.

— Так що ж вас хвилює, Дмитре Івановичу?

— Як що? Я зайшов до вас, щоб дізнатися, чи вжито заходів по охороні цінностей, чи все залишено напризволяще?

— Вжито. Ось вам наказ губнаросвіти, а ось інструкція про охорону. — «Хто про що, а Яворницький про музей!» — подумав Соловйов.

Дмитро Іванович глянув поверх окулярів на Соловйова.

— Наказ бачу, це добре. А чи знають про нього ті, що виламують двері

й вікна та знищують цінні речі? Мабуть, не знають або удають, що не знають. Я прийшов, щоб ви дали мені інспектора та міліціонера, і ми разом пройдемося по панських палацах. Мені відомо, в кого були цінні старовинні речі.

— Прохання Дмитра Івановича задовольнили.

На другий день він десь роздобув воза, взяв з собою сторожа музею Івана Попова та його десятирічну дочку Марію і вирушив по скарби до панських палаців.

— До кого ж ми спершу поїдемо? — спитав сторож.

— До дворянки Євелької. Вона десь чкурнула, а добро її залишилося в палаці напризволяще...

Сторож з дівчинкою сидів на возі і правив конячкою, а біля воза чимчикував Яворницький.

У нагірному районі, що його овіває чисте дніпровське повітря, біля парку Шевченка і досі красується чепурний двоповерховий будинок готичного стилю. Тепер у ньому розмістився дитячий садок, а до 1918 року цей будинок належав багатій дворянці І. П. Євелькій. Дмитро Іванович не раз бував у ньому і знав, що там є.

Чарівна красуня пані Євелька перед тим, як тікати за кордон, забігла до музею.

— Милий Дмитре Івановичу! — благала вона, хвилюючись. — Ось вам ключі від мого дому. Довіряю вам одні ключі, дім і все, що в ньому є. Благаю вас, прибережіть, я скоро повернусь...

Яворницький узяв ключі, а сам подумав: «Ні, не вертатися вже тобі до свого паладу!»

І ось Дмитро Іванович, мов справжній господар, витяг з кишені передані йому на схованку ключі, відчинив двері палацу, зайшов туди з своїми помічниками. Сторож і Яворницький двічі навантажували воза статуями, картинами, книгами і перевозили їх до музею. За останнім рейсом захопили й старовинний клавесин.

Ще раз Дмитро Іванович обійшов кімнати. Він помітив альбом, палітурки якого були оздоблені сріблом. У них був вправлений коштовний діамант.

— Бери, Маріє, одю штуkenцію, — сказав професор дівчинці, — і неси до воза. Та гляди ж не впади з нею, бо це дуже дорога річ. А будеш падати — хапайся за землю.

Підвода, вщерть навантажена рідкісними скарбами, загуркотіла до музею.

Друга зустріч, яка назавжди зблизила цих людей, відбулася 1924 року. Тоді О. С. Соловйов працював у трудових школах викладачем співу. До нього підійшла дружина Яворницького — вчителька Серафима Дмитрівна — і спитала:

— Скажіть, Олександр Сергійовичу, чи ви змогли б з голосу записати українські народні пісні?

— А чому ж? З великою охотою зроблю запис. А з чийого ж голосу записувати?

Дружина розповіла, що Дмитро Іванович дуже любить народні пісні, зібрав їх близько тисячі, багато знає на голос. Найулюбленіші пісні він часто співає і хоче, щоб вони збереглися. Серафима Дмитрівна запросила Соловйова завітати до них додому, ближче познайомитись з професором-етнографом.

Дмитро Іванович зустрів гостя дуже ласкаво. Він почав з ним розмовляти російською мовою, але Соловйов, хоч сам і москвич, розумів українську мову, тому він сказав:

— Ви, Дмитре Івановичу, розмовляйте зі мною українською мовою. До речі, це мені пригодиться, бо саме тепер я відвідую курси української мови.

Дмитро Іванович був дуже радий, коли дізнався, що Соловйов працював у 1907—1912 роках у Чернігові, особисто знав Михайла Коцюбинського. Професорові було приємно почути й про те, що Павло Тичина і Григорій Верьовка були його учнями в Чернігівській семінарії.

— Дмитро Іванович, — згадує Соловйов, — вибирав якусь історичну пісню, розкривав її зміст і казав, як треба її виконувати.

Дмитрові Івановичу було тоді сімдесят років. Але він без будь-якої натури виводив пісні. Після того, як він проспівував якусь пісню двічі-тричі, Соловйов записував її так, щоб не пропустити динамічних відтінків, темпу й характеру виконання.

— Слід зазначити, — казав Олександр Сергійович, — що Дмитро Іванович надзвичайно вдало й точно передавав народні пісні. Він дуже добре пам'ятав їх мелодії. Співаючи вразі, втретє, він ніколи не збивався й не відхилявся від першого виконання. В нього була добра пам'ять і чудовий музикальний слух.

Одного разу, в умовлений час, Соловйов прибув, щоб записувати далі пісні на голос. Дмитро Іванович хоч і привітно зустрів гостя, але чомусь був похмурий.

— Сьогодні, Олександр Сергійовичу, я не зможу наспівувати — немає настрою. Щоб співати улюблені пісні, треба вкладати в них душу, а без доброго настрою діло не піде. Мабуть, відкладімо на інший час.

Через кілька днів вони знову взялися за роботу.

До Дмитра Івановича повернувся бадьорий настрої, він був веселий, балакучий, здавалося, помолодшав років на двадцять.

Спочатку Дмитро Іванович проспівав мінорну, але досить енергійну пісню: «Запорожці, ви добрі молодці». За нею другу — «А наш пан отаман».

— Цих пісень, — сказав він, — у жодному збірнику ви не знайдете, бо вони ще ніде не записані. Тим часом вони мають велику художню цінність. Олександр Сергійович помітив, що в Дмитра Івановича була одна найулюбленіша пісня: «Ой за гаєм зелененьким брала дівка льон дрібненький».

У кожен куплет Дмитро Іванович вкладав свою душу, виконував її так, як цього вимагав зміст і характер пісні.

До тексту народної пісні Яворницький ставився не тільки як історик, але чи не більше, як поет, художник. Він часто наводив дуже влучні вислови відомих композиторів про цінність і значення народної пісні.

Запам'ятав Соловйов ще один цікавий епізод, який характеризує Яворницького як людину глибоко обізнану, цілком віддану справі розвитку культури серед широких народних мас.

Десять 1925 року в Катеринославі була організована українська хорова капела «Зоря». На перший виступ капели запросили і Дмитра Івановича. В програмі були твори композиторів Толстикова, Козицького, Вериківського, Богуславського та інших. Дмитро Іванович сидів у ложі, дуже уважно слухав. Після закінчення концерту до нього підійшов керівник капели й спитав:

— Наш хор молодий, мене дуже цікавить ваше враження від першого концерту.

— Капела співала добре. Я тут слухав такі пісні, яких ще ніде не чув. Дякую за це. Добре, що ви не відриваєтеся від життя й несете нове в народ. Але як ви могли допустити, щоб українська капела обійшлася без української народної пісні? На мою думку, слід було включити до програми твори Лисенка, Стеценка, Степового, Леонтовича.

Близькі зв'язки композитора з ученим дали добрі наслідки. Олександр Сергійович зробив велике діло. Він записав з живого голосу Д. І. Яворницького шість рідкісних історичних пісень. Спасибі йому за те, що доніс до сучасників голос минувшини.

Ось ці пісні:

«Ой, по горах, по долинах», «Не ходи, козаче, понад берегами», «А наш пан отаман», «Запорожці, ви добрі молодці», «Ой за гаєм зелененьким», «Ой з-за броду».

ЗАПОРОЗЬКА СКРИНЯ

А о музею прибула комісія від міськради перевіряти роботу. Серед членів комісії був молодий історик Сергій Андрійович Данилов, який свого часу слухав лекції професора Яворницького і складав йому іспити з історії України. Коли Дмитро Іванович побачив свого знайомого, він повеселився, розмова вийшла за офіційні рамки.

Знаючи Дмитра Івановича як дотепного оповідача, Данилов попросив його показати, чим цікавим збагатився музей. Дмитро Іванович охоче повів прибулих по залах, показав нові речі й розповів про те, як він добував окремі експонати.

— Коштів нам дають дуже мало, — сказав Дмитро Іванович. — Тому доводиться добувати музейні речі всякими правдами й неправдами. Розповім вам, як мені випало добувати запорозьку скриню.

— Охоче послухаємо.

— Тисяча дев'яносто тринадцятого року поблизу маєтку генерала Г. П. Алексеєва я розкопував могили. Бачу, один знайомий селянин везе на бричці запорозьку скриню, оздоблену перламутром.

— Куди ви везете її? — питаю.

— До генерала Алексеєва.

Яворницький знав, що Алексеєв скуповував старовинні речі для власного музею. Звісно, генерал не пожалкує ніяких коштів, щоб придбати цю скриню. Але він знав ще й інше: дружина колекціонера не виявляла ніякого інтересу до реліквій і часто чинила чоловікові всякі перешкоди щодо цього. Коли генерала не було вдома, вона втрищія виганяла з двору всіх, хто приносив рідкісні речі.

Дмитро Іванович не пропустив нагоди скористатися з конфлікту між генералом і його обмеженою дружиною.

*З дати
по Нитці*

Селянин під'їхав до Яворницького, привітався з ним.

— Так везете до генерала, кажете?

— Еге ж!

Дмитро Іванович іронічно посміхнувся й махнув рукою.

— Ну, що ж, везіть. Там вас генеральша так зустріне, що й пір'я по-
сиплеться.

— А хіба генерала немає дома?

— Та він же вмер, хіба ви не чули?

— Ні про це не чув! — отетерів дядько.

— Помер ще два дні тому. Та нічого, ви таки везіть скриню до гене-
ральші, може, вона купить.

Дядько розгубився. Він дістав з кишені тютюн, скрутив самокрутку.
Потім благально глянув у вічі Дмитрові Івановичу й сказав:

— Дмитре Івановичу, купіть краще ви цю скриню, бо мені як ото їхати
до генеральші, то однаково, що в пекло.

— Скільки ж ви хочете за неї?

— Четвертну дасте?

— Я б купив, добрий чоловіче, так у мене таких грошей немає.

Дядько пом'явся, потупцяв біля брички.

— Я з вас не багато візьму.

— Скільки?

— Десятку дасте, то й беріть.

— Ні, тоді везіть до генеральші, в неї грошей — хоч лопатою горни.

— А може, візьмете за троячку?

— Добре, тільки умова — відвезіть скриню до Катеринослава.

Дядько погодився:

— В неділю, коли буду їхати на базар, то й скриню завезу до
музею.

— Отак я придбав запорозьку скриню. А генерал у той час ще й гадки
не мав умирати.

ПРОВЧИВ

Дмитро Іванович підвів комісію до вітрини, в якій лежав невеличкий
метеорит.

— Хочете, розкажу вам історію цього залізного камінця.

— Будь ласка, послухаємо вас.

— Приїхав до мене з Томаківки земський начальник Гаркушевський.
У нього була така червона пика, що притулити до неї кизяка, то він так
і пчиркне. Витяг він з кишені маленького камінця й показує.

— Де ви його підчепили?

— Знайшов один селянин з Томаківки. Я йому за це дав карбованця.

Дмитро Іванович дуже хотів, щоб цей уламок небесного тіла земський
начальник подарував музеєві, але Гаркушевський уперто не хотів дурно
давати, а правив за нього п'ять карбованців.

Яворницький спершу присоромив земського сквару, а потім сплатив
йому карбованця. Проте лихвареві це так не минулося. Дмитро Іванович вирі-
шив провчити його, щоб знав, як зазіхати на музейні копійки.

Він спитав Гаркушевського:

— Чи не було у вашому роду запорожців?

— А чому це ви питаєте?

— Нещодавно я читав журнал «Киевская старина», і там згадувалося
про якогось запорозького сотника Гаркушу.

Гаркушевський аж підскачав, коли почув про це. Йому дуже хотілося
бути нащадком запорожців.

— В якому ж номері журналу ви читали про цього сотника?

— Бачите, давненько це було. Зараз не можу пригадати, в якому саме
номері.

— Що ж ви порадите?

— Раджу вам купити комплект цього журналу за тисяча вісімсот дев'я-
ностий — тисяча вісімсот дев'яносто п'ятий роки. Там в одному з номерів
ви напевне знайдете статтю про свого предка Гаркушу.

Пізніше Яворницький почув, що Гаркушевський купив комплект «Киев-
ской старины» аж за п'ять років. Заплатив великі гроші, а згадки про свого
«предка» так і не знайшов, бо її ніколи там не друкували.

ВІДГОМІН ВІКІВ

Наша дума, наша пісня
не вмере, не загине.

Т. Шевченко

Українська пісня! То замріяно журлива, як самотня тополя край села,
то весела й дзвінка, мов той струмочок весняний, то гнівна, як розбурханий
Дніпро. Хто її не любить! Але, мабуть, ніхто так не кохався в ній, як Дмитро
Іванович.

Особливо його серцю були милі старовинні козацькі пісні, і коли Дмитро
Іванович дізнавався, що в якомусь, бодай найвіддаленішому, селі в старий
дід чи кобзар, який знає не відомі ще йому пісні, він негайно вирушав до
нього.

В пошуках пісенного фольклору так само, як і музейних скарбів, він
обійшов майже всю Україну. Мандрував по селах Катеринославщини, Хар-
ківщини й Полтавщини, побував на Херсонщині і в Таврії, подорожував
на Київщині та Чернігівщині.

Нелегкими були ці пошуки, доводилося багато в чому собі відмовляти, а то й лишатися без копійки в кишені, але пісня вела все далі й далі.

Дмитро Іванович швидко знаходив стежку до серця простих людей, особливо кобзарів, пастухів, старих селян. Він вважав за найкраще робити записи пісень та історичних дум з уст народних. Але ще краще, казав він, коли пісню одразу записати й на голос. Тоді вона зберігає свій національний колорит свою неповторну чарівність.

Дмитро Іванович, бувало, запише пісню на голос, а потім і сам кілька разів проспівав, щоб добре запам'ятати мелодію, зберегти всі нюанси пісні такими, якими почув од співака.

В своєму житті він часто зустрічав людей, які не могли передати пісню словами — «Проказати — не прокажу, а проспівати, то доведу». Їм краще вдавалося відтворити пісенну красу на голос, коли її проспівують. Траплялося й таке: запише якусь пісню зі слів, а коли виконавець співає її, деякі слова замінює. Тоді в записній книжечці з'являлося два, а то й три варіанти однієї і тієї ж пісні.

За своє життя Дмитро Іванович списав десятки записних книжок, до яких занотував крилаті вислови, прислів'я, пісні. Його дуже сердило, коли він чув зіпсовану пісню, в яку вскочили слова, що засмічували й перекручували її зміст. Тоді вчений вдавався до старих людей, сивоусих бандуристів, літніх пастухів і отак добирався до чистих незамулених джерел народної творчості.

Дуже боляче реагував Дмитро Іванович на те, коли хто-небудь із селян виконував пісні «без смаку, без складу і без ладу», а намагався співати рідні пісні «по-панському», замінюючи свої «мужицькі» слова «панськими».

В таких випадках Дмитро Іванович клав перо й просив співака:

— Ти мені, козаче, заспівай старовинної — чумацької або козацької, такої, щоб аж за серце взяло.

Коли таке прохання дивувало співака, Дмитро Іванович підказував йому:

— А ви, голубчику, чули таку пісню:

Ой не знав, не знав козак Супрун,
Як славоцьки зажити,
Зібрав військо, славне Запорозьке,
Та й пішов він орду бити.

— Чув, та забув на голос.

— Тоді слухайте — я заспіваю.

І він співав, та ще так, що в того «голубчика» аж сльози виступали на очах. Слухав він і думав: «От тобі й пан, а співає по-нашому, по-мужицькому!» І серце відгукнулося саме тією піснею, по яку приїхав «пан у капелюсі».

Ось так рядок за рядком, строфу за строфою і збирав Яворницький невмирущі скарби народної творчості. А 1906 року він видав у Катеринославі

збірку «Малоросійські народні пісні», до якої увійшло понад 800 пісень та історичних дум.

Аналізуючи зібрані перлини, професор Яворницький помітив, що найбільше збереглося українських пісень на Полтавщині. Полтавські наймити йшли на заробітки в Таврію, на Катеринославщину, Харківщину і довгими та курними шляхами несли з собою рідні пісні, сповнені смутку й гіркоти. Ці пісні переходили з роду в рід, тужливо линули над степовим безмежжям.

Зібрані скарби Яворницький розподілив на колядки й щедрівки, веснянки та гулянки, пісні, що відображали щасливе й нещасливе кохання, пісні з родинного життя, весільні й коліскові, пісні, що характеризують економічне життя людей, пісні історичні, сатиричні, жартівливі.

В багатьох із них освітується боротьба проти соціального і національного гноблення, кріпацтва, бідкування наймитів, чумаків... У цих піснях вчувається відгомін віків.

Записані пісні від людей різного віку, стану й фаху. От, скажімо, під однією з щедрівок читаємо позначку: «С. Черевки, Полтавської губ., Миргор. повіту, с-ка Палажка Цапченкова, 17 р. 1904 р.».

До деяких пісень автор збірки дав пояснення, з якої нагоди і для кого ця пісня співалася. Так, після короткого тексту:

А в пана, пана
Собака п'яна,
Лежить на саних
В червоних штаях,
І люльку курить,
Та й пана дурить,—

записано: «Хутір Будаково, Полтавськ. губ., Миргор. у., мала дитина, 4 роки, поздоровляла пана на Новий 1904 рік».

Перед розділом «Веснянки» Дмитро Іванович робить таку коротеньку передмову: «Ці пісні співають з того дня, як почне кувати зозуля, і аж до самого Петра, дебо 27 червня».

Багато вчений записав пісень з уст людей рідної Сонцівки, Харківського повіту. Односелець Іван Пухан продиктував йому цікаву щедрівку. «Цю щедрівку, — писав Дмитро Іванович, — співають тільки великі хлопці, щоб виходило дуже гучно й товсто».

Часто надбуємо на легенди й пісні, записані від талановитого селянина — сліпця Фоми Провори, який жив у селі Богодари, Олександрівського повіту, Катеринославської губернії.

Не всі пісні, що зібрав Яворницький, увійшли до книжки⁵². Крім того, треба сказати, що й після виходу цієї збірки Дмитро Іванович збирав далі витвори пісенного фольклору. Він зібрав понад дві тисячі пісень. Де ж вони, ці духовні скарби? Чи не слід їх шукати в рукописних фондах літературознавчих та історичних республіканських установ?

СУПРОТИ НЕНАСИТЦЯ

На дніпрових порогах, куди Д. І. Яворницький не раз приїжджав з екскурсіями, відвідувачів найбільше вабив Ненаситець, або Дід-пори́г. Щоб його добре розглянути, Дмитро Іванович завжди виводив прибулих на високу скелю, яка звалася Манастирка. Звідси все було видно як на долоні.

Перед тим, як спуститися з скелі, Дмитро Іванович не забував розповісти про одну багату землевласницю-скнарю, яка зберігала рідкісні й коштовні речі музейного значення.

— До останніх років супроти Ненаситця красувався пишний сад, а в тому саду височів палац з мезоніном та колонами.

— Чий же це був палац? — спитали вчителі-екскурсанти.

— В ньому жила поміщиця В. І. Малама — далека родичка гетьмана Данила Апостола. В тому палаці зберігалось безліч коштовної старовини, якої тепер піде не побачиш. Там були дві гетьманські булави — одна з слонової кістки, друга оздоблена золотом, сукняний червоний жупан, три шовкові гетьманські каптани та гетьманське сідло, оздоблене рідкісними, блискучими камінцями. Та вся біда в тому, що власниця нізащо не хотіла розлучатися з своїми скарбами.

Дмитро Іванович тут же розповів, як він хотів забрати до музею гетьманське сідло й булаву. Тільки він ступив до садиби Малами, як її зразу ж сповістили, що прийшов невідомий чоловік. Вона замкнулася й наказала своїм вірним слугам бути на сторожі, нікого не впускати до її покоїв. А коли її повідомили, що прибув професор, вона насторожено спитала, відкіля він приїхав і в яких справах. Йй відповіли — з губернії.

Поміщиця-відлюдок, яка до невідомих завжди ставилася підозріло, зажадала від гостя документа.

Дмитро Іванович витяг з валізи своє посвідчення, загорнув його у клаптик газети й просунув цей документ у щілину, що світилася знизу дверей кімнати Малами.

Чути було, як господиня боязко наближалася до дверей, нахилилась і з острахом узяла в руки документ, потім почала ним шелестіти. Довго вона шаруділа тим посвідченням, а потім просунула його в щілину назад. Хвилини через дві двері в кімнаті одчинилися. Поміщиця вийшла в приймальню до гостя.

— Що ви, професоре, хочете?

— Глянути на старовину, на ваші древності.

Малама зміряла гостя з ніг до голови недобророзумним поглядом. Їй пожовкле обличчя густо зморщилось.

— Нічого я вам не покажу.

— Чому ж ви так недовіжливо ставитесь до науки?

— А що мені ваша наука! — грюкнула дверима злюка — та й по тому!..

Незабаром на Катеринославщину приїхав Ілля Репін — давній побратим

Яворницького. Він побував на місцях Запорозької Січі, де збирав матеріали про запорожців. Дмитро Іванович розповів йому про Маламу й про ті рідкісні експонати, які лежать в її хоробах.

— З'їздимо, Ілля Юхимович, до неї вдвох, може, нам пощастить щось здобути.

Приїхали вони до скупі землевласниці, яка мала сорок вісім тисяч десятин землі. Коли вона побачила, що до двору підкотив фаєтон з двома чоловіками в капелюхах, — зразу ж по всіх кімнатах заgrimіли замки, забряжчали міцні засуви. Трохи згодом господиня виглянула з вікна другого поверху.

— Що вам треба від мене? — вигукнула вона з вікна.

— Покажіть нам, будь ласка, гетьманську булаву та сідло.

— І не думайте, і в руки не дам!

Репін підійшов до Яворницького і шепнув йому:

— Просіть — нехай хоч у вікно покаже.

— Ви, пані, нас не бійтеся. Нам не потрібні ваші реліквії, — умовляв Яворницький. — Якщо вже не можна взяти їх до рук, то дозвольте хоч змалювати на відстані.

Малама трохи пом'якшала. Вона звеліла гостям подати відійти від будинку й стати посеред подвір'я, а сама боязко піднесла до вікна булаву й сідло і виставила їх напоказ.

Поки Дмитро Іванович ласкаво розпитував, як вона здобула ці речі, Репін у цей час швиденько змалював булаву й сідло з усіх боків.

Оце й усе, що вдалося виканючити в неприступній поміщиці. Де ті неоціненні реліквії поділися — ніхто не знає й досі...

КОЗАЦЬКОМУ РОДУ НЕМА ПЕРЕВОДУ

Багатющі скарби своєї давнини залишив нам Д. І. Яворницький. Той, хто хоч раз побував у Дніпропетровському краєзнавчому музеї і оглядає його чудові старовинні експонати, не може не згадати добрим словом невтомого збирача історичних пам'яток Запорозької Січі.

У своїй подвижницькій праці вчений завжди знаходив собі помічників, людей, закоханих у рідну культуру, і залучав їх до доброго діла.

Нещодавно мені пощастило знайти одного приятеля Дмитра Івановича — Захара Семеновича Бородає. Йому сімдесят сім років, живе він у Червонопартизанському провулку в Дніпропетровську. Зайшов я по даній мені адресі до маленької хатини над ярмом. Сивоусий господар, чисто поголений, в окулярах, сидів за величким столом і читав «Кобзаря». В хаті чепурно, на стінах — портрет Тараса Шевченка, прикрашений широким квітчастим рушником, дві картини — одна М. Самокиша «Богдан Хмельницький в'їздить в Київ 1648 р.», друга — Красицького «Гість із Запоріжжя». Захар Семено-

вич за своє життя зібрав чималу бібліотеку, якою він не без підстав пишався. Він багато років працював листоношею і за довгорічну та сумлінну працю на пошті був нагороджений орденом Леніна.

Погомонівши якусь хвилину з господарем, я спитав його:

— Кажуть, що ви були знайомі з Дмитром Івановичем. Це правда?

Коли Захар Семенович почув ім'я Яворницького, його обличчя одразу ж повеселішало, й він приязно усміхнувся.

— Це правда. Я з ним познайомився ще напередодні першої світової війни. 1913 року я став працювати в катеринославському головному поштамті — листоношею. До району, який я тоді обслуговував, входив і будинок професора Яворницького. Добре пам'ятаю — вперше я заніс йому кореспонденцію влітку 1915 року.

— Ви часом не з Полтавщини? — спитав мене Дмитро Іванович, приймаючи від мене листи та газети.

— Так, з Полтавщини! А ви як вгадали?

— Вгадати не важко: ваша мова сама про це сказала.

Листоноша і вчений сіли на веранді. Дмитро Іванович наказав подати чаю. Йому на коліна звичним рухом зіскочив невеличкий сіренький котик, якого він завжди пестив, коли розмовляв з гостем.

— Де ж ви народилися, з якого роду, розповідайте, будь ласка! — подікавився ввічливий господар.

— Я з містечка Жовнино, Золотоніського повіту. А роду — козацького.

— Он як! Відкіля ж ви дізналися про свій козацький рід?

— Мій дід водив мене на старовинне кладовище у Жовнині. Там він показав мені кам'яний хрест на могилі мого прадіда. Дід підвів до хреста та й каже: «Читай, хлопче, що за слова там!» Я прочитав напис: «Тут поховано прах козака Лазаря Бородая». Отож від цього козака і йде наш рід.

— Ну, що ж, це добре, що ви зацікавилися своїм родом. А скажіть, чи вам часом не доводилося в Жовнині бачити мого побратима Миколу Лисенка?

— Як не доводилося! Бачив його тисяча дев'ятсот третього року, коли він з Старицьким приїздив до Жовнина провідати свою рідню та земляків.

— Що ж ви пригадуєте з того приїзду?

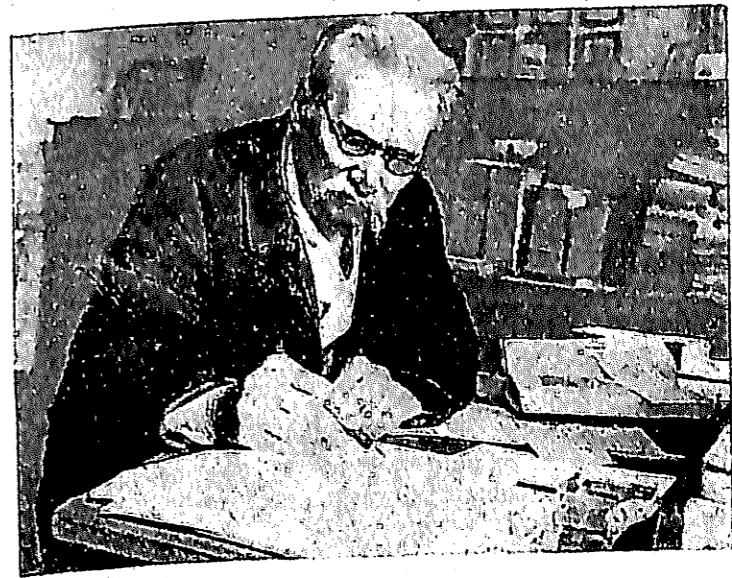
— У нас його поважали й дуже шанобливо зустрічали. Людина він проста й доступна. У моїй пам'яті зберігся такий факт: Лисенко подарував тоді дві тисячі карбованців і дві десятини землі з своєї садиби, щоб збудувати в Жовнині школу.

— Ну й збудували ту школу?

— Де там! Гроші й земельку забрали до своїх рук старшина й писар. Кажуть — захарлали, пропили, барбоси! — з гнівом розповів Бородай. — А шкода! Яка б оце пам'ять була про таку людину.

Прощаючись з листоношею, Яворницький сказав:

— От що, голубе, ви зайдіть днів через два до мене в музей: ми там поговоримо про одне важливе діло...

Д. І. Яворницький
у робочому кабінеті.

Бородай раніше чув про Яворницького. Він був радий, що йому, шанувальникові вченого, пощастило познайомитися з ним, і чекав неділі, щоб увільний від роботи час піти до музею. В неділю Захар Семенович надів українську вишиту сорочку, синю чумарчину, козацькі штани, смушеву шапку і в такому вигляді прибув до музею.

— Ану, козарлюго, підійди поближче! — покликав Яворницький, як тільки побачив Бородаю.

Дмитро Іванович оглянув гостя з ніг до голови. Його обличчя осяяло теплом, щира усмішка.

— Ну, запорозький лицарю, ходімо зі мною. Якщо гість подобався Дмитрові Івановичу, він шанобливо брав його під руку, водив по залах музею, йшов з ним на прогулянку. Так було й з Бородаєм, якого потім Дмитро Іванович запросив до свого кабінету.

— Чи знаєте ви, Захаре Семеновичу, навіщо я вас закликав?

— Ще не знаю, але з великою охотою послухаю вас і готовий виконати будь-яке ваше прохання.

— От що, добрий чоловіче, я хочу послати вас в мандри по скарби народні. Думаю, що козакові це доручення під силу. Як, справитесь? Захарові Семеновичу було приємно виконати прохання вченого, але він хвилювався: чи впорається ж з його завданням?

— Куди ж мені доведеться їхати, в який край?

— У ваш рідний край, на Полтавщину. В музеї, як бачите, в нас мало експонатів з побуту полтавчан. Мені б дуже хотілося, щоб ви зібрали характерний одяг, який носили старі люди. Ось я тут усе записав.

Дмитро-Іванович подав цидулку, в якій було перелічено: вишивані сорочки, плахти, спідниці, керсетки, квіти, які надівали дівчата на голову, дукачі, намисто, чоботи дівочі й парубочі. Наприкінці було дописано: «Як попадуться ікони грецького письма, — теж беріть!»

— А як же з моєю роботою? Хто ж мене пустить?

— Ви про це не турбуйтеся. Головне, щоб у вас була охота, любов до цього діла.

Через два дні Бородай викликав начальник пошти й спитав:

— Ви знаєте професора Яворницького?

— Знаю.

— Тоді зразу ж сходите до нього й передайте, щоб я не перечу проти поїздки листоноші Бородай в Жовнино на десять днів.

Захар Семенович миттю помчав до музею. Дмитро Іванович дав йому тридцять карбованців і сказав:

— Попадуться коштовні речі — купуйте, не скупіться, це для музею, для народу!

Частину коштів він дав срібними карбованцями.

— Може, в дорогу краще взяти паперові гроші, ніж срібні?

— Ні, голубе, навпаки: беріть більше срібних. Повірте мені: на них там кидаються, як бджоли на нектар.

І вирушив Захар Семенович у путь, знайому ще з дитинства.

В рідному селі його зустріли приязно. А коли дізнались, що він прибув купувати для музею старовинні речі, його охоче запрошували до хат, розглядали з ним одяг, взуття, яке з давніх часів лежало в скринях.

Захар Семенович пройшов добрий інструктаж у Яворницького, вміло розбирався в речах, відбирав найцінніші з них і складав собі в мішок. В одній старенької бабусі він побачив на покуті цікаву ікону грецького письма. Хотів був узяти в руки і детальніше роздивитися, але бабуся гримнула на нього:

— Не чіпай, то ікона давніх часів, пам'ять від батьків, не віддам, і не думай!

— Та у вас же таких ікон сила-силенна, продайте мені цю стареньку! — благав Бородай. — Ось вам карбованець, — і пошелестів кредиткою.

— Е-е-е! Хоч би путящі гроші давав, а то якийсь папірець, — невдоволено буркнула бабуся.

— А може, ось такого хочете! — повертів Бородай срібним карбованцем.

— Ну, бог з тобою, бери вже, бо бачу — не відчепишся!

Наступного дня посланець ученого закінчив свої справи й повернувся до музею.

— Ну, козаче, з урожаєм вітати, чи як? — усміхаючись, спитав Яворницький. — Апу викладайте з свого мішка!

Дмитро Іванович уважно розглядав кожну річ, придивлювався, схвально кивав головою. Особливо дякував своєму помічникові за ікону, яка виявилася рідкісним і цінним експонатом для музею. Бородай з честю склав іспита.

Іншого разу Яворницький умовився з начальником пошти, щоб листоношу пустив на два дні для дуже важливого діла. На цей раз Бородай відраджено по скарби в село Петриківку. Тут він дізнався, що в діда Івана Луденка лежать у клуні два сволоки з хати якогось запорозького козака. Про це свідчили вирізані літери на сволоках. Господар швидко поступився і майже за безцінь віддав їх для музею. Бородай навантажив сволоки на підводу і волами привіз їх до Катеринослава.

Після повернення з цієї подорожі Дмитро Іванович попередив Бородай, щоб він свою літню відпустку не гаяв без діла, а готувався в чергові мандри — в місця Запорозької Січі.

— Ви поїдете до легендарного краю — туди, де я не раз був, де сходить уздовж і впоперек, відвідав усі закутки, багато розшукав цінних речей запорожців. Ну, а поки що ось вам моя книга «Запорожжя в остатках старини і преданнях народа». Візьміть і прочитайте. Вам буде легше розшукувати музейні речі, по які ви поїдете.

Захар Семенович узяв грубу книгу петербурзького видання 1888 року й загорнув її в газету. Він з величезною насолодою прочитав восьмирічне дослідження вченого, побачив, з якою любов'ю і захопленням Дмитро Іванович розшукував у старих людей стародавні пам'ятки. В книзі було записано, в якого діда чи баби і що саме зберігається. Отже, посланцеві лишалось пройтись слідами Яворницького, зібрати речі й доставити їх у музей.

Восени 1916 року Бородай, за порадою Яворницького, виїхав у Нікополь. Там він знайшов у Оксани Панченко рублену хату, яка належала колись запорозькій старшині. На сосновому сволоці був напис, який свідчив, що цей будинок зробили 1751 року курінні козаки Онуфрій та Гаврило. Сволоки і одвірки цієї хати стояли колись у запорозькому курені.

Розпитуючи дідів про запорозьку старовину, Бородай пішов селом на дальші розшуки. У дворі купчихи Ганни Гончарової він побачив справжній запорозький курінь, рублений з дерева. Він мав довжину десять аршин, а ширину — п'ять. Цей курінь мав двоє дверей з різьбленими одвірками, поширеними в зеленій та червоний кольори. На одному одвірку був вирізаний такий напис: «1763 года июня 6 д. построил курень пол...»

У цієї ж таки господині Бородай придбав для музею два видовбані з дерева коряки (миски), з яких запорожці їли саламаху.

Закінчивши свої діла в Нікополі, Бородай помандрував у село Капулівку, вклонився могилі Івана Сірка, а потім пішов шукати старих дідів.

Йому сказали, що в діда Івана Батиченка зберігаються запорозькі речі, й Бородай одразу ж поспішив до нього. У дворі, під повіткою, сидів старий дід в широких полотняних штанах і солом'яному брилі.

— Здоровенькі були, дідуню!

— Драстуй! Що скажеш, добрий чоловіче?

— Чув я, що у вас є запорозькі речі — шаблюка й гаківниця. Чи правду люди кажуть, чи, може, жартують?

— Мабуть, правду. А навіщо вам ці штуки? — насторожено спитав дід.

— Для музею збираю. Яворницький мене послав, щоб зібрати козацьку старовину.

— От що я вам скажу, чоловіче: ці штуки в мене справді є, але я вам їх не віддам.

— Чому? Не довіряєте, чи що?

— А тому, що я вас вперше бачу, боюсь, щоб десь не загинули ці речі. Тут уже були одні моторні хлопці, повидурювали всяку всячину, та й слід за ними запався.

— Якщо ви сумніваєтесь, то самі привезіть до музею.

— Гарзд! До Яворницького я сам проїдуся, ми давні знайомі!

Незабаром гаківниця й шаблюка стояли в запорозькому відділі музею.

У цьому селі Бородай зібрав добрий врожай. В одного діда він купив двох запорозьких шароварів — одні червоні, а другі сині, зібрав понад півсотні старовинних монет. І все це привіз до музею.

— Спасибі, любий Захаре Семеновичу, — дякував Яворницький, — що ви щедро потрудилися для науки.

Одного разу я зайшов провідати Бородаю. Він сидів з своєю онукою під яблунею і розглядав альбом. Мені впали в очі десятки фотографій з скульптур.

— Що це за фото в альбомі? — подікавився я.

— Це творіння мого сина Василя!

Василь Захарович Бородай — комуніст, офіцер, учасник Великої Вітчизняної війни, має три ордени. Настав мирний час — Василь Бородай за покликом душі став скульптором. І тут він досяг слави й визнання. Йому надано звання заслуженого діяча мистецтва УРСР. Він виготовив десятки високохудожніх скульптур. Серед них: пам'ятники Лесі Українці, Іванові Богуну, Миколі Щорсу (в співавторстві з М. Г. Лисенком та М. М. Сухорловим), портрети Петра Панча, Павла Тичини, Левка Ревуцького.

Ось фото його дипломної праці «Олександр Невський», а внизу теплий напис: «Дорогому татові та мамі — від сина Василя».

Радується й пишається Захар Семенович своїм сином, його творчими успіхами, його щирим служінням народові.

І подумалось мені: правду кажуть, що козацькому роду немає переводу.

ШАБЛЯ ОСТАННЬОГО КОШОВОГО

Мандруючи по запорозьких займищах Олександрівського повіту (нині Запорізької області), де колись жили сімейні козаки «гніздуки» — в Роздорах, Воскресенці, Гуляйполі та Варварівці, Дмитро Іванович зустрічався з столітніми дідами й записував од них все, що стосувалося старовини й могло придатися до вивчення історії рідного краю.

В селі Катеринівці, на березі річки Ганчули, він почув, що поблизу є маєток Василя Йосиповича Гладкого — сина останнього кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Михайловича Гладкого.

Йосип Михайлович Гладкий (1789—1866) виходець з Полтавщини. Народився він у селі Мельниках, Золотоніського повіту. Ще замолоду кременем, дужим юнаком пішов він на заробітки в Одесу, а через деякий час подався відтіля на Задунайську Січ, що в той час була на турецькій території під зверхністю Оттоманської імперії, записався в козаки.

Моторного козака одразу ж запримили в Січі. За розум, волелюбство й братерство січовики полюбили свого побратима й незабаром обрали спершу курінним, а згодом кошовим отаманом.

У травні 1828 року спалахнула російсько-турецька війна. Кошовий отаман Гладкий, як тільки почалася війна, взяв з собою кілька сот козаків Задунайської Січі і перейшов на бік Росії. Це було десь під Ізмаїлом. Гладкий проявив себе і в другому ділі. Він допоміг російському війську переправитися через Дунай і взяв там активну участь у військових операціях. Після цього йому було надано звання полковника.

Скінчилася російсько-турецька війна, і Гладкому доручено сформувати Азовське козацьке військо. Він спритно впорався і з цим завданням. 1832 року його призначено наказним отаманом Азовського козацького війська, а на шістдесят четвертому році життя Й. М. Гладкий пішов у відставку в званні генерал-майора.

Свого віку кошовий доживав у власному маєтку. Історик не мав сумніву, що знайде там чимало такого, що прикрасить запорозьку колекцію музею.

І от Дмитро Іванович у маєтку. Познайомився з господарем будинку. Син кошового отамана, Василь Йосипович, прийняв гостя шанобливо. Дмитро Іванович уважно придивлявся до цієї людини і прийшов до висновку, що за зовнішнім виглядом і за вдачею це був типовий запорожець. Йому тоді було вже понад сімдесят років, але він був дужий, кременний і бадьорий. Середній на зріст, м'язистий, широкий в плечах, він був уже сивий і лисий. У нього були довгі вуса, а густі брови, мов острішки, звисали над світлими очима. Розмовляв мало, дивився суворо й процикло.

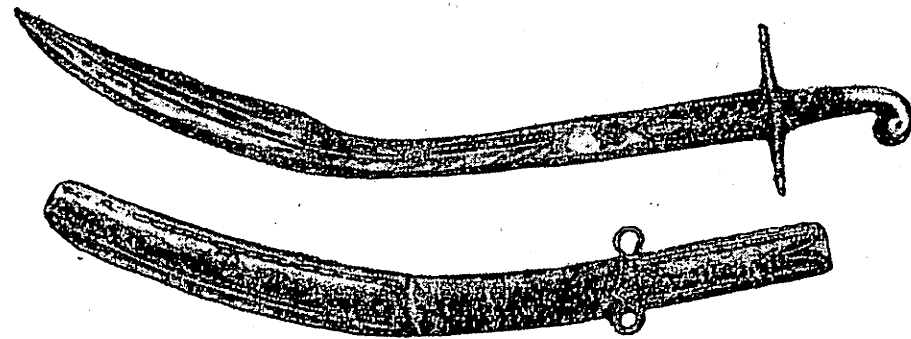
Місцеві діди оповідали, що Василь Гладкий ходив узимку на засідки проти вовків. Років не завадали йому цілі ночі просиджувати в ямі або в рові

з рушницею в руках. А коли наставав літній час, його завжди бачили в дворі з сокирою або лопатою в руках: усе робив сам, своїми руками. Запорозьке волелюбство й січові звичаї позначилися й на його мирному житті. Він сам збудував у своєму садку кілька куренів, жив у них, щодня переходячи з одного куреня в другий.

Дмитро Іванович хотів якомога більше розпитати про останнього кошового отамана, але, за словами сина, його батько Йосип Михайлович не любив розповідати про минуле, замовчував свої воєнні подвиги, був людина скромна, а тому мало й залишив у живих свідків спогадів про своє військове життя.

Яворницький перш за все хотів розшукати власні речі кошового отамана Гладкого і придбати їх для музею. Ідучи сюди, він думав, що йому пощастить знайти в сина вбрання кошового, зброю, всякий посуд, а знайшов тільки шаблю. Він витяг її з піхов, провів рукою по лезу і визнав, що перед ним прецікава знахідка. Шабля була зроблена з добротної сталі, на ній вирізано якийсь напис арабською мовою. Руків'я виготовлене з слонові кості, добре відшліфоване, піхви зовні оздоблені сріблом з чорними візерунками.

Хоч шаблю подарував турецький султан, коли Гладкий ще був кошовим

Шабля останнього кошового Задунайської Січі Й. М. Гладкого.

у Січі за Дунаєм, але це не завадило йому обернути її проти турків, ставши на бік російського війська.

Шаблю кошового отамана Гладкого Яворницький забрав з собою і виставив у музеї як коштовний скарб біля великого портрета Гладкого.

Поховано останнього кошового отамана Задунайської Січі в місті Олександрівську (теперішнє Запоріжжя). На могилі відважного козацького ватажка недавно було поставлено гранітну плиту з таким написом:

«Могила останнього кошового отамана запорозьких козаків Йосипа Михайловича Гладкого, під проводом якого козаки, що жили за Дунаєм, здійснили в 1828 р. своє давнє прагнення повернутись на батьківщину та подали значну допомогу російському війську у війні 1828—1829 рр. з Туреччиною. Помер в м. Олександрівську (Запоріжжя)».

ЗНАЙДЕНА КОЛЕКЦІЯ

Майже щороку влітку Дмитро Іванович навідувався в місто Новомосковськ, щоб оглянути пам'ятник старовини — запорозьку дев'ятибанну церкву. Він пильнував за тим, щоб цю рідкісну споруду ніхто не пошкодив, не зруйнував, щоб вона збереглася в такому вигляді, якою її збудовано ще в другій половині XVIII сторіччя.

В цей день була неймовірна спека. Після уважного огляду церкви професор зняв свого солом'яного бриля, присів під гіллястою акацією. До нього підійшов церковний сторож дід Гнат. Позналилися, розговорилися про старовину.

Дідові подобався симпатичний гість з Катеринослава. Він підсів поближче до історика й, дивлячись йому в вічі, спитав:

— Чув я від наших попів, що ви людина вчена, багато знаєте. Хотів оце попросити вас, щоб розповіли мені про цю церкву, а то я тут сторожую, а про неї мало що знаю.

— Добре, розкажу, — відповів Дмитро Іванович. — Цю новомосковську церкву споруджено 1779 року. Будував її великий майстер-умілець, козак з Нової Водолиги Яким Погрібняк. Хоч він був неписьменний, але виконував свою роботу артистично й сумлінно. За будовання церкви він узяв тільки дев'ятсот карбованців, тоді як за самий ремонт її пізніше правили двадцять тисяч.

Сам того не розуміючи, він створив величний пам'ятник і собі, і тій добі, в яку він жив. Архітектурний стиль, в якому збудовано новомосковську церкву, зветься українське козацьке барокко. Отак за козащини будували церкву, зветься українське козацьке барокко. Отак за козащини будували церкву, в нас на Україні церкви. Ви гляньте тільки на оту будову, її характер — церква немов корабель, що лине кудись угору — до бога, чи, точніше, до мрій про бога, одриваючись від реально-земного, буденного. В цих архітектурних

формах виявилась поетична душа нашого народу, його високий мистецький смак. Є багато церков на Україні, але далеко не кожна являє собою такий зразок народного українського мистецтва, як ця.

Основа церкви складалася спочатку з чотирикутника, на який спиралися всі дев'ять церковних бань. Під кожним таким кутком було закопано по 3 величезні дуби діаметром 6 аршин і 15 вершків. Далі через кожні 2 аршини були такі ж дуби, тільки трохи коротші. Оце й був такий фундамент. Та немає нічого в світі вічного. Ці дуби з часом почали підгнивати. Що робити? Церква могла завалитися, бо на них тільки й трималася. Довелося її перебудувати, бо всі бані схилилися до середньої.

І ось 1830 року навкруги церкви був підведений новий, цегляний фундамент. Тепер стіни вже не сідали, але вся церква почала дедалі більше хилитися.

Підвести під неї новий фундамент взявся підрядчик Кажинков. Та виявилось, що це був п'яниця й пройдисвіт. Що ж він зробив? Замість того, щоб повиймати гнилі дуби та покласти новий фундамент, він поверх гнилих дубів поставив невеличку стінку, примазав і гадав, що це шахрайство пройде непомітно. Але про це дізнався міський голова. Він узяв пожежну команду, розкидав лопатами примазане гнилля, і як побачив, що гнилі дуби залишилися усередині, то одразу ж вигнав геть Кажинкова та його майстрів. Тоді взявся за реставрацію церкви досвідчений майстер, який збудував уже десятки церков. Стояли вони по 150—200 років. Це був Олекса Пахучий. Але реставрувати церкву було нелегко. Пахучому треба було дістати документи оригіналу цієї церкви. Йому пощастило. Він скористався фотографією церкви, яка збереглася в одного місцевого протоієрея. Не було б фотографії, мабуть, не було б у Новомосковську й запорозької пам'ятки.

Колись, як Погрібняк збудував церкву, в нього всі 96 рам і 6 вихідних дверей та одвірків до них, а також арки були прикрашені вирізьбленими виноградними лозами та всякими квітами. Цього вже після реставрації, як бачите, немає. Дах був тоді з гонту, а тепер — з бляхи. Риштаки й ринви були також дерев'яні, а тепер поставлено залізні. Цвяшки Погрібняк робив дерев'яні, а Пахучий під час ремонту змінив їх на залізні. Оце такі сталися невеличкі зміни. А все інше лишилося таким, як і за Погрібняка.

— А скажіть, чому тоді вживали дерев'яні цвяхи? Хіба залізних не було?

— Як це не було! Були й залізні, але запорожці користувалися дубовими цвяхами, бо вони не іржавіють і довговічніші, ніж залізні. Он що! А ви, діду Гнате, тут давно живете? — подікавився вчений.

— Та вже давненько. Я родом з Орловщини, та оце на старість літ пішов служити сторожем до церкви.

— Скільки ж вам років?

— Та я вже добре підтоптаний: оце розміняв восьмий десяток!

— Так, прожили ви чимало. А скажіть, діду, чи вам за своє життя не доводилося часом знаходити старовинні речі?

— Які саме?

— Ну, може, глиняну люльку, кам'яні чи бронзові вироби абощо.

— У мене цього немає: воно мені без діла. А от знаю, що в однієї людини цього добра сила-силенна. Чого тільки й немає в його шафі!

Дмитро Іванович аж підскочив, коли почув ці слова. Він підсів до діда ближче й тихо спитав:

— Хто ж то за чоловік?

Дід Гнат покрутив сивого вуса, насторожився, глянув на допитливу людину, а потім спитав:

— А навіщо це вам?

— Така моя професія. Я директор музею, цікавлюся всякою всячиною.

— Так от що. Отакі штуки, якими ви цікавитесь, бачив я в нашого отця Стефана.

— Де ж ваш отець Стефан живе, чи далеко звідтіля?

— А ось як вийдете за обгороду, так через дорогу побачите кам'яний попівський будинок, а біля нього два високі осоки. Отам він і живе.

— Спасибі. А скажіть, чи давно він тут живе?

— Ні, недавно, років п'ять як перейшов з іншої парафії. Ви ж глядіть, не скажіть отцю Стефанові, що це я вам розповів про це, а то мені влетить...

— Не турбуйтеся, діду Гнате, все буде гаразд! — заспокоїв його вчений.

Ще не доходячи до попового будинку, Дмитро Іванович побачив, що отець Стефан з лопатою в руках порастється в палисаднику, підпушуючи квіти. Він гукнув, і двері відчинилися.

— Можна до вас, отче Стефане, зайти?

— Прошу!..

— Будьмо знайомі, — знявши свого бриля, привітався Дмитро Іванович, — я професор історії.

— Радий бачити поважного гостя, проходите.

— Чув я, що ви любите старовину й зібрали велику колекцію. Покажіть, будь ласка.

Піп ледве помітно усміхнувся собі в борідку, трохи повагався, а потім запросив професора до хати, щоб показати речі музейного значення.

— Ось гляньте, тут у шафі дещо є.

Дмитро Іванович підійшов і побачив кам'яне, залізне й бронзове знаряддя, але між ними лежала добре відшліфована кам'яна сокира, яка чудово збереглася. В Дмитра Івановича аж очі загорілися.

— Дозвольте вас, отче Стефане, спитати про щось?

— Прошу!

— Для кого ви це все зберігаєте? Що думаєте робити з колекцією?

— Як для кого? Ну, ось ви, наприклад, зайшли, подивилися, може, ще

хто подікавиться.

— Цього мало. Адже ви свою колекцію тримаєте в секреті, про це люди не знають. Чи не так?

— Та воно так. Бачите, я для себе її тримаю,— додав піп,— люблю історію, от і збираю пам'ятки минулого.

— То все добре, але біда в тому, що ця збірка у вас під замком. А чому б її не віддати до музею?

— Е, ні! Хіба що, може, як помру, тоді віддам, а поки що — ні, це моя власність, я господар своїх речей.

Дмитро Іванович розгадав отця Стефана. Він упевнився, що залучити експонати до музею зараз не вдасться. Але тут же швидко скористувався з необачності попа. Він подікавився:

— Скільки ж вам років?

— Та, дякуючи богові, оце прожив сімдесят п'ять.

— Ну, гаразд, отче Стефане: я згоден. Напишімо заповіт, що всю колекцію, яку ви зібрали, після смерті заповідаєте музеєві. Згода?

Піп схаменувся, але тепер незручно було зриватися своїх слів, і він погодився. Умовились, що піп в найближчі дні оформить свою відписку в місцевого нотаріуса.

Дмитро Іванович був задоволений своєю перемогою. Але не міг же він вийти з будинку попа без будь-якої речі!

— У мене до вас ще одне прохання.

— Яке саме?

— Ви мені хоч тимчасово, для науки, дайте ось кам'яну сокиру.

— А як вона десь загубиться, тоді що?

— Не турбуйтеся: у мене ніщо не пропадає. Можу видати розписку.

— А чи надовго потрібна вам ця сокира? — спитав піп.

— Ну, днів на десять.

— Гаразд, професоре, беріть. Але слово — закон! Не більше як на десять днів. А розписочку все-таки напишіть, воно якось буде надійніше й спокійніше на душі.

— Все буде так, як умовились. Ось вам і розписка.— Прощаючись, Дмитро Іванович подякував отцеві Стефану, а сокиру загорнув у хусточку й поклав собі в кишеню.

Коли Дмитро Іванович повернувся додому, йому тільки думки було, щоб цю рідкісну сокиру назавжди залишити в музеї. Але як? Коли не повернути через десять днів, піп розгнівається, знищить свій заповіт і не віддасть багаторої колекції для музею. Що ж робити? Нарешті придумав. Він викликав до себе місцевого скульптора Теннера і спитав його:

— Дивіться, перед вами, дорогий чоловіче, лежить рідкісна сокира часів неоліту. Ви людина тямуща, придумайте щось таке, щоб ця сокира лишилася в музеї, бо вона чужа, взята на десять днів під мою розписку.

— Нічого, Дмитре Івановичу, я не зможу придумати: доведеться, мабуть, повертати її тому, в кого взяли,— безпорадно розвів руками скульптор.

— Ні, друже, така рада мені не підходить. Зразу бачу, що ви не музеолог! Ви зробіть так, щоб і кози були ситі, і сіно ціле! Он що!

— Не придумав, Дмитре Івановичу, не зможу,— усміхнувся скульптор.
— А я вже придумав. Адже не дарма я вас викликав. Слухайте: ви добрий майстер, візьміть цю сокиру і зробіть з неї точнісіньку копію: витешіть так, щоб і я не розпізнав, де оригінал, а де копія. Можете це зробити?

— Чому ж, це можна!

— От і чудово. Скільки вам треба часу?

— Півмісяця! Бо я дуже зайнятий іншими невідкладними справами.

— Не підходить! Ви зробіть через вісім-десять днів, бо по сокиру прибіжить піп, у якого я взяв її тимчасово.

Теннер згодився. Він узяв сокиру і в умовлений строк приніс до Дмитра Івановича на квартиру дві сокири. Розпізнати їх було важко. Дмитро Іванович вдячно потиснув скульпторові руку, подякував і розплатився. Між іншим, він часто платив у таких випадках свої гроші.

Через десять днів піп — тут, як уродився. Не втерпів неборака, приїхав просто до Яворницького по свою сокиру.

— Здрастуйте, Дмитре Івановичу!

— Здоровенькі були! Що, мабуть, не спиться, по сокиру приїхали?

— Майже вгадали. Приїхав я, бачите, в церковних справах та й надумав до вас заскочити...

Дмитро Іванович підвів попа ближче до свого столу, зняв газету, а під нею лежало дві схожі одна на одну кам'яні сокири.

— Впізнаєте — де ваша?

Піп розгубився. Очі його перебігали з одної сокири на другу.

— Наче оце моя... — невпевнено промовив піп і тикнув пальцем на копію.

— От і не вгадали. То якраз копія, а оце — ваша! Ну, так яку ви тепер заберете — свою чи копію з неї?

— Та, мабуть, свою.

— Оцього вже від вас я не сподівався! Адже вони однаковісінькі. Я міг би й не сказати, що ви помилилися, а все ж сказав правду. Вам, батюшко, однаково, яка буде лежати у вашому будинку, а в музеї, для науки, важливо, щоб у вітрині лежала сокира-оригінал. Ну, то як? — наступав на попа Яворницький.

— Ну що ж, Дмитре Івановичу, якщо так треба для науки, то нехай буде на ваше. Давайте мені хоч копію, а собі вже залишайте оригінал.

— Спасибі. Беріть копію. А ви привезли з собою заповіт на колекцію?

— Привіз, ось він. Подивіться, здається, все гаразд у ньому.

Дмитро Іванович, радіючи собі в душі, взяв папір і спитав:

— А печатка є? Нотаріус завірив?

— Усе там є. Навіть на гербовому папері,— підкреслив піп.

— От і добре. Дякую.

Піп розпрощався і вийшов з будинку Яворницького. Дмитро Іванович забрав заповіт, узяв оригінал сокири і зразу ж приніс до музею, щоб пекласти придбаний скарб у вітрину.

А потім зібрав своїх співробітників і сказав:

— Оцей заповіт, що я добув у попа за його життя, — бережіть. Піп кволий, мабуть, довго не протягне, а колекцію треба буде взяти до музею. Глядіть мені, не прогавте!

ЯК НАРОДИЛИСЯ СЛАВНОЗВІСНІ «ЗАПОРОЖЦІ»

В перерві між екскурсіями по музею Дмитро Іванович відпочивав у кріслі свого кабінету. В такі хвилини він охоче розповідав нам про свої зустрічі з видатними діячами культури.

З особливою любов'ю він згадував Іллю Юхимовича Рєпіна. Між Д. І. Яворницьким та І. Ю. Рєпіним ще здавна склались тепла й сердечна дружба. Зустрічі й листування між ними тривали сорок чотири роки. Їхня плідна дружба, що переросла в щирі й сердечні взаємини, має свою цікаву історію.

Яворницький, як відомо, був земляк великого художника. Обидва вони народилися й вирости на Харківщині. Але вперше зустрілися вони в Петербурзі 1887 року. Тут щороку святкували річницю Т. Г. Шевченка, на яку збиралось українське земляцтво. Святкували річницю й цього року. Коли Дмитро Іванович прибув на вечірку, Рєпін, побачивши молодого історика, підійшов, і вони міцно потиснули один одному руки. Потім сіли поряд і між ними зав'язалася щира й невимушена розмова. Говорили про Україну, Запорозьку Січ, розпитували один одного, хто над чим працює.

Приводом до розмови й знайомства був легендарний лист запорозьких козаків до турецького султана. Рєпін сказав Яворницькому, що надумав намалювати запорожців, коли вони зібралися на раду й складають відповідь турецькому султанові на його грізний наказ припинити наскоки на Крим.

Вперше про цей сміховинний лист запорожців Рєпін почув 1878 року в мальовничому маєтку Абрамцево під Москвою, який належав Саві Мамонтову, що дуже кохався в мистецтві.

*Зустрічі
незабути*

До гостинного господаря часто збиралися талановиті письменники, вчені, художники, артисти. Ввечері вони цікаво розмовляли про мистецтво, співали, грали, читали свої твори. Саме тут Репін і почув про листа запорожців до султана. Він зразу ж уявив собі цю сцену, уявив той гомеричний регіт від дошкульних, солоних дотепів і олівцем нарисовав запорожців, що заходяться від реготу.

Ідею художника — увічнити запорожців на полотні — гаряче підтримали його друзі. Історик М. Костомаров, який вивчав запорожців, розробив маршрут, і Репін з юним художником В. Серовим помандрував навесні 1880 року на Запоріжжя, щоб на власні очі побачити місця Січі, зібрати потрібний матеріал та відшукати поміж українцями характерних типів для свого малюнка.

І ось перед ним Дніпро-Славути, невгомні пороги, острів Хортиця. Довго вони блукали по острову, знаходили там мідні гудзики, бляхи, старовинні гроші, порохівниці, іржаві шаблюки. Після Хортиці Репін вирушив слідами січовиків — у Капулівку, Покровське. Тут він зустрів справжніх нащадків запорожців. У своїх малюнках художник відтворював риси їх волі, природний розум, відвагу, велич, дошкульний гумор. У Капулівці Репін завіс до свого альбома й могили Івана Сірка. Побував художник у запорозьких селах — Грушівці, Старих Кодаках, відвідав усі запорозькі церкви, де знайшов чимало старовинних речей, які перейшли сюди з Січі, робив ескізи натовпу людей, які збиралися на Олександрівській пристані. Завітав, на рещті, і в село Качанівку — українське Абрамцево, де його ласкаво прийняв великий колекціонер Тарновський. Там він побачив багатющу колекцію запорозької старовини, що стала для художника у великій пригоді.

І восени 1880 року Репін повернувся до Москви. Тоді ж таки, в жовтні, до нього в майстерню зайшов Л. М. Толстой. Цей візит дав художникові новий напрямок в його малюнку. Оглянувши «Запорожців», Толстой помітив, що цей малюнок поки що являє собою тільки етюд, невеличкий художній твір, який відображає випадковий епізод з життя запорожців. Насправді ж задум повинен бути набагато ширший: цей твір, на думку Толстого, має бути більш значущим. Треба, щоб була відбита головна думка художника-реаліста: високе почуття національної гідності й гордості, непереможний запорозький дух, його сила.

Розумні й справедливі зауваження Толстого змусили Репіна задуматися. Художник сприйняв їх з широкою вдячністю і зразу ж узявся переробляти ескіз. Він збільшує його формат, збільшує число дійових осіб, переставляє окремі постаті, створює враження великих зборів козаків.

Ескіз цієї картини художник уже намалював, але для великого полотна йому ще багато чого бракувало. Крім того, він побоювався критики такого знавця Запорозької Січі, як Яворницький.

Репін запросив Дмитра Івановича до себе, щоб показати йому ескіз майбутньої картини. Через деякий час Дмитро Іванович прийшов до майстерні Репіна.

Перша зустріч у майстерні художника, про яку вони наперед умовилися, хвилювала обох: Яворницькому, закоханому в запорожців, хотілося скоріше побачити степових лицарів, а Репіну не терпілося дізнатися, що ж скаже знавець Запорозької Січі? Чи не осудить ескіз картини? Побожування були марні. З першого ж погляду картина Яворницькому сподобалася. Він широко захопився, хвалив автора за вдалий сюжет, за його чудовий задум.

— Глянув я на цей ескіз, — казав Яворницький, — і сам зайшовся сміхом! «Святе діло ви робите, любий Ілля Юхимович. Пишіть велику картину!»

Дмитро Іванович запропонував Репіну все, що потрібне було для цієї картини: книги з історії запорозьких козаків, свою колекцію зброї, жупани, чоботи, люльки, сулію з горілкою, яку викопав у запорозькій могилі, навіть череп, знайдений на Чортомлицькій Січі. Віддав також фотознімки запорозького прапора, старих картин і дніпрових порогів, фото пащадків запорожців — дніпровських лоцманів. Але цим не обмежився завзятий історик. Він багато приводив до художника своїх земляків та знайомих — прототипів, які позували йому під час створення картини. Їх постаті й риси обличчя скидалися на запорозьких козаків. Це була найголовніша й найдорожча допомога Репіну.

Ілля Юхимович гаряче взявся за роботу. Працював він над «Запорожцями» понад 12 років (з 1880 по 1891 р.). На великому полотні одна за одною з'являлися все нові й нові козачі постаті. Вони здавалися Дмитрові Івановичу прекрасними, а художник запевняв, що до них треба ще «трохи доторкнутися пензлем». Доторкнеться — і зовсім інакше виходить, краще, виразніше.

Яворницький став частим гостем у майстерні Репіна, а водночас і на-тхненником та добрим порадиником. Відтоді все більше й більше міцніла дружба між істориком і художником. Майже щоденно Дмитро Іванович бував у Іллі Юхимовича, а той по суботах заходив вечорами до Яворницького, коли там збиралася петербурзька українська молодь — співаки, музики, артисти й художники. Ці зустрічі Дмитро Іванович називав жартома «збіговиськами», що дуже сподобалося землякам, і незабаром це слівце помандрувало з столиці імперії на Україну.

Але перше ніж докладніше описати про створення «Запорожців», повернімося до історії, один момент якої ліг в основу задуманої картини.

1675 року турецький султан Мохамед IV зажадав від запорожців, щоб вони припилили наскоки на землі кримського хана, який був у васальній залежності від нього. Було це після відомого перемир'я між Польщею і Росією 1667 р. в селі Андрусові біля Смоленська, коли укладено договір між цими державами, за яким поділено Україну⁵³. Правобережню повернуто Польщі, а Лівобережню Україна з Києвом та його околицею одійшла до Росії. Розділена надвоє Україна перший час управлялася двома гетьманами — правобережним і лівобережним, поки внутрішні чвари та повернення польської шляхти на Правобережжя не знищили зовсім тут козацький устрій і владу

Запорозька карабка з горілкою.

гетьмана. Гетьман Правобережної України Петро Дорошенко (1627—1698 рр.⁵⁴), мріючи за турецькою допомогою об'єднати під своєю булавою обидві частини України, став під протекторат султана Мохамеда IV. Проти цього рішуче повстала Запорозька Січ на чолі з своїм славним кошовим Іваном Сірком, запеклим ворогом турків і татар, з якими він безнастанно воював, не вважаючи ні на які політичні комбінації Дорошенка та його однодумців. Саме на цей час припадає і можливе звернення султана Мохамеда IV до запорожців і легендарна відповідь йому січового козацтва. Архіви не зберегли оригіналу широко відомого листа-відповіді запорожців турецькому султанові, якого, мабуть, насправді ніколи й не було в практиці дипломатичних зносин Січі з іноземними державами. Гострі й дошкульно-образливі вислови, якими сповнені варіанти цього листа, не відповідають тодішнім правилам дипломатичного листування, що звичайно відбувалося латинською мовою з додержанням усіх вимог чемності. Латинську мову знали не тільки канцеляристи Січі та гетьмана, але й козацька старшина, натяк про що ми читаємо в «Та-

расі Бульбі» Гоголя; а окремі гетьмани й кошові отамани Січі так добре володіли латиною, що вільно промовляли нею під час офіційних переговорів.

Усе це не перечить тому, що запорозьке козацтво, яке любило круті жарти й дотепи, могло порядком розваги не раз скласти такі в'їдливі листи до своїх ворогів, але навряд чи їх надсилалося кудись далі січового коша.

Хоч самий лист-відповідь у всіх своїх варіантах є, видимо, пізніший літературний витвір, а не історичний документ, проте він добре відбиває вдачу й дух тих одчайдушних і самовідданих вояків, які, за висловом Рєпіна, «прирекли себе... на захист усіх дорогих інтересів своєї вітчизни»⁵⁵.

Текст цього листа експонується й досі в Дніпропетровському музеї, і коло нього завжди буває людно й весело.

Для Рєпіна-художника цей лист мав значення також не стільки за своєю документальною вірогідністю, скільки як уявний відбиток епохи, її подій та звичаїв. Звісно, художник не міг обмежитися, готуючись малювати свою картину, текстом цього листа, як не обмежився він і зразками зброї та одягу, що передавав йому Яворницький. Рєпіну треба було ще подивитися на ту землю, де гула колись козацька слава.

Він тричі приїздив на Україну та Кубань. Одного разу він їздив на Кубань з Яворницьким, де зустрів козака-станичника Василя Олешка. В його обличчі художник побачив риси, схожі з уявленим образом Івана Сірка. Зібрані матеріали дали змогу створити величезний фонд художніх фрагментів, які потім так щедро прикрасили його «Запорожців». Як згадує Корній Іванович Чуковський, Рєпін самих тільки етюдів до «Запорожців» мав у своїх альбомах кілька сот, більшість з яких попали за кордон, звідки назад уже не повернулися.

Яворницький допоміг Рєпіну увічнити одну з славних сторінок історії України, вивчити життя, звичаї народу та познайомив його ближче з самим народом.

З кожною поїздкою робота над картиною відновлювалася, художник працював чимраз з більшою енергією та запалом.

З особливою любов'ю згадував Дмитро Іванович перший ескіз майбутніх «Запорожців». Саме цей закінчений ескіз (олія) Рєпін подарував 1887 року своєму порадникові й помічникові Д. І. Яворницькому.

Дмитро Іванович пишався ескізом «Запорожців», вважав його за «найдорожчий скарб». На жаль, з цим подарунком історикові довелося незабаром розпрощатися. Рєпін, напевне, побоювався, що цей ескіз ще до завершення картини може попасти до чужих рук і тоді сюжетом «Запорожців» скористується інший художник. Він звернувся до Яворницького, пропонуючи продати ескіз Третьякову.

Саме в цей час Яворницький хворів, був у великій нужді, навіть нічим було йому сплатити борг за друкування «Вольностей запорожських козаков». Після довгих умовлянь Яворницький погодився з Рєпіним і продав ескіз «Запорожців». Третьяков вивісив його в своїй відомій галереї в Москві.

На знак поваги до свого побратима Д. І. Яворницький подарував йому один з найвидатніших творів «Запорожжє в остатках старини и преданиях народа», виданого 1888 року в Петербурзі.

Цінність цієї книги полягає в тому, що її ілюстрував сам Рєпін. Там є такі його малюнки, як запорожика кобза, баклажки, кинджал, шабля, сволок і лутки запорозького куреня, портрети запорожців Івана та Якова Шиянів, запорозьке вбрання тощо.

Рєпін високо цінував допомогу знавця Запорозької Січі в створенні своєї картини. В одному з каталогів до картини Рєпін зробив таке пояснення: «З подробицями історії запорозьких козаків можна познайомитися по книзі Д. І. Яворницького «Нариси з історії запорозьких козаків і Новоросійського краю».

Д. И. Яворницкій.

ЗАПОРОЖЬЕ

ВЪ ОСТАТКАХЪ СТАРИНЫ

ПРЕДАНИЯХЪ НАРОДА.

С. ПЕТЕРБУРГЪ.
Изданіе А. Ф. ПАВЛОВЪ.
1888.

Обкладинка книжки Д. І. Яворницького «Запорожжє в остатках старини и преданиях народа».

В своїх спогадах⁵⁶ Дмитро Іванович так розповідає про персонажів картини:

«Унизу, в самому куточку, з лівого боку, сидить на землі по-турецькому пресимпатичний хлопчик, років семи-восьми; малий джура, тобто зброносець, з чубчиком на голеній голові, з роззявленим від сміху ротом, в якому блищать дрібні й густі зубки⁵⁷. Він пабиває тютюном люльки для козаків і заливається милим дитячим сміхом, ловлячи вухом дошкульні слова, якими запорозькі лицарі частували турецького султана: «козолуп, різницька собака, запорозькі лицарі частували турецького султана: «козолуп, різницька собака, кобиляча с...а, нашого бога дурень». Вище хлопчика сидить на колоді бравий козак з чорними довгими вусами, з великим оселедцем (чубом), закладеним за вухо. Це художник Я. Ф. Цюнглинський. Він поклав величезний кулачище на спину козака, що сів біля столу без сорочки⁵⁸, за Цюнглинським стоїть молодий красень з благородними рисами лиця і якимось «по-панському» посміхається. Це внучатий племінник знаменитого композитора М. І. Глінки. Далі, за Глінкою, стоїть козарлюга, високий, чорний, з вилицуватим, як у негра, лицем і з пов'язкою на пораненому в бою лобі. Це відомий в Одесі художник, силач М. Д. Кузнецов. За Кузнецовим рудий, як вогонь, москаль Нікішка, — кучер В. В. Тарновського, в якого немає кількох зубів у верхній щелепі: в нього шербатого найуїдливіший сміх».

Цікава історія цього прототипа. Якимось Рєпін переправлявся з Яворницьким поромом через Дніпро. Тут же переправлявся й поміщик В. Тарновський, який сидів у своєму фаєтоні. Художник звернув увагу на кучера Тарновського — Нікішку. Це був низенький, рудуватий чоловік з кількома зубами в роті. Коли він сміявся, Ілля Рєпін пильно вдивлявся в риси його обличчя. Адаже саме з таким песелим сміхом мав бути козак на його картині, де запорожці складають листа до султана. Ілля Юхимович швидко розгорнув альбом і зафіксував олівцем основні риси знайденого типу. Це був удалий фрагмент до задуманої картини.

За Нікішкою виглядає обличчя студента-татарина, якому художник «запозичив» білі, густі, міцні зуби з запорозького черепа, викопаного в могилі біля Січі.

Спереду, праворуч студента-татарина, височить важка кремезна постать у червоному жупані, в смушевій шапці і з шаблюкою збоку. Це професор петербурзької консерваторії А. І. Рубець⁵⁹.

За спиною Рубця стояв такий гладкий козак, з таким випнутим наперед черевом, що здавалося, воно трясеться від сміху. Але згодом його зняв художник з картини й поставив іншу постать, спиною до глядачів, у сірому кобеняку, з так званою «богородицею» на спині, з відкритою голеною головою і з чубом, піднятим догори.

Спереду А. І. Рубця сидить славетний кошовий отаман Запорозького війська Іван Сірко з демонічним виразом очей, з люлькою в роті й у шапці, критій чорним сукном і підбитій сірим смушком, з розрізом попереду. Сірка

художник малював з популярного свого часу генерала, дотепника й веселуна М. І. Драгомирлова.

Далі висувається наперед типове обличчя бурсака, який не витримав у бурсі суботньої лози й утік за пороги — на Січ. У нього ні вусів, ні чупрій на голові немає; чорне густе волосся підстрижене під макітерку⁶⁰. Це художник П. Д. Мартинович⁶¹, який народився на Полтавщині.

А ось до голови Мартиновича схилив свою голову козак у високій чорній шапці, схожій на ту, що носив гетьман Сагайдачний. Це худорлявий чоловік з похмурим поглядом; він мало реагує на дошкульні епітети, що їх щедро силе козацьке товариство турецькому султану. Для цієї постаті позував В. В. Тарновський, відомий колекціонер української старовини, владар чудесної Качанівки, Чернігівської губернії, в якій бували Гоголь, Шевченко, Костомаров, Глінка й сам Репін⁶².

Поряд з Тарновським — дідок з вусами, низько підчекриженими, сухорлявий, зморщений, беззубий. Він широко, як вершу, розкрив рота, куди направляє люльку, якою, в разі потреби, можна і череп розтродити⁶³. Він увесь заходиться сміхом, аж очі заплющив. Його малював Репін з випадкового обличчя на пристані коло міста Олександрівська (нині Запоріжжя)».

Картину ще не було закінчено, як до Яворницького прийшов Репін. Це було перед різдвом. Вдарили великі морози.

— А я до вас!

— Що сталося?

— Ідьмо до мене! Я хочу посадити вас на картині за писаря.

— Ілля Юхимович, я ніде не люблю виставляти себе напоказ.

— Ні, ні! Я від вас не відстану! Кому ж бути писарем, як не вам?

Яворницький довго опирався, але під кінець згодився, і вони поїхали до Репіна. Майстерня художника в той час була на четвертому поверсі, під скляною покрівлею. Коли вони ввійшли, Ілля Юхимович глянув на Яворницького й сказав:

— Що це ви такий похмурий?

— В дорозі промерз.

Тоді Репін вийшов у сусідню кімнату, виніс звідти якийсь журнал з смішними карикатурами й поклав на стіл перед Яворницьким. Той глянув на якусь карикатуру й посміхнувся.

— Стривай, стривай! Ось цей вираз мені й потрібний!

Не минуло й години, як на картині Яворницький уже сидів за столом у ролі січового писаря.

Писар — одна з центральних постатей картини. Його лукава посмішка пробігає по всьому обличчі, утворюючи ледь помітні зморшки біля очей і неглибокі ямочки коло щільно стулених губ. З усього видно, що це особа хитра і, як кажуть, сам собі на умі. Писар добре чує всі ці круті дотепи й ущипливі, дошкульні слова, які йому диктують, але він не квапиться писати їх на папері довгим гусячим пером.

Фрагмент з картини
І. Ю. Репіна «Запорожці».
(А. І. Яворницький-писар).

Треба було ще посадити когось на стіл, на вільне місце, проти писаря, спиною до глядача. Репін уже наперед продумав, якою саме має бути ця постать. Потилиця повинна бути неабияка, а триповерхова. Її не слід шукати ні в селах, ні в робочих кварталах — тільки в панських хоробах. І тут Репін пригадав, у кого є така потилиця.

— Ви знаєте, хто може бути придатний на таке місце?

— А хто?

— Георгій Петрович Алексеев⁶⁴. Коли він був у вас, я до нього добре придивився. Сам він низенький, огрядний, дебелий, голова велика, голомоза, а потилиця така, що треба сто років, щоб її наїсти. Попросіть його, щоб він дозволив мені зарисувати його спину й потилицю. Коли ви його побачите?

— Можу хоч і завтра.

— Так будь ласка! Я готовий написати йому безкоштовно його портрет, аби тільки він дозволив зарисувати для картини його потилицю...

Коли другого дня Яворницький передав Алексеєву прохання Репіна, той категорично відмовився.

— Що це, на посміх майбутнім нащадкам? Ні!

Яворницький поспішив повідомити Репіна про цю відповідь. Але Репін усе ж таки наполягав упросити Алексеєва.

— Та влаштуйте ж це як-небудь! Чи вже ви, при вашій винахідливості, не придумаете, як це зробити?

— А може, його спокусити старовинними монетами, він же нумізмат? — спитав Яворницький. — Зробимо це так: Георгій Петрович запросить нас до себе на сніданок. Після сніданку ми підемо втрьох до його кабінету, я витягну з кишені кілька старовинних монет, і ми будемо розглядати їх в лупу, а ви сядете за спиною і тихенько занесете до своєї книжечки його трипорову потилицю безкоштовно.

Так вони й зробили. З квартири Алексеєва вони вийшли разом.

Минув час. Картина «Запорожці» була закінчена й виставлена в Третьяковській галереї. Генерал приїхав до Москви. Яворницький запропонував йому й Репіну піти в Третьяковську галерею. Підійшли до картини.

— А гляньте, Георгію Петровичу, — сказав Яворницький, — така, як ваша, потилиця.

— Як же ви насмілилися зробити це без мого дозволу? Коль ж це ви встигли змалювати?

Репін засміявся.

— Це тоді, коли ви уважно розглядали монети.

— Ну, гаразд, тепер уже нічого не вдієш. У мене до вас прохання: не кажіть більше нікому, що це моя потилиця, — засміють старого дурня.

Вони пообіцяли, проте частенько і Репін, і Яворницький «по секрету» розповідали, з кого й що саме намальовано в цій картині.

Багато Репін зробив ескізів, щоб використати їх на майбутньому полотні. Один з таких альбомів є і в Дніпропетровському музеї. Його подарував Репін своєму другові Яворницькому, а трохи згодом Дмитро Іванович передав його музеєві.

Крім цього варіанта, розповідав Яворницький, Репін зробив другу картину. На ній уже не було багатьох постатей, але зате з'явилися нові. Писар — той же, тільки він уже старий, в окулярах. У нього одне гусяче перо в руді, а друге за правим вухом. Без сорочки вже не один козак, а два. Не було на картині козака в кобеняку, що стояв спиною до глядача. Зник козак з пов'язкою. Козак (Тарновський) вийшов на цьому варіанті виразніший. Тут він сидить без шапки, лисий; уся його постать — зосереджена увага.

Ця історична картина нелегко давалася художникові. Репін довго працював над кожною постаттю, роками виношуючи в своїй душі окремі образи. Інколи для якоїсь виразної постаті йому були потрібні не один, а два-три типи натурників, щоб з одного взяти вираз обличчя, зріст, а з другого — очі,

Фрагмент з картини І. Ю. Репіна «Запорожці».

з третього — пронизливий погляд, великі вусища, усмішку тощо. Так було з головним героєм — Сірком. Портрета Івана Сірка не збереглося, тому Репін мусив проявити свою творчу фантазію. Довго він шукав підхожу людину для Сірка. І ось навесні 1889 року Репіну пощастило. Він зустрівся з генералом М. І. Драгомирловим. Коли вперше його побачив, Репін аж вигукнув: «Живий Сірко!» Далі навколо Сірка групувалися всі інші персонажі.

Слава «Запорожців» облетіла всю Росію, перейшла й кордони. На виставках у Чикаго, Будапешті, Мюнхені, Стокгольмі картина мала великий успіх. 26 жовтня 1892 року Репін писав Яворницькому: «Дорогий Дмитре Івановичу! «Запорожців» моїх три дні тому купив цар. Ура!»

Картину купив Олександр III за 35 тисяч карбованців. «Запорожці» — один з найпопулярніших творів Репіна. Численні копії і репродукції їх розійшлися по всій країні. Про популярність картини свідчить хоч би той випадок, який описав Репін у листі до Яворницького в листопаді 1929 року: «Один мій приятель привіз мені з Полтави куплену на ярмарку скульптуру — копію з відомої моєї картини... Я радію і тішусь, дивлячись на це відтворення».

В «Запорожцях» блискуче показано волелюбний характер, щирю душу й нескореність січового козацтва. Автор картини підкреслив, що жорстока реакція царської Росії не сміє гнобити волелюбні, але поневолені народи імперії. «Ніхто в світі не відчуває так волю, рівність і братерство, — писав свого часу Репін Стасову. — Все своє життя запорожці залишалися вільними й нікому не корилися. Нехай це буде й глумлива картина, я все-таки напишу».

Цей безсмертний твір не тільки радував очі своєю викінченою майстерністю, але й допомагав пробуджуватись глибоким патріотичним почуттям у нашого народу.

Дмитро Іванович давно збирався щиросердно подякувати Репіну за його «Запорожців». Така нагода випала. Як тільки Яворницький повернувся з Середньої Азії до Петербурга, друзі вченого вирішили вшанувати запорозького батька вечерею. Зібралися в ресторані «Большой медведь». Туди прийшли художники Репін, Сластьон, Бондаренко й багато інших діячів культури. Яворницький підвівся з крісла, широко подякував за ту пошану, яку виявило до нього все товариство, і, звертаючись до Репіна, сказав:

— Любий і дорогий Ілля Юхимович! Ви зробили велику честь нашим предкам запорозьким козакам, а разом з ними й нам тим, що зобразили їх на прекрасній картині «Запорожці». Хто б нас знав до вашої картини? Ніхто. Ми до того були маленькі — при землі, а тепер стали вище на голови! Низенько вклоняюся вам і широко дякую!..

Щедру допомогу Яворницького під час створення картини Репін дуже високо цинив і не залишився в боргу. В перший рік знайомства з Дмитром Івановичем Репін подарував йому дев'ять малюнків для його двотомника «Запорожце в остатках старини и преданиях народа». Деякі з цих малюнків Репін зробив спеціально як ілюстрації до цього видання, яке йому дуже сподобалося.

Дмитро Іванович у передмові до першого тома писав: «Автор не може не висловити щирої подяки глибоко шановному Іллі Юхимовичу Репіну, що подав до цього твору кілька малюнків з власної колекції і не відмовив у добрих порадах під час вибору їх до видання»⁶⁵.

Дружба Яворницького з Репіним склалася на творчій основі, й вона не припинялася до самої смерті.

Великий російський художник палко любив Україну, милувався її чарівною мовою, кохався в танцях і піснях. Живучи в Петербурзі, він підтримував постійний зв'язок не тільки з Яворницьким, а й з іншими діячами культури, часто бував на вечорах, які влаштовували українці, що жили в тодішній столиці.

Особливо запам'яталася Дмитрові Івановичу зустріч Репіна з корифеями українського театру, які гастролювали в Петербурзі.

Одного разу, в суботу, на «збіговисько» до Дмитра Івановича, який жив тоді на Митній пристані, завітав Репін. У гостинного господаря він застав

земляків з України — артистів М. Л. Кропивницького, М. К. Садовського, П. К. Саксаганського, М. К. Заньковецьку, А. П. Затиркевич та інших. Згодом прийшли туди давні приятелі Яворницького — художники Панас Сластьон, який до того ж пречудово співав і грав на кобзі, Хома Бондаренко — співак і добрий танцюрист. Після вечері Сластьон узяв свою кобзу, сів по-турецькому на підлозі й заспівав під акомпанемент кобзи думу «Плач бідних невольників у тяжкій турецькій неволі». Спів глибоко вразив слухачів. Дмитро Іванович глянув на Репіна і побачив, що з його очей капують сльози.

— Кобзарю, любий, дорогий кобзарю, ану змахни з наших очей сльози, щоб ми вдарили лихом об землю. Ушквар нам веселої!

І кобзар ушкварив гопака. Такого гопака, що всіх ніби жаром обпалило! Тут як випурхне на середину зали Заньковецька, а слідом за нею Садовський! Взута в червоні черевички, вбрана в чудову барвисту плахту, легка й граціозна, Заньковецька, здавалося, літала у повітрі, як метелик, не торкаючись зовсім ногами підлоги. До пари їй як танцюрист був Садовський. То повернеться одним боком, то другим, то скоком-боком, то вихилисом та викрутасом, ще й навприсядки піде!.. А кобзар, граючи, ще й словами жару піддає: «Подивися, дівчино, який я моторний, подивись, оглянься, який я удався!»

І раптом, на диво всім, зненацька зривається з місця Ілля Юхимович Репін, кидається на середину зали в танок і як пішов, як пішов «викозулювати» ногами, так куди там професійним танцюристам!.. Кучері в нього розлітаються врзнібіч, а що тільки ноги виробляють!.. То він стукне по підлозі передком, то вдарить каблук так, що весь посуд дзвенить на столі, то піде рівною «дрібушкою» по підлозі... І після всього того — враз на канапу, сів і сидить, ніби й не він! Грім оплесків — нагорода танцюристові⁶⁶.

Це «збіговисько» дуже подобалося Репіну. На другий день Ілля Юхимович прислав Яворницькому листа, в якому він дуже жалкував, що не здогадався запросити до себе дорогих його серцю гостей з сонячної України.

ГОПАК — ТАНОК ЗАПОРОЖЦІВ

Листування між ученим і художником з деякими перервами тривало аж до самої смерті. Яворницький не забував Репіна особливо тоді, коли він радував громадськість виходом у світ свого нового твору.

Як тільки в Катеринославі вийшла книжка «За чужий гріх», Яворницький зразу ж надіслав її Репіну. 13 березня 1908 року Репін писав Яворницькому: «А вашу книжку «За чужий гріх» я дуже люблю, як і все, що ви пишете: свіжо, правдиво й розумно».

Часто Репін звертався до Яворницького у власних справах. У листі з Куокола 9 травня 1909 року Ілля Юхимович просить Яворницького прислати йому фото з гайдамацьких «свячених ножів», якими діяли гайдамаки

проти польських панів. Ці ножі були потрібні Репіну для нової картини «Гайдамаки».

В одному з листів Яворницький просив Репіна «приїхати з сином Юрком на Україну, побувати в музеї, а потім стрілою пролетіти через дніпрові пороги, повезти сина на священні місця Січі, показати правнука запорожцям, як ото колись привіз і показав своїх синів Тарас Бульба — живим славним лицарям січовим»⁶⁷.

Трохи згодом Дмитро Іванович знову благає свого земляка приїхати на рідну землю й подивитися музей, в якому багато можна знайти матеріалів. Тут же і «запорозький курінь» — оселя Яворницького, де можна знайти придулок і увагу господаря.

На запрошення Дмитра Івановича Репін 18 жовтня 1910 року відповів, що готує свої картини на виставку в Рим і дуже шкодує, що не зможе побувати на Дніпрі та в музеї, хоч «це часто викликає сором і тугу на серці, але що вдієм!».

У зв'язку з сімдесятиріччям Яворницького Репін прислав на його ім'я сердечну телеграму: «Гаряче вітаю маститого ювіляра. По дружньому обіймаю безсмертну душу Запорозжя».

Дмитро Іванович дуже хотів збагатити музей деякими малюнками Репіна. Він звертається до художника, прохаючи прислати в музей хоч би один етюдик од його цінних і навіки безсмертних картин для музею Поля. Репін зважив на щире прохання і надіслав Яворницькому кілька малюнків з життя запорожців.

Репін у квітні 1925 року щиро дякував Дмитрові Івановичу за присланий йому автограф. «Ще здаля пізнав ваш автограф і дуже зрадів: значить, живий, а казали, що хворий, що, може, й не виживе... Так, слава богу! Живий, здоровий і все така ж мила, молода, козацька душа, що любить свою Україну. І я все той же...»

Про свячені ножі Репін писав, що фото з них він використав у картині «Гайдамаки», яка пішла в Швецію до Стокгольма.

Трохи пізніше, 30 листопада 1926 року Репін відкрив своєму другові таємницю. Він повідомив його, що задумав писати нову картину: «Під великим секретом признаюся вам, що я знову взявся за Запорозжя!» Ілля Юхимович мав на увазі нову картину «Гопак». Знову він спрагло перечитував усе, що зберігалось в його бібліотеці про сонячну Україну. Читав перш за все твори Яворницького, проглянув збірку українських пісень. Згадав, як він, приїхавши з Серовим на місце Січі, купався в Чортотлику, побував з ним на запорозькому кладовищі, шукаючи підківок до козацьких чобіт, черепів тощо.

Коли вони ходили по цьому кладовищу, пішла чутка, що пани шукають запорозькі скарби. За ними гуртом бігали селянські діти, повагом ходили старі діди й цікавилися їхніми знахідками.

Лист Репіна про його новий творчий задум звеселив душу Яворницького.

Хоч обидва були вже й в літах, їм не бракувало ще пороху в порохівницях, ще не гнулись козаки. Дмитро Іванович сів за стіл, узяв перо і своїм чітким письмом написав до Репіна:

«Щоб малювати таку картину, як запорозький гопак, треба кинути чужий, холодний край, який нічого не дає ні для розуму, ні для нашого серця, треба пірнути в світлі води Дніпра, пронестися через шумливі й грізні пороги стрілою, потім пройтися пішки до Січі, впасти й уклонитися матері Січі до землі. Тільки після того можна братися за діло й писати картину не чимраз холоднішою і кволою, а сильною і впевненою рукою».

З відповіддю Репін не забарився. «Милий і дорогий Дмитре Івановичу! — писав він 17 грудня 1926 року. — Я стою перед вами в позі того, що приймає благословення. Як це добре ви сказали! Якби я був щасливий прийняти це благословення саме від ваших рук».

В уяві Репіна знову постало Запорозжя в усій своїй величі й бойових подвигах. Він знову сідає за книжки Яворницького, знову вивчає історію запорожців, знову поринає в свої дорожні альбоми, щоб розшукати фрагменти та пейзажі характерних місць України.

Яворницький і сам запалився бажанням допомогти Репіну створити на старості літ ще один шедевр з життя запорожців.

Щоб підтримати творчий вогник у душі Репіна, Яворницький надіслав йому одну за одною свої книжки: «Дві подорожі в Запорозьку Січ монаха Яценка-Зеленського», «Поміж панами», «Словник української мови». Згодом послав йому запорозький прапор, фотознімки запорозьких нащадків — лоцманів Якова Шрама, Грицька Шрама та Кузьми Казанця — цих звитяжців у боротьбі з водною стихією. Надіслав і фото столітніх дідів, що доживали свого віку в селі Капулівці.

Усе це Репін прийняв з великою і щирою вдячністю. Особливо дякував у своєму листі від 7 січня 1927 року за книжку «Дві подорожі в Запорозьку Січ монаха Яценка-Зеленського». Він назвав її «чудом» — від неї не можна відірватися. Це — шедевр літературного мистецтва...

Але Репін не обмежується цими матеріалами. Картина, що він задумав, вимагала багато різноманітного матеріалу, і Репіну хочеться здобути якомога більше експонатів.

В одному листі Яворницький попередив художника, що навесні 1927 року він виїздить з науковою експедицією досліджувати Дніпро. І тут же запитує Репіна, якого саме порога фото вислати йому?

У відповідь — радісний лист: «Яке щастя! Яку радість приніс ваш лист! Ви уявити собі не можете! І начебто для моєї роботи ви будете фотографувати Дніпро в місцях останнього Запорозжя! Я готовий танцювати від радости... О, саме зараз поїхати б до Вас! Та, на жаль, у мене вже й хода тепер щів... О, саме зараз поїхати б до Вас! Та, на жаль, у мене вже й хода тепер щів... О, саме зараз поїхати б до Вас! Та, на жаль, у мене вже й хода тепер щів... О, саме зараз поїхати б до Вас! Та, на жаль, у мене вже й хода тепер щів... О, саме зараз поїхати б до Вас! Та, на жаль, у мене вже й хода тепер щів...»

щастя! В якому б вигляді не вийшов знімок — усе це матеріал; і гіллястий дуб над Дніпром, і все, що трапиться... О! Коли-то цей лист дійде, коли ж то відповідь на нього? Ну, тепер уже веселіше мені чекати. Ваш Ілля Рєпін, з глибоким поклоном від широкого серця. Тяжнів три я дуже погано себе почував, але все ж, спираючись то на шафи, то на стіни, — все ж не кидав Січі — відповзав і відповзав. Але закінчити вже не зможу! А шкода! Картина виходить гарна, весела — гопака. Навіть столітній дід пішов навприсядки. Напіднятку танцюють... Навколо — веселий пейзаж... Ох, розхвалився я... Боюсь».

Дмитро Іванович добре розумів, як нетерпляче чекав від нього Рєпін цих матеріалів. Для художника вони були цілющим бальзамом. І Яворницький не загаявся й швидко надіслав зібрані матеріали.

Дуже зрадив Ілля Юхимович, коли одержав кілька фотографій дніпровських дощманів. Своєю радістю він навіть висловив цього разу українською мовою: «Що за чудо! — писав він 8 березня 1928 року. — Яка поставна фігура, жвавість обличчя. — Грицько Шрам! Просто диво! От якби де-небудь і коли-небудь пощастило помістити на великій картині і гідно відтворити цей перл славного краю! А Петро Носок. Та хіба ж не видно породи? Дай боже бути гідним цих красот. Спасибі, спасибі, добродію. І, нарешті, Федір Хотич. Від щастя цих подарунків я зовсім одурів. І ще маю прохати: якби яких-небудь парубків, наприклад. Сьогодні, 9-го, я одержав ще, але ці всі вже «полковники» — ні одного хлоп'яти. А мені як би хотілося заплучити хлопчаків! Без усяких прикрас, які попадуться гуртом, нечесаних».

У наступному листі, 7 квітня 1928 року, Рєпін знову згадує свою картину: «Запорожці мої (Гопака) стоять усю зиму без руху вперед, бо в майстерні не топиться і шість та дев'ять градусів тепла тільки в березні стало. Теплий березень був. Картина моя за своєю ідеєю є жанр. Портретів ніяких. А парубків треба, адже козаки здебільшого молоді. У веселий, теплий день козаки виїхали на берег Дніпра і, радіючи своєму здоров'ю й природі, яка їх оточує, веселяться. Тут і гості — це монахи: Яценко-Зеленський (до речі: дуже полюбив цю маленьку книжечку. Дякую, дякую Вам! Я і Юра (син мій) зачитуємося цим правдивим документом). Нікого з начальства немає на моєму полотні. Парубки мені дуже потрібні. Звичайно гопака танцюють парубки».

Рєпін збирався картину «Гопака запорожців» привезти на Україну, щоб показати своїм родичам. Він запитав Яворницького, чи знайдеться місце в Катеринославі, щоб виставити її, бо вона мала розмір 3×4 аркуші і була присвячена пам'яті М. П. Мусоргського.

В листі від 24 жовтня 1928 року Рєпін скаржить на свою кваліфікацію і знову шкєдує, що не зможе приїхати на Запорожжя. «Ах, уже не бути мені там: тільки в Яворницького на Запорожжі — ото моя хата!»

Про свої страждання на чужині він забуває лише тоді, коли слухає передачу по радіо пісні «милих земляків-українців». Такі радіопередачі переносили Рєпіна в давно минулі молоді роки. «Обдаровані люди, артистичні натури... У вас там, я думаю, добрий театр український в Дніпропетровську?

Ах, спасибі за радіо. Яке це чудо! На вісімдесят п'ятому році це така втіха!»

Дмитро Іванович знав, що Рєпін нудьгує на чужині — в Фінляндії, де він тоді жив, сумує за Україною, за українськими книжками. Як тільки побачила світ його книга-альбом «Дніпрові пороги», він одразу ж надіслав її своєму побратимові. Рєпін на це відповів: «Як я вдячний вам за цю велику книгу «Дніпрові пороги». Який чудесний стиль, велична мова. Я з великою насолодою слухаю це хороше читання цієї чарівної мови. Ах, чудо, чудо ця мова!»

Матеріалів у Рєпіна було вже вдосталь. Лишилося тільки взятися за картину. Але біда — роки, старість знесилюють художника. Цього він і сам не приховує: «Гопака» мій не рухається. Головне — холоднеча в майстерні, і я почуваю себе все гірше й гірше і не можу розраховувати на закінчення моїх початих картин».

Минуло тридцять років після останньої зустрічі Яворницького з Рєпіним. Ілля Юхимович дуже хотів побачити хоч би фото Яворницького з дружиною про це свого друга. Фото, на якому зображено Яворницького з дружиною в своєму садочку, Рєпін одержав і повісив його біля свого ліжка. Через деякий час Яворницький одержав фото Рєпіна з написом: «Пенати — 29 січня, 1929 рік».

Зважаючи на тяжкий стан свого здоров'я, Рєпін просив Яворницького прибути до нього в гості. У відповідь він одержав теплого листа, в якому Дмитро Іванович висловлював свій жаль, що не зможе прибути до нього, і тут же радив «вдарити лихом об землю, згадати молоді роки й забути всі свої недуги».

І ось на столі Дмитра Івановича лежить останній лист Рєпіна. Його написано кволою, тремтячою рукою. Датовано 31 травня 1930 року. Кривульки цього листа викликали в душі Яворницького тяжку тугу й тривогу. Наводимо зміст цього листа:

«Дорогий, милий, ласкавий Дмитре Івановичу! Зима була холодна, і я ніякої своєї роботи не посунув уперед. Усю весну, хоч була пречудесна погода і тепло, моє здоров'я взагалі все гіршало й гіршало. З'явилась кваліфікація: ноги тепер майже розучилися ходити. З моїх робіт, які я планував, уже нічого не рухається вперед. Ах, який це сумний час! Усе ж ви мені пробачте; ну, чого це я розповідаю вам про ці прикраси?! Пробачте, пробачте! Душа моя сповнена кращими побажаннями до вас і дружини вашої Серафими Дмитрівни. Всього вам найкращого! З широкою відданістю ваш Ілля Рєпін. Пенати. Пробачте за цей невдалий лист».

Усе літо 1930 року Дмитро Іванович перебував на дніпрових порогах, керував археологічними дослідженнями тих місць, які ось-ось мають бути затоплені. Коли восени він повернувся до Дніпропетровська, то з газет повідомив, що Ілля Юхимович помер 29 вересня 1930 року.

Дочка Рєпіна Віра Іллівна, добре знайома з Яворницьким, прислала 17 квітня 1932 року йому листа, в якому розповіла про останні дні життя свого батька.

Останнє фото
І. Ю. Рєпіна,
що надіслала дочка
художника
Д. І. Яворницькому.

«Вельмишановний Дмитре Івановичу! Надсилаю вам портрети батька, якщо у вас їх немає... Трохи згодом надішлю вам фотографію з останньої картини батька «Гопака» — танок запорожців. Тепер ця картина в Стокгольмі. Батько часто користувався вашими поясненнями, які ви давали у своїх листах. Ще й досі мені не віриться, що батька вже немає: дух його живий! Я все докоряю собі! Якби раніше було вивезти батька в Італію (йому все хотілося грітися

на сонці), то він би жив до 100 або 90 років. Тут дуже вогко й ревматично, батько застудився, був бронхіт, ревматизм ніг, — холодна підлога першого поверху. Завжди веселий і бадьорий, він за чотири місяці до смерті ще писав «Гопака» й «Лицаря». Скільки в нього терпіння; який організм! Він ще за п'ять днів до смерті сидів за круглим столом, але вже стали набрякати ноги й легені, серце було слабке. Лікарі ще за чотири місяці сказали, що надії немає. Головне — він уже не міг тримати пензля в руках, і на полотні не виходило те, що він хотів. Це було найтяжче для нього...»

Зворушлива безкорисна дружба двох побратимів дала рясні плоди на ниві двох братніх культур — російської та української. Вдячні нащадки шанобливо схиляють голови перед світлою пам'яттю тих, хто присвятив все своє життя служінню народові.

ДВІ ЗУСТРІЧІ З Л. М. ТОЛСТИМ

Восени 1928 року Яворницький одержав поштовий переказ з редакції журналу «Життя й революція», який видавався в Києві.

Професор був приємно здивований: редакції, виявляється, пощастило розшукати десь рукопис його спогадів про Толстого, який він підготував до друку ще 1923 року.

Ці спогади надруковано в десятому номері журналу.

Можна було б коротко переказати зміст цієї статті, але, на наш погляд, краще навести її цілком, оскільки вона написана в такому плані, в якому ведеться й наша розповідь.

* * *

Це було 1899 року, в грудні місяці, перед самим різдвом, коли в університеті та інших школах Москви скінчилося навчання і велика сила молоді їхала з столиці в різні кінці Росії. Я їхав теж із Москви на південь, скінчивши читання лекцій в університеті.

Ледве я всунувся у вагон другого класу, ледве усівся на першій лаві вагона, як ось дивлюся — крізь двері вагона теж уступає якийсь старий чоловік з невеличким парусиновим чемоданом, перев'язаним навхрест мотузкою. Вступивши у вагон, він озирнувся навкруги себе і, побачивши вільне місце на тій же першій лаві, зразу поклав свого чемодана на полицю, а сам сів на лаву, якраз біля мене. Я глянув на того старого — і очам не вірю: Лев Миколайович Толстой. Він чи не він?

Широконосий, бородатий, з ясними сірими очима, в сукиняній нижче колін сірячнині, в сірій на голові шапці та в просторих на ногах повстяниках

під колір шапки й сріячини. Такий точнісінько, як його малювали в дешевих книжечках для народу.

— Я маю честь бачити Льва Миколайовича Толстого?

— Він і є. А ви хто такий?

— Ми з вами маємо спільного друга — художника Іллю Юхимовича Рєпіна.

Лев Миколайович раптом обернувся до мене лицем, підвів угору свої густі, дуже накордубачені брови й поглянув на мене своїми блискучими, пронизливими очима.

Я почув — немовби мене всього пройняв гострий електричний струм.

— Так ви будете професор Яворницький, з якого Рєпін малював писаря на картині «Запорожці пишуть листа турецькому султанові»?

— Так, я той писар і є.

— Ніколи не бачив вас, а пізнав.

Після такої передмови у нас почалася вже певна розмова.

У вагоні було багато студентів, курсисток та лімназистів: коло нас сидів молодий єврей, як потім виявилось — аптекар із Маріуполя. Супроти нас лежав, витягнувшись на всю лаву, літнього віку офіцер. Молодь одразу пізнала Толстого й швидко скупчилася коло нашої лави. У вагоні почувався якийсь особливий, урочистий настрій.

— Лев Миколайович, — почав я, — дозвольте мені поспитати вас про одну дуже болючу для нас, українців, справу.

— Будь ласка.

— Чому ви, росіяни, забороняєте нашим дітям учитися в школах нашою мовою? Ви, великий художник російського слова, зрозумієте наше горе: наші діти, пробувши кілька років у школі, виходять із неї з такою поганою, покаліченою мовою, що вона — ні українська, ні російська, а якась мішанина.

— А хто вам забороняє вчити ваших дітей вашою мовою? Забороняє вам не російський народ, а державний російський уряд на чолі з Победоносцевим... А кожний державний уряд є зло. Щодо мене, то я дуже люблю вашу народну українську мову, гучну, цвітисту й таку м'яку. У вашій мові стільки ніжних, сердечних, поетичних слів: ясочко, зіронько, квітенько, серденько...

Тут Лев Миколайович почав читати напам'ять поему Шевченка «Наймичка» і читав гарно, з доброю вимовою і з правильними на словах наголосами, як би її читав і природний українець.

Я був дуже здивований, тому й спитав Льва Миколайовича, де й від кого він навчився по-українському? На те він мені відповів, що українська мова остільки легка, остільки близька з одного боку до російської, а з другого — до польської, що, знаючи російську й польську мови, можна швидко навчитися читати по-українському, особливо живучи в такому місті, як Москва, де багато професорів українців, як славний Ф. Корш, як Микола Стороженко

та інші. От по-старовврейському вже далеко важче навчитися читати, як по-українському.

— А хіба ви знаєте й по-старовврейському?

— Знаю і читаю.

— У кого ж ви вчилися?

— Вчився в московського рабина, для того щоб розуміти біблію... Тільки після того, як навчився я читати по-старовврейському, я наважився написати «В чому моя віра»... А ви, — звернувся Лев Миколайович до аптекаря, — по-старовврейському знаєте?

Єврей відповів, що, на великий жаль, він не знає мови своїх предків, а говорить, як і всі інші молоді євреї, покрученою німецькою мовою.

Тут нашу розмову несподівано перервав той самий офіцер, який лежав мовчки супроти нас на лаві й не подавав до того ніякого голосу. Він раптом підвів угору голову, сів на край лави, уставився на нас своїми каламутними очима й голосно крикнув до нас:

— Як ви смієте говорити про українську школу? Що ви, євреї, розумієте в українській мові? Ось я — справжній українець, з-під самої Полтави. Я більше від вас знаю про всі українські справи.

— Досить на нас глянути, щоб сказати, що ми не євреї, — сказав Толстой офіцерові спокійно, без гніву підвівся з свого місця й пішов у коридор.

За Толстим пішов і я. Ми стали коло вікна й знову почали нашу розмову. Коли ось до нас несподівано підбіг той самий офіцер, ухопив Толстого за припіл одежі й з благанням заволав до нього:

— Лев Миколайович, простіть мені, падлюці! Я не пізнав вас зразу, а тепер мені сказали, що це ви. Я великий, ширий і правдивий прихильник ваш; то я дуже впився сьогодні й втратив свій розум. Ви послухайте, яке в мене горе на душі. Я їду аж із далекого міста, де поховав свою вірну дружину: до Москви привіз свою рідну дочку-одиначку і віддав її до інституту, а тепер зостався сам, як тая білина в полі, та й запив з горя... Я образив вас — простіть мені. Я образив і вашого супутника.

— Ні, ви мене зовсім не образили, думаю, що й мого супутника теж не образили: ви образили самого себе.

Офіцер почав прохати нас повернутися до своїх місць і вести далі свою розмову.

Ми повернулися й посідали. Тут я знову звернувся до Льва Миколайовича:

— Скажіть, будь ласка, Лев Миколайович, чому ви так вороже ставитеся до науки, й особливо до мистецтва? Здається, ви їх зовсім не визнаєте, вважаючи, що це щось нікчемне й непотрібне?

— На це я вам перш за все скажу: яка наука і яке мистецтво? Тієї науки й того мистецтва, які не корисні народові, справді не визнаю. А друге скажу вам те, що не скрізь, де підписано «Лев Толстой», писав справді Толстой. То міг написати й відомий усій Москві цензор, так званий Сергій

Іванович. Людина дуже малоосвічена, з нижчої духовної школи, до того ще й з природи невеликого розуму, а проте чоловік дуже владний, самовпевнений та чванькуватий, він багато лиха заподіяв не одному письменникові. Коли йому придуться не до вподоби які-небудь думки, або яка фраза, а чи хоч одне яке слово автора, то він або зовсім замаже всю фразу, або лишить початки її, а кінець затре або ж свій пришиє. Тоді виходить щось неподібне, безглузде та дике, і автор, читаючи те, сам себе не пізнає і у великому непорозумінні дуже дивується тому.

— А чому ж ви не складаєте про те заяви в пресі?

— Еге ж, якби почав складати про все те, що про мене скрізь пишуть, так мені ніколи було б і очей підвести вгору. Я одержую щодня цілі сотні листів з усього світу. Я не маю ні сили, ні часу відповідати на всі листи. На деякі листи відповідає за мене моя дочка Марія Львівна, а я тільки інколи ставлю на тих відповідях моє прізвище. Скажу вам ще одне, чому ви трохи здивуєтеся: тим, які пишуть мені без знаків ь та ъ, я зовсім не відповідаю.

— Чому ж це так?

— Тому, що так найбільше мені пишуть такі юні та зелені мудрагелі, яким треба ще добре граматики повчитися, перш ніж у нетрі світових питань заглиблюватися... Ну, та на листи я захочу — відповідаю, не захочу — не відповідаю, а ось як до тебе з'явиться який-небудь чоловік, що шукає правди на землі або цікавиться, як йому свою чистоту між людьми заховати, то тут уже хоч-не-хоч, а розмовляй з таким. От, наприклад, уступає до тебе зовсім не відома молода пані і зразу ж, як то кажуть, без манівців:

— Навчіть мене, Лев Миколайович, як мені на світі жити. Я була в Іоанна Кронштадтського, так він ніяк не заспокоїв мене.

— А скажіть же ви мені, як ви живете?

— Як я живу? Я так живу, що не знаю сну, я одвертаюся від їжі, я нуджуся на світі, я ладна хоч зараз кинутись у прірву.

— А у вас чоловік є?

— Є.

— І дітки є?

— Одна маленька дівчинка є.

— А ви її годуете самі?

— Ні, годую мамка.

— А ви корсета носите?

— Ношу.

— А на ноги взуваєте ботинки з височенними підборами?

— А то вже так: на те мода така.

— А до двох-трьох годин ночі у клубах та театрах висиджуєте?

— Буває й так.

— Так от що я вам скажу: годуйте ви самі ваше дитя, покиньте на сідало курям ваш корсет, взувайте на ноги таке, що звичайні люди взувають, лягайте спати тоді, коли весь трудовий люд лягає спати. Одне слово, живіть нор-

мально, як сама природа показує всьому живому жити, і тоді ні для чого вам їздити ні до мене, ні до Кронштадтського.

Оде тільки що вийшла російська пані, як ось тобі з'являється якась немолода англійка.

— Що це ви, сидячи тут, робите у вашій Росії?

— А що таке?

— Та це ж безумно! Та це ж жорстоко! Нащо ви виганяєте з Росії свій народ?

— Який такий народ?

— А ваших духоборів. Та який же то силющий та працьовитий народ! Я оце тільки що з Канади. Я бачила там ваших духоборок. Та це ж щедрий дар природи! Які в них могутні руки, які під ними несокрушимо підпори, цебто ноги, які обширні та розкішні в них лона! Оце справжні матки! І яке покоління вони могли б вам народити! Правду скажу вам, то вже не наші тонконогі та сухорляві англійки, а то стовпи, велетні, цвіт вашої раси, а ви їх викидаєте геть од себе, як щось гидке, нікчемне. Дайте ви вашому народові російському знання, культуру, просвітіть його ясним світлом правдивої й живої науки — і він стане на чолі всіх світових народів!

— Не я їх, ясна леді, виганяю з Росії, виганяє їх наша вища духовна влада, бо вони, бачите, не так вірують, як треба.

Ледве зачинилися після англійки двері, як ось з'являються три добрі мої знайомі.

— Лев Миколайович, треба ж нам якось допомогти отим нашим безщасним вигнанцям, духоборам, що в Канаді. Що ви на це скажете?

— Навевне треба, а тільки чим і як саме це зробити? Ви прийшли з тим, то ви й кажіть.

— Може б, ви що-небудь нове дали до друку на користь вигнанців?

— Так, так, подумаю.

Після довгої роздуми я вирішив надрукувати для того новий роман «Воскресіння». Він у мене був початий, та тільки лежав нескінчений у моєму столі між іншими початими та нескінченими роботами. Зразу знайшли мені видавця: це відомий всій Росії через свій журнал «Нива» — А. Ф. Маркс. Маркс сам зазначив і гонорар: 1000 карбованців за друкований аркуш. І я почав дописувати той роман та друкувати його. Всі гроші були призначені духоборам, з якими я мав зносини через Хілкова та Черткова: вони добре знають англійську мову, не раз їздили до них та всяко допомагали їм.

— Пробачте мені, вельмишановний Лев Миколайович, за таке моє питання: коли ви думаєте що-небудь писати, то план вашого майбутнього твору вже готовий у вашій голові чи ви його розвиваєте коло самого столу?

— Я творю більше коло столу: коли я сідаю що-небудь писати, то часто й сам не знаю, до чого дійду й чим скінчу. Не те що раз, а десятки разів переробляю те, що напишу: навіть і те, що вже складено в друкарні, я багато

разів переробляю та переставляю. «Війну й мир» перероблялося в мене та переписувалося двадцять два рази.

— Але це ж величезний труд!

— Так, це величезний труд. А робила те все моя дружина Софія Андріївна. В мене не стало б стільки сил на таке переписування, якби того не зробила моя дружина Софія Андріївна. Через те-то я багато в чому поступаюся перед нею; між іншим, я ненавиджу місто й застаюся у ньому рівно стільки, скільки чоловік застається в убиральні, а вона не любить села, завжди хоче до міста, то їй в тому й догоджаю: супроти свого бажання іду з села до міста.

— Дозвольте дізнатися, Лев Миколайович, коли ви пишете?

— Я пишу тільки до обіду, а після обіду щодня беруся за яку-небудь фізичну роботу. Для мене немає так званої благородної та неблагородної роботи: кожна робота благородна. Коли треба чоботи шити — шию; коли треба пічку класти — кладу; тин плести — плету; гній вивозити — вивожу; все роблю. А як для всіх таких робіт європейська одіж не дуже придатна, то я такої одіжі й не ношу, а ношу одіж простого російського чоловіка...

— А то так.

— Я й вам раджу так само робити, як я роблю: до обіду писати, а після обіду — на фізичну роботу.

— Що ж, це дуже розумно. Та тільки не можу я часу знайти для такої роботи. Живучи з науки, я часто мушу сидіти над книжками та складанням лекцій не тільки до обіду, а цілий день, навіть цілу ніч, мало не до світанку. Та й де ж мені рівнятися до вас! Ваші твори й мої!

— Ви кажете: ваші твори, а я вам на те от що скажу: в кожному моєму творі є моє й не моє.

— Це ж як вас розуміти?

— А ось як. Коли я що-небудь напишу, то скликаю до себе близьких мені та моїм думкам людей, читаю їм те, що написав, і викликаю їх до ширшої та безсторонньої критики. Вони сперечаються зі мною і між собою, і нарешті, коли я почую, що правда на їх боці, згоджуюся з ними і переробляю знову те, що в мене написано, а коли почую, що вони самі помиляються в своїх думках, застаюся при своїх мислях. Ось я тепер друкую свій новий твір «Воскресіння». Коли я написав кілька розділів, то скликав до себе моїх друзів і прочитав їм те, що в мене було вже готове. Вислухавши мене, вони не змагалися довго зі мною взагалі, а тільки не вдовольнилися розділами про життя в тюрмі та про кару на смерть через те, що я сам ніколи не сидів у тюрмі, як не бачив на власні очі й кару на смерть. Я згодився з тим і звернувся з проханням до московської влади, щоб дозволили мені кілька днів побувати в тюрмі та придивитись у ній до життя в'язнів. Та московська влада не дала мені такого дозволу. Я звернувся до тульської влади. Отже й тут не допустили мене до тюрми. Нарешті послав я моє прохання до орловської влади, і в Орлі мені пощастило побувати в тюрмах та побачити те, чого

я ніколи не бачив на власні очі. Коли після того я повернувся додому й написав нові розділи про життя в'язнів у тюрмах і прочитав їх моїм друзям, то всі одногласно сказали, що то таки певна правда. Отже, московська цензура якраз ті самі місця з мого твору й перекреслила червоним чорнилом. З таким браком я й мусив друкувати його в Росії, а зате сповна послав до друку за кордон, до Берліна.

— Хочу я ще вас, вельмишановний Лев Миколайович, про одне спитати, тільки наперед прошу вас вибачити мені за таке питання.

— Кажіть, я задалегідь пробачаю вам.

— Чи з ваших синів є хоч один талановитий?

— Усі мої сини найзвичайніснітькі люди, ані жодного з них талановитого нема.

— А кого ви вважаєте за найталановитішого із сучасних наших письменників молодих?

— Володимира Короленка. Ви візьміть яке-небудь не відоме ще для мене його оповідання, затуліть рукою під ним підпис автора та прочитайте мені кілька сторінок, то я вам зразу скажу, що це писав Володимир Короленко. То яскравий, свіжий і своєрідний талант.

— Це так. Безперечно, Короленко із сучасних молодих письменників найталановитіший, а тільки велика шкода, що він так мало пише.

— Короленко мало пише через те, що йому гірко живеться. Він вийшов із бідного стану. Наші письменники старого покоління більш-менш люди достатні: вони так не боялись голоду, як теперішні, і через те й могли довго працювати та виношувати свої твори, як виношує мати свою дитину. А молоді сучасні наші письменники найбільше голода. Такий і Володимир Короленко.

— А він би жив простіше: їв би борщ та кашу і менше б тоді тратив часу на заробітки, тоді б у нього був вільний час і для творів.

Із тих людей, які сиділи в одному з нами вагоні, був молодий чиновник поштового відомства, який слухав наші розмови, а потім несподівано звернувся до Льва Миколайовича з своїм горем.

— Лев Миколайович! Я насмілюся вас спитати про правду: яка вона є у наших високих чинів, тая правда? Ось я, поштовий урядовець, працюю вдень і вночі, і в будень, і в свято, ухопив уже собі сухоти, не жду вже тепер добра. А яка платня нам? Біда, горе, лихо! Хоч би ви, високоповажний Лев Миколайович, заступилися за нас!

— Біди у нас, дорогий чоловіче, стільки, що її не викричип і не вигукаеш. А всі ті біди бувають і не від нас, бувають і від нас. Давні ассирійські державці прийшли в трепет од таких слів — мене, текел, фарес⁶⁸, які були несподівано накреслені невидимою рукою всередині царського палацу на одній стіні. А у нас явно, перед очима всіх, накреслені три слова — кабак, табак і бардак, од яких гине наша Росія, і наші державці не трепещуть од того, як і ми самі не думаємо про те аж ніяк.

— Станція Серпухов, — несподівано крикнув кондуктор під вікном вагона. — Поїзд стоїть п'ятнадцять хвилин.

— Ходіте та вип'ємо по склянці кави, — звернувся до мене Лев Миколайович.

— З превеликою охотою.

Ми вийшли, вступили в залу й сіли коло столу. Нам подали по склянці кави, а до кави — молока й білого хліба. Лев Миколайович узяв каву, а молоко та білий хліб одсунув від себе. Потім він витяг із клуночка, що був у нього в руці, пляшечку чогось, немовби густого молока, і влив його в свою склянку.

— А що то у вас? Домашнє молоко? — поспитав я.

— Ні, це мигдалеве молоко. Я, бачите, строгий вегетаріанець, не вживаю ні м'яса, ні риби, не вживаю я й коров'ячого молока, ні білого хліба.

Випивши каву, ми повернулись у свій вагон і посідали на свої місця. Тут Лев Миколайович дістав із того ж таки свого клуночка шматок житнього хліба й почав його нешвидко жувати. Видно було, що через брак зубів йому важко було справлятися з твердою їжею, та він, не люблячи ніякої на світі фальші, не хотів і штучних зубів у себе мати. Поповівши хліба, Лев Миколайович звернувся до нас з проханням, щоб ми дозволили йому на кілька хвилин прилягти на лаву.

— Мені вже пішов сімдесят перший рік, то тіло моє вимагає часом покою.

— Будь ласка, Лев Миколайович. Будь ласка! Просимо вас!

Ми схопилися з своїх місць і звільнили цілу лаву. Я розіслав свого пледа, а єврей-аптекарь поклав свою подушку. Лев Миколайович приліг боком на лаві, а проте спати зовсім і не думав, і довго ще вів розмову на різні теми. Було геть далеко за північ.

— Станція Засіки, — гукнув знов кондуктор, уступивши в самий вагон.

— Це станція, де мені вставати, — сказав Лев Миколайович і підвівся з лави.

Ми теж схопилися з своїх місць і стали допомагати йому вийти з вагона. Один із нас ніс ветхого парусиного чемоданчика Льва Миколайовича з прорізаною наскрізь діркою в тому саме місці, де колись був замок, і чемодан був перев'язаний навхрест мотузкою. Другий із нас ніс невеликий клуночок, де була зав'язана їжа Льва Миколайовича, а третій обережно підтримував його, щоб він часом не спіткнувся, йдучи у п'ятні.

На прощання Лев Миколайович усіх нас по черзі обняв і всім побажав усього найкращого. Мене він ухопив обома руками за обидві мої руки вище ліктів і сказав:

— Бачу, що ви займалися фізичною працею, не кидайте далі.

Офіцер, який назвав Льва Миколайовича і вкупі з ним і мене євреєм, розчулено підійшов до нього, ухопив його руку, припалу до сирячини, і поділював її.

Коли ми розсталися з Львом Миколайовичем і увійшли в свій вагон, то тут один із нас, а саме єврей-аптекарь з Маріуполя, обережно зняв з лавки свою подушку, на якій лежав Лев Миколайович, обережно склав та любовно погладив її своєю рукою; далі старанно обгорнув газетою, убгав у чемодан і замкнув його.

— Що це таке буде? — спитав я єврея.

— А це от що буде: коли приїду додому, то скажу своїй жінці, щоб вона вишила на цій подушці такі слова: «На цій подушці лежала голова Л. М. Толстого, такого ось місяця, числа й року».

Я цього не зробив із своїм пледом, а проте глибоко заховав усю розмову з Львом Миколайовичем у моєму умі та в моєму серці і твердо пам'ятаю кожне його слово й кожну фразу.

Звичайно, розмовляли ми по-російському, а тут я подаю все в перекладі на українську мову.

* * *

Це була перша зустріч. Друга зустріч ученого з Л. М. Толстим відбулася в Москві, зимою, коли письменник жив у Хамовниках у своїй садибі, а професор Д. І. Яворницький читав у Московському університеті лекції з історії Запорожжя.

Цю зустріч організував давній приятель Яворницького — В. Гіларовський.

Ось що він про неї розповідає в своїй книжці: «Москва и москвичи».

«...Ми ввійшли до кабінету. Лев Миколайович устав з крісла, підняв руки догори й, усміхаючись, сказав:

— Ось вони, запорожці! Здрастуйте!

Ми просиділи понад годину. Яворницький зацікавив Льва Миколайовича своїми розповідями про Запорожжя. Лев Миколайович і собі згадував про своє життя серед гребенських козаків, а потім розмова зайшла про духоборів і штундистів. Цих Яворницький знав дуже добре...»⁶⁹

Прощаючись з гостями, Лев Миколайович міцно потиснув руки Гіларовському й Яворницькому.

Теплі зустрічі з Львом Миколайовичем Толстим навіки залишилися у пам'яті нашого вченого.

ЗУСТРІЧ З МИКЛУХОЮ-МАКЛАЄМ

Близькі друзі Дмитра Івановича пригадують, як він у музеї розповідав їм про свою зустріч з відомим мандрівником М. М. Миклухою-Маклаєм. Це сталося в Петербурзі десь 1887 року.

— Мене, — оповідав Дмитро Іванович, — познайомив з Миклухою-Маклаєм мій друг Рєпін. Зайшов я до Іллі Юхимовича подивитися на «Запорожців», а там уже був гість — мандрівник Миклуха-Маклай. От він мене і познайомив з ним.

Бесіда тривала до пізньої ночі. Яворницький цікавився життям, діяльністю й мандрівками славнозвісного вченого-антрополога та етнографа. Миклуха-Маклай охоче розповів йому про свою подорож на острови Тихого океану для вивчення папуаської раси, розповів про своє перебування в Новій Гвінеї, де він у надзвичайно тяжких і небезпечних умовах вивчав матеріальну культуру й побут народів Океанії та Південно-Східної Азії.

— Говорив Миклуха-Маклай якимось гортаним голосом. Напевне, довге перебування дослідника в чужих краях відбилося на його акценті, — поясняв Дмитро Іванович. — Сидів Миклуха-Маклай тоді на канапі по-турецькому, підбгавши під себе ноги.

Через деякий час Дмитро Іванович навідався на квартиру Миклухи-Маклая, який жив тоді з своєю сім'єю в Петербурзі, на Галерній вулиці.

Дмитро Іванович застав його хворим. Мандрівник скаржився на легені, ревматизм та невралгію. З великим напруженням волі Микола Миколайович намагався перебороти кволість і весь час працював над своїми записами, зробленими під час мандрування.

Яворницький сам був природний етнограф, тож коли він зайшов на квартиру, йому зразу ж впала в очі збірка предметів матеріальної культури, що їх зібрав Микола Миколайович протягом свого мандрівничого життя. Дуже хотілося Дмитрові Івановичу щось придбати з рідкісної колекції дослідника, але він не наважився просити, бо бачив, що хворому було не до того.

У квітні 1888 року М. М. Миклуха-Маклай помер. Але Дмитро Іванович не забув стежки до тої господи, де жив колись небіжчик.

Згодом Дмитрові Івановичу пощастило: дружина Миклухи-Маклая подарувала йому частину колекції. Це була переважно зброя африканських племен: щит з панцира черепахи, щит з шкіри крокодила, щит з вуха слона, спис, стріли, два сагайдаки на стріли з крокодилячої голови та лапи й два луки з дерева, обтягнуті шкірою.

Більшість цих речей і нині експонуються в Дніпропетровському історичному музеї.

В ГОСТЯХ, У ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Дмитро Іванович любив мандрувати не тільки по селах та степах України, а й далеко за її межами.

1910 року він побував за кордоном — поїхав у Грецію, потім у Єгипет, оглянув музеї в Афінах, Александрії та Каїрі.

Вчений їздив по цих місцях не тільки оглядати цікаві музеї. Він подався

туди переважно для того, щоб привезти з-за кордону зразок проекту нового музею в Катеринославі.

Ідучи в Єгипет, Дмитро Іванович задалегідь довідався, що там, на чужині, живе слава дочка українського народу Леся Українка. Вчений поставив собі на меті неодмінно її розшукати й побачитися. Йому пощастило в цьому. Маючи єгипетську адресу, яку дав йому М. В. Кривенюк, Дмитро Іванович швидко знайшов на чужині українську письменницю. Вона жила тоді в Гелуані, куди переїхала в зв'язку з погіршенням стану здоров'я.

Прожив Дмитро Іванович у гостях з тиждень. Це були, як він казав, найщасливіші дні в його житті. Гомоніли вони про рідний край, свою Україну та її сумну долю. Поетеса читала землякові свої вірші. Яворницький, як відомо, сам чимало віршував, але він схилився перед геніальною поетесою.

Леся Українка розповіла, що вона вивчила арабську мову й тепер навчає арабчат грамоти. Дмитро Іванович дуже зацікавився, і йому пощастило побачити поетесу за цією благородною роботою. Професор був захоплений тими успіхами, яких Леся Українка досягла, навчаючи кмітливих учнів.

«Арабчата, — згадує Дмитро Іванович у щоденнику, якого вела його дружина С. Д. Яворницька, — були надзвичайно вродливі, розумні й симпатичні: вони легко засвоювали знання, яке так щедро, з любов'ю віддавала їм наша поетеса».

Леся Українка запевняла Яворницького, що арабські народні пісні своєю мелодійністю схожі на наші, українські народні пісні.

Приблизно в цей же час у Гелуані перебував ще один українець Микола Сергійович Охріменко, який разом з своїм братом та матір'ю лікувався там. Про це я дізнався із «Спогадів про Лесю Українку» («Радянський письменник», 1963).

Мені вдалося розшукати М. С. Охріменка. Він працює тепер в Ялтинському науково-дослідному інституті виноградарства «Магарач». У Миколи Сергійовича зберігся щоденник, який він вів у Гелуані. На одній сторінці розповідається про подорож братів Охріменків і мешканців готелю «Континенталь» до каїрського історико-археологічного музею «Булаг».

За порадою Лесі Українки цю екскурсію очолював Яворницький, який ще до цього бував у музеї разом з поетесою.

7 лютого 1910 року всі вирушили до музею. Дмитро Іванович ще дорогою почав розповідати про багатющі скарби, зібрані в цьому всесвітньовідомому храмі культури.

По залах музею проходили швидко, бо екскурсивод намагався розповісти якомога більше. Ще не встигли дійти до якої-небудь статуї або вітрини, а Яворницький уже повідомляв, яку історичну цінність має той чи той експонат. Складалося враження, наче він сам роздобував і добре знав зібрані тут експонати.

В пам'яті Миколи Охріменка залишилися казкові гробниці фараонів, саркофаги, мумії, стародавні статуї.

Коли зайшли в інший відділ, Дмитро Іванович сказав відвідувачам:

— Зверніть увагу — на кожній гробниці намальовано обличчя фараона.

Біля мумій зупинялися недовго. Вони справляли гнітюче враження. Це помітив Яворницький і сказав: «Хоч і прикро дивитись на ці мумії, але майте на увазі, що саме в Єгипті їх уперше навчилися робити і зберігати. Я, між іншим, теж мрію роздобути для свого музею хоч одну таку дивовижну штуківу».

Кмітливий та наполегливий керівник нашої екскурсії добився, щоб його екскурсантів повели у відділ музею, який охоронялося особливо ретельно. Там зберігалися дуже коштовні речі, виготовлені із золота та рідкісних діамантів.

У сусідньому відділі Яворницький показав своїм слухачам білосніжні статуетки богів, фараонів та зображення святих тварин.

У музеї пробули майже весь день. Нікому не хотілося розлучатися ні з чудовими експонатами, ні з екскурсоводом — знавцем єгипетської старовини.

Увечері Охріменко про все, що бачив у музеї, а також про талановитого оповідача, розповів своїй матері й Ларисі Петрівні. Вони обидві дуже жалкували, що цього разу не змогли побути на цій цікавій екскурсії.

Пізніші дослідження стосунків Яворницького з поетесою свідчать, що ця зустріч Дмитра Івановича з Лесею Українкою була не першою. Знайомство з нею, напевне, почалося ще з Катеринослава, де свого часу жила сестра поетеси — Ольга Косач-Кривенюк з своїм чоловіком.

1933 року Дніпропетровський краєзнавчий музей відвідав письменник М. І. Костенко. Тоді він познайомився з Яворницьким і розмовляв з ним про Лесю Українку. Ось що пише А. І. Костенко:

«Незважаючи на дуже тяжкі обставини життя, що склалися для нього саме на той час, він залишився людиною надзвичайно оптимістичною. За три дні, прожитих у нього, він показав та розповів мені надзвичайно багато цікавих речей. Серед унікальних літографій, книг, гравюр тощо, на яких часто траплялись дарчі автографи видатних діячів, була фотографія Лесі Українки з її власноручним написом на пам'ять Дмитрові Івановичу про зустрічі в країні пірамід. Ось тоді він і розповів мені про знайомство з поетесою. Здається, двічі він бачив Лесю Українку в Києві. Один раз на вечорі літературно-артистичного товариства, а вдруге у Косачів дома на Назарівській вулиці, куди він заходив до Олени Пчілки у видавничій справі. А ще один раз довелося бачити Лесю Українку, казав Дмитро Іванович, на Катеринославщині, коли вона на запросини «батька української кооперації» Миколи Левитського відвідала разом із сестрою, здається, Ольгою, хліборобські артіль, уряджені з ініціативи цього невтормого кооператора»⁷⁰.

Читаючи твори Лесі Українки, я нещодавно натрапив на цікавий документ — лист поетеси, в якому вона з великою теплотою й сердечністю згадує ім'я Д. І. Яворницького.

В листі від 15 лютого 1910 року з Гелуана до М. В. Кривенюка Леся Українка писала:

«Дорогий Михайле! Вчора був у мене Яворницький, що ледве знайшов мене, бо шукав у пансіоні в Білінській, — казав, що це ви йому таку адресу

Д. І. Яворницький у Єгипті.

дали, але це він, певно, щось наплутав, бо я ж усі свої адреси подавала додому і ви їх мали знати. Ну, та дарма, все ж він мене знайшов, і це дуже приємно, бо взагалі тут не часто українця побачиш, а крім того, він видався мені симпатичним і інтересним чоловіком. Тепер він поїхав у горішній Єгипет оглядати тамешні руїни, а на повороті проживе тут з тиждень на нашій віллі для відпочинку. Він завзятий дід — лавив і на піраміди, і в піраміди, і де його тільки не носило! Це в шістдесят⁷¹ літ із ревматизмом! Ну-ну! Треба з ним ще раз в єгипетський музей поїхати — на «пані з золотим обличчям» подивитись (там є така одна красавиця). А поки що сиджу грибом і нікуди не рипаюсь...»⁷².

Як видно з цього листа, Дмитро Іванович разом з Лесею Українкою бував у музеї, розглядав з нею музейні експонати, що являли інтерес для них обох.

Коли Яворницький прощався з поетесою, Леся Українка взяла зі столу своє фото, підписала його й подарувала гостеві на добру згадку про зустріч на чужині. Це фото Дмитро Іванович зберігав у себе дома як коштовний скарб і при нагоді показував своїм друзям і приятелям.

ДЯДЬКО ГІЛЯЙ

Розглядаючи в кабінеті Яворницького фотокартки й малюнки, його друг і помічник О. П. Корсуновський побачив на стіні фото людини, дуже схожої на запорожця. На фотографії був дебелий чоловік у чумарці, смушевій шапці, з довгими вусами, а плечі мав такі широкі, що їх вистачило б на двох.

— Дмитре Івановичу, скажіть, хто це такий?

— Це цікавий козарлюга — дядько Гіляй, як його всі звать. Його дід по матері походив з українських козаків. Дядько Гіляй — письменник. Щоправда, твори його за царя не дуже пускали в світ. Першу його книжку «Люди ветрів», у якій показано тяжке життя людей за часів царату, — спалила царська цензура. Писав Гіляй і про Степана Разіна, і про запорожців. Мені часто доводилося з ним бачитися в Москві й на Україні. Він зібрав цікавий матеріал на Україні й написав хорошу книжку «На батьківщині Гоголя». Добре знав українську мову, перекладав вірші Тараса Шевченка.

— А як його справжнє прізвище?

— Гіляровський Володимир Олексійович. До речі, він мій давній приятель, я з ним бував у Льва Толстого. В будинку дядька Гіляя мені довелось бачити багатьох діячів російської та української культури. Це розумний, дужий і вродливий чоловік. Ким тільки йому не доводилося бувати: бурлакою, табуником, артистом, цирковим борцем. А здоров'я в нього — дай бог кожному. Недарма ж кажуть: козацькому роду нема переводу. Рука в нього як лопата; підкову розгинав жартома, без будь-яких зусиль.

Одного разу приїхав Володимир до батька погостювати. Проїшовся по хаті сюди-туди, глядь, а в кутку — кочерга. Він узяв її і, наче бавлячись, зав'язав вузлом. Це побачив старий батько і скипів, розсердився на сина за те, що той зіпсував кочергу. Тоді син підвівся повагом із стільця, взяв кочергу та й розв'язав, як вона була перше. Отакий був і весь рід Гіляровських. Дужий народ!

Замружившись, Яворницький раптом усміхнувся.

— Чого ви смієтеся, Дмитре Івановичу?

— Та згадав одну історію. Було це в Москві. Одного вечора сиджу я за столом, працюю. Вже пізно було. Коли це вбігає Гіляй, шапка в нього на

потилиці, збентежений. Думаю собі: випив неборака. Аж бачу — не те: кладе він на мій стіл жмут волосся та ще й у крові.

— Що це таке? — здивувався я.

— Тут, брате, ціла історія. Оде ось борода, а оде пасмо волосся з голови.

— Не розумію! Що за борода, що за волосся? — схвильовано спитав я його.

— Розкажу, все буде зрозуміло. Слухай же. Іду собі по Хитровці. Раптом, як із-під землі, вискочило двоє та до мене: «Руки вгору!» Я покірливо підняв руки, а потім схопив одного за бороду, а другого за голову та й ну їх, песиголовців, стукати лобами, аж поки вони знесилені попадали перед мною навколішки. Стоять на колінах з розбитими лобами й благають: «Пустити!» Що, думаю, з ними робити? Вирішив пустити, а щоб не забули, в чіх руках вони побували, смикнув того й того за волосся так, що в руках залишилося від одного півбороди, а від другого, «хоробрішого» — пасмо волосся з голови. Отака була окая!

У Москві в ті часи була сила-силенна всяких злодіїв, грабіжників та розбишак, і ходити поночі спокійно міг тільки Гіляровський. За своє життя він не боявся: ні вдень ні вночі його ніхто не посмів чіпати.

Дмитро Іванович розповів допитливому гостеві ще й про те, як він з Гіляровським був у Празі.

— Пригадую, як тільки настане вечір, так він мене й тягне до цирку. До опери чи там концерту Гіляй був не дуже охочий, а от без цирку жити не міг. Якось сидимо ми з ним у празькому цирку. На арені — поєдинок борців. Один поборов другого. Вийшов на зміну третій. І цього здолав перший силань. Тоді він звертається до публіки: «Хто хоче зі мною позмагатися — виходь сюди! Умова така: хто мене подужає — одержить сто крон, а як ні — то з його сто крон!»

Володимир Олексійович мовчки схопився з свого місця і як опшарений кинувся на арену. Я не встиг навіть зачумарку його схопити. «Куди тебе несе нечиста сила? Він же тебе вб'є, облиш!» Гіляй тільки рукою махнув і рішуче перескочив через бар'єр ложі. Дивлюсь, а Володимир уже виходить з-за лаштунків одягнений у трико. Поклав на стіл сто крон, потиснув руку своєму суперникові й зчепився з ним. За столом сиділи суворі судді. І що ж ви думаєте? Не пройшло й п'яти хвилин, як Гіляй сидів верхи на тому «неперевершеному» борцеві. Чую, судді зняли галас: «Неправильно! Це порушення правил!» Володимир Олексійович, як віде нічого, подав борцеві свою руку, допоміг йому встати. А тоді пошепки й питає його: «Ну, як? І ви вважаєте, що не по праву вас повалив? Тоді переборімося». Борець знехота відповів: «Та чого там неправильно, все йшло правильно».

Переможець Гіляровський підійшов до столу, узяв двісті крон і зник за лаштунками. За якусь хвилину він знову сидів у нашій ложі. Оплескам не було кінця...

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ ОПЕРИ «ТАРАС БУЛЬБА»

Яворницький був добре знайомий також з великим українським композитором, основоположником української класичної музики М. В. Лисенком.

З листування видно, що дружба вченого з композитором зародилася ще тоді, коли Лисенко задумав написати оперу «Тарас Бульба» й мандрував разом з Яворницьким по місцях колишньої Запорозької Січі. Подорож ця лишила велике й незабутнє враження. Як свідчить син композитора Остап Лисенко, Микола Віталійович до останніх днів своїх згадував ті мандри, а надто поїздки на дубах через бурхливі дніпрові пороги, на яких, за висловом композитора, можна було «і дуба дати».

«Треба було в ці хвилини бачити нашого лодмана Мусія Бойка. Стоїть як укопаний на носі дуба. Високий, плечистий, у білій сорочці. Обличчя в нього мускулясте, наче викуване з бронзи. Вуса довгі, побурілі від міднющого самосаду. Хвилі оскаженіло, з диким ревом кидаються на нас, а він хоч би бровою моргнув. Тільки очі, прикуті до кипучої безодні, видають його напруження й тривогу. Один тільки хибний рух стерном — і всій би нашій ученій компанії раків годувати.

— Віриш, Остапе,— казав Микола Віталійович,— глянув я на Мусія і бачу його батька, діда й прадіда. На таких же дубах за Святослава й за Богдана йшли через пороги. Бились на смерть з ворогами. Не випускаючи меча з рук, сіяли жито, будували фортеці, міста, села оті Мусії та Івани, Максими та Остапи. Мучили їх татари в тяжкій неволі, пани-ляхи розпинали на хрестах, «свое» православне панство душило кріпаччиною, цькувало собаками. А Мусій — ось він на дубі своєму — сам дуб! Усіма бурями овіяний, сондем і морозом загартований, дніпровою водою наповний, весняними грозами обмитий. Живий, нескорений лицар з руками звитяжця й з чистою душею дитини! Татар пережив, ляхів пережив і панство переживав. Бо — сила! Бо — народ!»⁷³

Дуб, на якому сиділи Яворницький, Лисенко та багато інших друзів, тихенько спускався каналом, повз грізний Ненаситець, або, як лодмани його називали: Дід-поріг.

— Чуєте,— показавши праворуч, вигукнув Яворницький,— як той Дід меле, що аж гримить усе, що аж земля трясеться! На нього як тільки подивися, то й у тебе дух займається.

Не менше враження справили на композитора і руїни Старої Січі. Адже та земля була свідком великих подій, припорошених історією, по ній ходили запорожці, з неї вони й подалися лихого 1775 року, коли військо Катерини II зруйнувало Січ-матір, світ за очі — на Дунай під турка, на Кубань черкеса воювати...

Поруч стояв Яворницький і, розуміючи настрій композитора, тихо промовив:

— А колись же тут кипіло життя. І яке життя!.. Широке, вільне. Тут

і бандури бриңили, тут і пісні розливалися, тут і хвацькі танцюристи крутилися в такому вихорі, що аж курява здіймалася хмарою й земля ступіла...

І в уяві композитора ожила та далека минувшина, встали з небуття ті люди, що стануть героями його твору.

Отак на берегах Дніпра народилася музична сцена Запорозької Січі, яку талановитий композитор увів потім до своєї опери «Тарас Бульба».

...Видатний діяч російського театального мистецтва К. С. Станіславський назвав М. В. Лисенка «сондем української музики». Багатогранність музичної діяльності Лисенка гідна подиву. Він був не тільки визначний композитор, а й учений — етнограф, збирач і дослідник народних пісенних скарбів.

І в цьому Дмитро Іванович став його побратимом. Він сам добре співав і, як свідчать його сучасники, записував народні пісні на ноті.

...В інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР зберігаються матеріали, з яких видно, що Дмитро Іванович 1904 року записав од кобзаря І. Кравченка пісню про Морозенка, від другого кобзаря Л. Шевченка занотував пісні: «Ой скажи ти, пташко» та «Ой піду я понад морем».

На могилі Івана Сірка Яворницький зустрівся з столітнім дідом Федором Кузьмичем Забутним і від нього записав пісню: «Красне, ясне сонечко сходить». У цих же матеріалах згадується, що пісні від № 1 до № 107 написав Яворницький.

Композитор Лисенко скористувався послугою Яворницького і позаписував мелодії українських пісень, що їх проспівав він, коли бував у композитора.

Дружба й листування між істориком і композитором тривала довго. Виїжджаючи з хором по Україні, Лисенко раз у раз натрапляв на всілякі перепони. Царські чиновники забороняли йому давати концерти, бо страшно було навіть пісень українського народу. Часто ця заборона виходила безпосередньо від губернаторів. Так було, наприклад, на Полтавщині. Тоді М. Лисенко звертався за допомогою до авторитетного й широковідомого вченого Яворницького.

У своєму листі від 6 червня 1902 року він схвилювано пише до Дмитра Івановича:

«Женуся за вами по слідах ваших і добре, як потраплю вас тамечки, куди листую, коли ж не потраплю — пропала моя справа».

В цьому листі він дуже просить Дмитра Івановича допомогти йому — написати листа до полтавського губернатора, щоб той «дав дозвіл на концерт»⁷⁴.

І Яворницький допоміг своєму другові.

З НАРКОМОМ НА ДНІПРОВСЬКИХ ПОРОГАХ

Одного сонячного серпневого дня 1926 року до Дніпропетровського історичного музею підкотила легкова автомашина. З неї вийшов енергійний, середній на зріст, з гострою борідкою чоловік. Він відчинив задні дверцята і подав руку вродливій чорнявій жінці, допомагаючи їй вийти з машини.

Дмитра Івановича задалегідь попередили, що до музею прибуде нарком освіти РРФСР А. В. Луначарський. Професор, хвилюючись, чекав цього видатного діяча культури, людину, яка багато зробила, щоб налагодити музейну справу в Радянському Союзі.

Коли в дверях вестибюля музею з'явився Луначарський разом зі своєю дружиною, директор шанобливо зустрів їх. Гості були у веселому й бадьорому настрої.

Дмитро Іванович казав якось працівникам музею, що він давно хотів би побачитися з Луначарським. З такою всебічно освіченою людиною, блискучим публіцистом і трибуном приємно було ближче познайомитися й поговорити.

Напевне і Луначарський хотів на власні очі побачити відомого історика, давнього приятеля Рєпіна, почути живе, соковите слово Яворницького.

Луначарського і його дружину запрошено пройти прямо в запорозький відділ — святиню музею, в яку Яворницький вклав свою душу, віддав майже все своє свідоме життя.

Дмитро Іванович знав, що Луначарський, сам полтавчанин, добре володіє українською мовою, знає культуру, захоплюється українською народною творчістю і поезією, тому й пояснення робив українською мовою.

Серед багатьох експонатів гостям впала в очі насамперед славнозвісна картина «Запорожці».

— А-а, знайомі обличчя! — усміхнувся нарком.

Дмитро Іванович напам'ять знав усіх прототипів, з яких Рєпін малював окремих персонажів цієї історичної картини. Луначарський тут же подікався:

— Чи правда, що осьього писаря Рєпін малював з вас?

— Так, це правда!

Дмитро Іванович розповів багато подробиць, які стосувалися створення «Запорожців».

— А ось і той знаменитий лист, який запорожці гуртом склали до турецького султана.

Яворницький виразно, з наголосом на окремих словах, прочитав листа. Сміявся нарком, сміялись всі, хто був тоді біля них.

— А що це у вас за сволоки лежать? В чому їх цінність?

— Це, Анатолію Васильовичу, сволоки з запорозьких куренів. Привіз їх з Нікополя нащадок запорожців Захар Бородай. Ви ж тільки подивіться на них, як тут добре вирізано літери. Можете прочитати: «Цей курінь 1751 року збудували запорозькі козаки Самардак та Киян».

Далі Дмитро Іванович показав інші запорозькі речі — жупан, штани, пояс, пістолі, гаківниці, розповів, як та за яких обставин він «доскочив» експонатів. Показав глиняні люльки, з яких курили козаки такий мідний тютюн, «що як потягнеш, так і десятому закажеш».

— Тепер, прошу вас, підійдіть сюди. Бачите одей череп?

— Що ж це за череп, чим він знаменитий?

— Це запорозький.

— А звідкіля це видно, що він запорозький? — спитав гість.

— А в нього, бачите, зверху зберігся чуб — оселедець. Це вже безперечна ознака січовика.

— Де ж вам пощастило здобути цей унікум?

— Виколав його в могилі села Покровського, біля річки Підпильної, де була остання Січ. А про те, що це був таки запорожець, є в мене й інші докази: біля черепа стояла кварта горілки, яку я теж виставив у вітрині. Запорожці клали в могилу горілку, щоб козакові не було сумно й на тому світі, — жартуючи, пояснив історик.

— З усього видно, що запорожці були веселі люди! — кинув репліку Луначарський.

— Правду кажете: вони не знали ні втоми, ні суму, ні журби. Це був веселий і хоробрий народ.

Експерсія повагом посувалася далі. Ось підійшли до великої картини, де на весь зріст намальовано якогось велетня.

— А що це за богатир? — спитав Луначарський.

— А-а-а, то нащадок запорожців, відомий борець Піддубний. Коли він гостював у мене, я попросив художника Струнникова намалювати цього козарлюгу. Попадись отакому в лапи, так він на порошок зітре...

Під кінець огляду запорозької старовини Дмитро Іванович підвів гостей до картини «Ненаситецький поріг». Біля неї вони пробули довгенько. Яворницький піднесено розповідав про грізні дніпровські пороги та козацькі ходи на Дніпрі. Особливо цікава була розповідь про найстрашніший Дід-поріг. Високий гість з великим інтересом слухав знавця місцевого краю про цей знаменитий поріг та про події, що на ньому відбувалися.

— Та що там картина! От якби ви самі побачили та почули, як реве Ненаситець. Ото інша річ!

— Ви, Дмитре Івановичу, так зацікавили нас романтикою Дніпра, що ми з дружиною хоч і зараз ладні поїхати з вами на пороги. Ви згодні?

— Прощу! Я готовий.

В автомашині сиділо четверо: біля шофера — дружина наркома, а за ними — Луначарський і Яворницький. Дорогою «запорозький батько» оповідав про мальовничу красу сивого Дніпра, пам'ятки минулого та всяку минувшину. Луначарський уважно слухав, ледь примружуючи очі, інколи перепитував і знову слухав.

Не доїжджаючи десять кілометрів до Ненаситця, Яворницький легенько торкнув рукою плече водія, дав знак зупинити автомашину й перший вийшов з неї.

— Прошу вас, Анатолію Васильовичу, вийдіть сюди на хвилинку. Нарком вийшов, зняв окуляри і протер їх.

— Чуєте, як реве?

— Чую, що ж то?

— Отож той самий Ненаситець: реве і стогне, шумить і впе — залежно від погоди. Його можна почути за тридцять кілометрів. От яка сила!

— Це справді могутня сила, — підтвердив Луначарський.

— Сюди, до грізного Ненаситця, восени тисяча вісімсот сорок третього року приходив Тарас Шевченко, — сказав Яворницький. — Багато чого тут побачив великий Кобзар: відвідав тоді Хортицю — орлине гніздо запорожців, був у Олександрівську, в Нікополі, в селі Покровському. А тепер сідайте, поїдемо далі.

Автомашина форкнула й курною дорогою помчала ближче до порогів.

Через кілька хвилин їзди мандрівники побачили велику гранітну скелю, яка нависла над самим Ненаситцем. Перед порогом повільно струмувала прозора вода — синя-синя, як чисте небо в ясний день. І в той же час — що тільки діялося на Ненаситці! Тут вода клекотіла, крутими хвилями здіймалася над віковичними скелями, розбризкуючи клапті білої піни. Дніпровські чайки зграями кружляли над порогом, вишукуючи собі поживу.

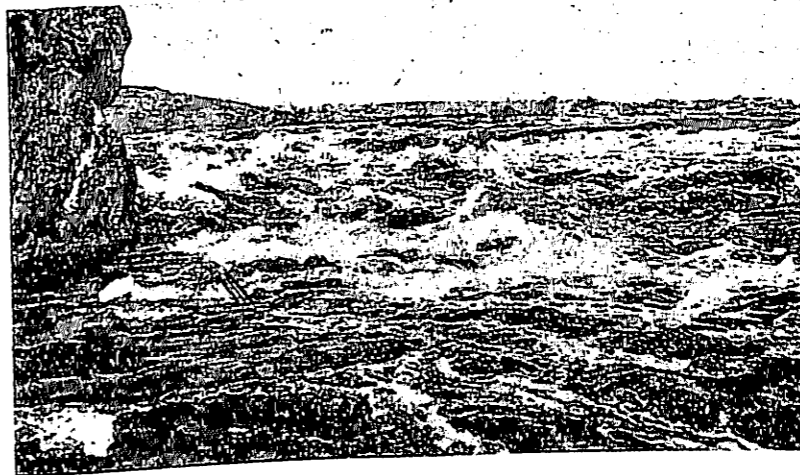
— Ось вам, Анатолію Васильовичу, і той красень, до якого ми їхали. Милуйтеся з нього.

Всі зійшли на Царицину скелю. З неї було видно і далекий степ, і широке плесо повноводного Дніпра. Луначарський зняв кашкета. Легенький вітерець, зволожений бризками з порога, приємно лоскотав його волосся. Дорожньої втоми як і не було.

— З усіх порогів, що є на Дніпрі, — казав далі оповідач, — Ненаситець найбільший і найстрашніший. Він має довжину більше двох кілометрів, падає дванадцятьма лавами, весь укритий водяною піною, а взимку не замерзає. Це якась могутня, страшна стихійна сила і разом з тим чарівна, разюча. Не можна спокійно дивитися на неї, не можна не спинитися тут і не сказати собі: чи є ж щось кращого в світі!

— А де ж хід, яким спускаються на човнах? — спитав Луначарський.

— Той хід коло правого берега, його зроблено тисяча сімсот дев'яносто дев'ятого року. З лівого боку він був обгороджений кам'яною загатою. Там є і другий канал. Його проклали через граніт тисяча вісімсот п'ятого року. Такі канали потім збудували на Кодацькому, Сурському та Лоханському порогах. Але всі вони були недосконалі й незручні, щоб ними спускати плоти й судна. Отож сплавляли вантажі, як і перше, — «козацьким» ходом, через пороги. Хоробрі лоджани — нащадки запорожців — через ці пороги і плоти водили. Через Ненаситець плоти проходили за одну хвилину!

Ненаситець навесні біля скелі Монастирки.

— А цікаво, чому цей поріг зветься Ненаситець? — спитала дружина Луначарського.

— Тому, кажуть місцеві люди, що він ніяк не насититься: «Все їсть та їсть, все лопає та лопає, а ніяк не наїється й не налопається».

І справді, чого тільки він не ковтає?! Щоліта часто понад півсотні людей тут гине: лоджани майже всі рятувалися, а плотогони здебільше гинули.

Потім Дмитро Іванович запросив наркома пройти з ним трохи далі, де показав йому ще одну важливу «штуку».

— Дивіться на оту скелю, що виступає з води Ненаситця. На ній прикріплено чавунну плиту, де є напис про загибель у бою з печенігами київського князя Святослава Ігоровича, коли він повертався з походу. Якщо хочете, ми зможемо добратися до неї.

— Так там же вирує поріг!

— Не турбуйтеся, Анатолію Васильовичу, мені тут не вперше плавати.

Ми, як кажуть, і сами з вусами!

— Та ще й запорозькими! — кинув Луначарський репліку, усміхаючись.

— Отож. Я ось гукну діда рибалку, він і переправить нас.

На сигнал Дмитра Івановича дід швидко причалив до берега, всі сіли в човна й підпливли до самої скелі з плитою.

— Прочитайте, будь ласка, ви краще бачите, ніж я, бо мені вже минув сімдесятий рік.

— Та хіба вам уже стільки років? Ви ж мов юнак стрибаєте по скелях.

Нарком протер своє пенсне. Читає вголос:

— «В 972 году у днепровских порогов погиб в неравном бою с печенегами русский витязь — князь Святослав Игоревич»⁷⁵.

— Ну, як вам подобається наш Дніпро?

— Чарівна краса, дивився на неї й не надивився!

— Так-то воно так, а все ж надходить час, коли загнурдають Дніпро і навки закриють пороги. Вже йдуть чутки, що незабаром у Кічкасі почнуть будувати греблю. Це правда? — спитав професор.

— Правда, Дмитре Івановичу, тут незабаром почнуть будувати найпотужнішу електростанцію.

— Отже, мине рік-два, і дніпрові води підпре могутня гребля. Скільки ж то дарів намагалося перетнути Дніпро — і не вийшло в них — кишка була тонка! А тепер, бачу, таки перетнуть: інші люди прийшли, принесли великі задуми, нову техніку.

— Правильно міркуєте, Дмитре Івановичу, — усміхнувся Луначарський. — Многоводний Славута закрутить велетенські турбіни. Ця енергія перетвориться в могутню електричну силу.

Луначарський замріяно дивився на пороги, на скелі, на розкішні зелені острови. Це помітив Яворницький.

— Мені здається, Анатолію Васильовичу, ви зараз обмірковуєте щось таке, що зв'язане з Дніпром. Я це помілився?

— Ви вгадали. Я от що думаю: незабаром вода залле багато історичних місць і красот природи. Могутній Дніпро служитиме народові, а все те, що ми зараз бачимо, вкриється водою. В мене виникла думка: як це було б добре, коли б ви склали альбом дніпрових порогів та історичних місць. Вам за це подякують люди, згадають колись добрим словом!

— Я вже думав про це. Вже й матеріал почав збирати. Сподіваюсь, що це буде пам'ятка минувшини. Так і думаю назвати альбом: «Дніпрові пороги».

Через рік Дмитро Іванович узяв з собою фотографа, кресляра, сів з лопманом на дуба і ще раз проїхався Дніпром по слідах запорожців від Старих Кодаків аж до самого Кічкаса.

— Ну, що, Анатолію Васильовичу, час-бо вирушати й назад?

— Шкода розлучатися з казковим місцем, та нічого не вдієш, треба їхати.

Дорогою до міста Анатолій Васильович спитав Яворницького:

— Може, вам у чомусь потрібна допомога? Кажіть.

Дмитро Іванович ніяково усміхнувся в свої білі вуса, певно, вагався.

— Воно трохи й незручно про це казати, та все ж скажу. Мені призначено академічну пенсію, я вже й одержував її, а тепер чомусь припинили виплату. Що за знак — не розумію?

Луначарський витяг записника й щось занотував у ньому.

— Я з'ясу, Дмитре Івановичу, все з'ясу.

Незабаром академік Д. І. Яворницький одержав звістку, що йому поновили виплату пенсії, і він одержував її до самої смерті.

Десь надвечір автомашина наркома повернулася до музею.

— Дозвольте, шановний Дмитре Івановичу, щиро подякувати вам від моєї дружини й від себе за дуже цікаву екскурсію по музею та на пороги. Нарком міцно потиснув руку Дмитрові Івановичу.

ЗУСТРІЧІ В «БАЛАБАЇВЦІ»

Хоч Дмитро Іванович був великий знавець музейних справ, проте він ніколи не цурався розумного слова своїх колег — старих і молодих учених. Їхню думку він завжди шанував і прислухався до неї.

З його ініціативи при музеї була створена вчена рада, до якої входили кращі професори гуманітарних наук, учителі, краєзнавці. Очоловав раду сам директор музею Яворницький.

На вченій раді слухали доповіді про наукові дослідження музею з археології та етнографії, обговорювалися нові експозиції, цікаві реферати.

Засідання вченої ради завжди проходили жваво й змістовно: тут ніколи не обговорювали нудних нецікавих справ, тож і присутні жваво реагували на кожне питання, і серед них не було байдужих та бездіяльних. Часом після офіційної частини засідання ради починалася, так би мовити, неофіційна, але не менш цікава розмова. Так було і цього разу. Історик Олекса Іванович Білаш попросив Дмитра Івановича розповісти присутнім про Миколу Івановича Костомарова. Всі підтримали цю пропозицію.

Дмитро Іванович охоче погодився.

— Восени тисяча вісімсот вісімдесят п'ятого року, — сказав Дмитро Іванович, — я прибув до Петербурга. Микола Іванович Костомарова вже не застав, бо навесні цього ж року він помер... На той час я вже був добре знайомий з відомим українським та російським істориком і письменником Данилом Лукичем Мордовцевим, який знав Костомарова.

Від Данила Лукича та від багатьох столичних авторитетів я дізнався чимало подробиць з життя й творчості Миколи Івановича. Це був дуже обдарований історик, майстер слова і блискучий промовець. Природа нагородила його кипучим темпераментом та незвичайною пам'яттю.

Перед тим як обрати собі життєвий шлях, Костомаров довго перевіряв самого себе. А коли остаточно впевнився, що в нього є покликання історика, став ґрунтовно вивчати історію.

В колі своїх друзів Микола Іванович часто гірко скаржився:

— Прочитав я кілька десятків книжок з історії. І знаєте, що мені впадає в очі? Майже всі вони розповідають про царів, князів, полководців, вихваляють закони, державний лад. Але ніде в них не згадується простих людей,

нема ні слова про самий народ. Замовчується його злиденне життя, побут, культура. А скільки ж то серед народу здібних, талановитих людей!

На лекції Костомарова було майже неможливо потрапити. У величезній аудиторії університету ніде було впасти яблуку. Послухати популярного лектора поспішали не тільки студенти всіх факультетів, але й багато інтелігенції, навіть військових.

Та не подумайте, що такий успіх легко йому давався. Над своїми лекціями Микола Іванович працював і вдень і вночі. Він ніколи не йшов до університету без старанної підготовки, хоч і мав феноменальну пам'ять. Костомаров умів, як справжній артист, полонити аудиторію майстерністю викладу, незвичайними фактами, епізодами, емоціональністю своєї розповіді.

Дуже плідно працював Микола Іванович в архівах та публічних бібліотеках. Він знаходив рідкісні матеріали для журнальних статей і монографій, які публікував одну за одною. Його перу належить понад 300 історичних, публіцистичних та художніх творів. Найвизначніші його праці: «Іван Свирговський — український гетьман XVI ст.», «Боротьба українських козаків з Польщею в першій половині XVII ст.», «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії».

Він часто виїздив на ті місця, де відбувались історичні події, які він опишував у своїх монографіях або художніх творах.

Разом з А. М. Пипінім він гаряче взявся за видання цінних пам'яток староруської письменності, яка була джерелом знань протягом багатьох сторіч.

У Петербурзі Костомаров познайомився з відомими діячами культури й уже незабаром мав незаперечний авторитет. Костомарова називали «зорею на Петербурзькому обрії». Видатного історика високо цінував М. Г. Чернишевський.

Я пригадую, як професор Мордовцев розповів мені дуже розумні й добродушні дотепи М. Г. Чернишевського про Костомарова, який мешкав тоді в готелі Балабаєва, прозваному «Балабаївкою».

— Проїжджаю, — каже він, — по Невському проспекту. Коли це бачу — над самою «Балабаївкою» світить зоря, та така яскрава, що ні Сіріус, ні навіть Юпітер не можуть зрівнятися з нею. Що воно, думаю собі, за зоря, відкіля вона взялася? Роздивляюсь — ліворуч Оріон світить, а трошки праворуч і нижче — ця зоря. Іду далі. Оріон, бачу, стоїть на тому ж місці, а ця зоря наче йде назустріч. Що за мана! Проїхав я публічну бібліотеку, гостинний двір, коли глядзь на небо — пропала моя зоря! Оріон так і лишився на своєму місці, а ця — зникла. Оглядаюсь — і що ж? Зоря стоїть над самою «Балабаївкою!» Я тоді назад, сюди — і ось зараз я у Вас, любий Микола Івановичу!⁷⁶

Безмежно закоханий в свою професію Костомаров не шкодував для науки ні часу, ні здоров'я. Він цілком віддавав себе творчій праці за покликком душі.

Він часто скаржився, що в нього болять очі від перевтоми, що він майже

почав сліпнути. А що це значить для людини науки, для історика? Це катастрофа! «Відчуваю, — каже він, — що мене гірка доля жде, відчуваю це наперед!»

Костомаров вірно служив ідеї добра, любові й правді. В одному листі до Тараса Шевченка він писав: «Приходить час проснутися простому люду...»

Якось Мордовцев розповів мені, що він часто після того, як публічна бібліотека зачинялася, заходив до Костомарова, щоб там погемоніти за чаєм.

Раніше навідувався сюди з Академії мистецтв і Тарас Шевченко.

До Костомарова в «Балабаївку» заходив також і жартівливий та дотепний Чернишевський. Його звичайно зустрічав улюбленець Костомарова — Хома. В Саратові він був кучером і конюхом, а в Петербурзі довелося виконувати роль камердинера.

— Зразу було видно, — пригадував Мордовцев, — що Хома нова посада давалася незлегко, бо він більше звик до голубель та коліс, ніж до панів.

Це помічав і Тарас Шевченко. Він не раз співчутливо жартував:

— Добрі смішки з чужої лемішки! — І додавав: — Нічого, Хома, сміється той, хто сміється останній...

Шевченко сів біля столу, постукав об карафку з ромом і звернувся до господаря:

— Микола, а вже пляшечка порожня. І хто її випив, матері його сто копанок!

Костомаров дуже любив згадувати цими словами свого найближчого друга з України.

Особисте життя Костомарова склалося так, що на старість він залишився без дружини. А незабаром до нього підкралася хвороба. Зліг, бідолаха, в ліжку. Його доглядав один тільки Хома. В квартирі, крім них, був кіт Васька та в клітці співучий щиглик. Костомаров наказав Хоми: «Хто б не прийшов до мене — не впускати, скажи — хворий!»

Одного вечора Микола Іванович почув, що якась жінка жалісно благає Хому пропустити її до Костомарова. Хома вперто не пускає: «Не можна, Микола Іванович нездужає!»

— Пусту, пусту, Хома! — вигукнув Микола Іванович, впізнавши голос Олександри Леонтіївни Кисіль.

Приїхала вона тепер до Костомарова, коли йому пішов уже шостий десяток. Олександра Леонтіївна була колись нареченою Костомарова, але не судилося йому з нею побратися, бо, як відомо, 1847 року Костомарова заарештовано разом з іншими членами Кирило-Мефодіївського братства, далі йому вивано рекли заслання, і лиха доля розвела врізнобіч закохану пару. Наречена вийшла за іншого, який незабаром помер. Тепер удова Кисіль з своєю донькою повернулася до колись свого Миколи.

Відчинилися двері. З слізьми на очах зайшла вродлива жінка. Її супроводжувала доросла донька. Олександра Леонтіївна кинулася до хворого й заридала...

БУДИНОК БІЛЯ ПАРКУ

Цей чепуренький будиночок з мезоніном біля парку ім. Шевченка знали колись не тільки місцеві жителі, а й люди з сіл і навіть далеких міст — у наших і в чужих землях.

Дмитро Іванович, господар цього будинку, любив природу, любив Дніпро, його скелі, його шумливі пороги.

Ще здавна він виклопотав собі садибу в нагірній частині міста і збудував невеличкий будинок. Звідси добре видно сивий Дніпро, а на ньому плоти й пароплави, мальовничий парк Шевченка, в якому він частенько відпочивав, видно також і металургійні велетні міста.

«З цієї «башти», — писав Яворницький до свого колеги академіка Д. І. Багалія, запрошуючи його в гості, — видно все: і Дніпро, і степ, і Самару-річку — усе як на долоні»⁷⁷.

Коло будинку — скромний садочок, який сам Дмитро Іванович садив, своїми руками він виростив тут яблуні, груші, абрикоси, різні квіти.

В його бібліотеці знайдено брошуру за 1894 рік «Як самому виростити плодовий садок». Цими порадами користувався Дмитро Іванович, коли, засукавши рукави, брав у руки лопату, копав ямки, розпушував родючу чорну землю.

В робочому кабінеті професора Яворницького — безліч книжок з археології, етнографії, історії Росії, України, твори класиків. Багато з них — подарунки від авторів.

На робочому столі під склом — портрет професора О. Потебні, його вчителя, великого знавця мови, людини великого розуму, сильної волі й широкої ерудиції. На стіні — портрет Тараса Григоровича Шевченка, обрамлений квітчастим українським рушником.

У вітальні будинку ще й досі збереглася велика картина, яку намалював відомий художник Микола Іванович Струнников. На цій картині художник зобразив Тараса Бульбу з синами в поході.

Інколи через хворобу Дмитро Іванович не приходив у музей, тоді співробітники йшли до нього додому, кожен, звісно, тільки з невідкладними справами.

Підписуючи будь-який офіційний документ — грошовий чек чи листа до вищих інстанцій, Дмитро Іванович рідко коли користувався бібулою, а частіше присипав свій підпис на документі дніпровським білим піском, який швидко вбирав чорнило, а потім здував цей пісок і повертав документ.

— Так робили в Запорозькій Січі, — чи то жартома, чи то серйозно за-уважував господар.

— Так-то так, Дмитре Івановичу, — звернувся до нього вартовий і водночас касир музею дідусь Олімпій Андрійович Шукін. — А от скажіть, у чому мені носити зарплату з Держбанку для співробітників музею? Зброї у мене немає, охорони не дають, хоч би портфель був...

— А навіщо вам портфель? Краще без нього, бо хтось і справді подумає, що ви гроші носите.

— Та воно конешно, а все ж таки, в чому приносити з банку гроші? — допитувався дідок.

— А я вже подумав про це. Ось гляньте, що це в моїх руках?

М. І. Струнников. «Тарас Бульба з синами в поході».

Сергій
Земляков